

ISSN 2520-6966

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 88

Серія "Історичні науки"

№ 8

Ніжин
2017

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 5 від 21.12.2017 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

ISSN 2520-6966

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф.
Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Михальченко (РФ); к. і. н., доц. О. Г. Самой-
ленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н.,
проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 88. Серія "Історичні
Л64 науки". – № 8 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2017. – 276 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2017
© НДУ ім. М. Гоголя, 2017

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 5 of 21 December, 2017

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science № 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history

ISSN 2520-6966

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series:
"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval

Literature and Culture of Polissya. – Vol. 88. Series "History Research". – № 8 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. – Nizhyn : NDU named after Gogol, 2017. – 276 p.

**UDC 80:008
LBC 81+83**

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2017
© NDU named after Gogol, 2017

ІСТОРІЯ

ПРОСВІТНИЦТВО ТА РЕЛІГІЯ

(До 300-річчя з дня народження Георгія Кониського)

94(477)"17"

Є. М. Луняк

**Суспільно-політична, культурна та релігійна діяльність
Георгія Кониського**

У статті розглянуто життя та діяльність Георгія Кониського (1720–1795), відомого українського та білоруського письменника, історика, публіциста, культурно-просвітницького та релігійного діяча. Основну увагу в статті звернено на його політичну та релігійно-просвітницьку біографію. Зокрема, відзначено його освіту в Ніжині та Києві, переїзд до Могилева й участь у білоруському суспільно-політичному житті. Проаналізовані зв'язки Георгія Кониського з урядами Станіслава-Августа Понятовського в Речі Посполитій і Катерини II в Російській імперії. Відмічено його важлива роль у створенні та діяльності Слуцької конфедерації, а також у поширенні експансії російського царизму на землі Білорусі та Правобережної України, що призвело до поділів Речі Посполитої й повному зникненню цієї держави з політичної мапи світу.

Ключові слова: Георгій Кониський, Україна, Білорусь, Росія, Річ Посполита, православ'я, католицизм.

В статье рассмотрены жизнь и деятельность Георгия Конисского (1720–1795), известного украинского и белорусского писателя, историка, публициста, культурно-просветительского и религиозного деятеля. Основное внимание в статье обращено на его политическую и религиозно-просветительскую биографию. В частности, отмечено его образование в Нежине и Киеве, переезд в Могилев и участие в белорусской общественно-политической жизни. Проанализированы связи Георгия Конисского с правительствами Станислава-Августа Понятовского в Речи Посполитой и Екатерины II в Российской империи. Отмечена его важная роль в создании и деятельности Слуцкой конфедерации, а также в распространении экспансии российского царизма на земли Беларуси и Правобережной Украины, что привело к разделам Речи Посполитой и полному исчезновению этого государства с политической карты мира.

Ключевые слова: Георгий Конисский, Украина, Беларусь, Россия, Речь Посполитая, православие, католицизм.

This article cover the life and activity of Georgy Konys'ky (1720–1795), famous Ukrainian and Byelorussian writer, historian, author of political essays, cultural, elucidative and religious figure. There are his political, religious and elucidative biography in this article. Particularly his education in Nizhyn and Kyiv, leaving for Mogilev and his participation in Byelorussian social and political life is recorded. The relationship of Georgy Konys'ky with Stanislaw August Poniatowski in Rzecz Pospolita and Catherine II in Russian Empire is analyzed. His most famous contribution in the Confederation of Slutsk's making and activity, in addition his propagation of Russian tsarism expansion on the Byelorussian and right-bank Ukrainian lands is recorded, that cost partitions of Rzecz Pospolita and total disappearance of this state on political map of the world.

Key words: Georgy Konys'ky, Ukraine, Byelorussia, Russia, Rzecz Pospolita, Orthodoxy, Catholicism.

Як відомо, у другій половині XVIII ст. у Східній Європі відбулися карколомні зрушення. Вони були пов'язані з тим, що з мапи світу зникла найбільша європейська держава того часу – Річ Посполита. Її останнім королем став Станіслав-Август Понятовський, котрий у 1764 році за підтримки Росії зійшов на престол, залишався на троні понад три десятиріччя і саме з його правлінням пов'язані три поділи Речі Посполитої, внаслідок яких ця держава повністю припинила своє існування. Основні події, пов'язані з тими геополітичними змінами, були пов'язані насамперед з територією сучасних України та Білорусі.

Річ Посполита в кордонах 1772 року, на момент першого розподілу, була найбільшою європейською державою того часу. До неї входила більша частина України і майже вся територія Білорусі. Загалом ситуація для українців і білорусів Речі Посполитої була тоді дуже сумною. Нині 80 % сучасних білорусів визнають своєю релігією православ'я, 15 % називають себе католиками, але тоді в середині XVIII ст. ситуація була зовсім інакшою. 80 % населення Білорусі змушені були визнати себе греко-католиками і тільки близько 10 % були віддані православ'ю. Православне населення, яке було традиційним на цій території, зазнавало величезного тиску. В 1717 році православним було заборонено будувати нові храми й ремонтувати старі. З 1733 року православні не мали права отримувати будь-які громадські посади, в 1736 році православний священик міг призначатися тільки з дозволу самого короля, загалом протягом першої половини XVIII ст. у православних було забрано близько 165 храмів, православне населення силою змушували навертатися до уніатства, тобто переходити до греко-католицької релігії. Православних священиків на вулицях били, змушуючи приймати уніатство, і тільки після цього дозволяли відправляти службу [3]. Єдиною православною єпархією,

яка на середину XVIII ст. ще залишалася на території Речі Посполитої, була Могилівська. Саме з цією єпархією і пов'язана діяльність Георгія Кониського, яка значною мірою опинилася у вирі згаданих геополітичних змін: зникнення Речі Посполитої, ослаблення Османської імперії, зростання могутності Росії.

Отже, хто такий Георгій Кониський? Згідно біографічних даних, він народився 20 листопада 1717 року в Ніжині, в родині вихідця з місцевої козацької старшини Йосипа Івановича Кониського і його дружини – Наталії Іоанніківни з роду Мокриєвичів, які були пов'язані з чернігівською козацькою старшиною [4]. Загалом рід Кониських, котрий дав українській історії багатьох видатних представників, дуже пов'язаний з Ніжином. Згадаємо, що одна з центральних вулиць Ніжина, нині вулиця Богдана Хмельницького, раніше називалася Кониською. У 2017 р. Ніжинською міською радою прийняте рішення про встановлення пам'ятника Георгію Кониському саме на цій вулиці.

Батько майбутнього просвітителя – Йосип Іванович Кониський – деякий час виконував обов'язки ніжинського бурмиистра, що говорить про його великий авторитет у Ніжині. Свого сина Григорія, а саме так його звали від народження, він відправив до Києво-Могиллянської академії, де протягом півтора десятиліття, з 11 до 26 років той навчався. Після завершення навчання в академії молодий чоловік вирішив прийняти чернечий сан, трошки змінивши своє ім'я й ставши з Григорія – Георгієм. Варто нагадати, що на гербі Ніжина зображений саме Георгій Побідоносець або Юрій Змієборець.

Молодий Кониський прийняв чернечий постриг, але авторитет його в Києві вже був надзвичайно великим, і протягом 10 років Георгій викладав у Києво-Могиллянській академії, а з 1752 до 1755 року був її ректором [7].

На той час, коли він став ректором академії, а це був тоді єдиний вищий навчальний заклад на теренах Російської імперії, Георгію Кониському було лише 35 років. Однак у 1755 році його доля кардинально змінюється, він отримує доручення від російського уряду, очолити єдину в Речі Посполитій православну єпархію – Могилівську, після смерті попереднього єпископа. Їхати в Річ Посполиту було дуже небезпечно, адже ставлення до православних тем з боку католицької шляхти було негативним, але Георгій Кониський приймає це рішення. Він був висвячений 20 серпня 1755 році в Софіївському соборі у Києві на могилівського єпископа і вирушив до своєї єпархії. Кониський одразу розгорнув активну діяльність з підтримки православного населення. В Могилеві він відкриває духовну семінарію, а також типографію, яка друкує книги для простого населення. Саме в цей

час, він намагається захищати православне населення від місцевої покатоличеної шляхти. Блискуче володіючи латинською мовою, чудово знаючи законодавство, він заступався за вірних своєї церкви і висловлював протести навіть на адресу короля. На нього вчинялися збройні напади, і під час одного з богослужінь його оточила юрба католиків, які хотіли його вбити, але місцеві селяни його сховали і допомогли йому втекти. В наступному році на його будинок у Могилеві був здійснений напад, будинок підпалили, але самому Кониському вдалося врятуватися, сидючи в підвалі. Були серйозні побоювання, що Кониський може бути вбитий у єпархіальному центрі, і в Росії навіть розглядався варіант його переведення з Могилева до Пскова, де його життю нічого не буде загрожувати. Але у 1762 році в імперії Романових до влади приходять Катерина II, яка вирішує, що Кониський може прислужитися їй саме в Речі Посполитій. Вона пообіцяла йому свою повну підтримку. Під час коронації вона запросила Георгія Кониського до Москви. Він звернувся з проханням до цариці підтримати православне населення Білорусі та України, і Катерина II пообіцяла свою повну підтримку [3; 8].

Одним з перших кроків Катерини II, як вже згадувалося на початку, було зведення на престол Речі Посполитої Станіслава-Августа Понятовського, свого колишнього фаворита, який став провідником волі цариці. Уже в наступному році Георгій Кониський виступав перед Понятовським із латинською промовою на захист православних. На той час усіх некатоликів у Речі Посполитій називали дисидентами, як правило, це були або протестанти, або православні. Латиномовну промову Георгія Кониського опублікували європейські газети, і західні оглядачі сходились в тому, що не було ще до цього такого поборника, захисника православного населення в Речі Посполитій, як єпископ могилівський [5; 9; 10].

1768 року вибухнула Коліївщина, коли українські селяни озброєні затесаними колами та ножами (звідси і поняття "колій" – той, що коле) повстали проти їх польських панів і євреїв-орендарів. До цього повстання призвела, в першу чергу, внутрішня політика Речі Посполитої, утиски православних.

Георгій Кониський став одним з організаторів у 1767 році Слуцької конфедерації, яка взяла своїм обов'язком захист всіх дисидентів Речі Посполитої, тобто всіх некатоликів. У відповідь на утворення Слуцької конфедерації частина католицької шляхти утворила свою – Барську конфедерацію, яка якраз і напала на православних. Саме звірства Барської конфедерації, напади на українських селян, спалення православних церков, побиття священиків, ґвалт над місцевим

населенням призвели до Коліївщини [3]. Влітку 1768 року повстали гайдамаки під проводом Максима Залізняка захопили Умань, і місцевий козацький гарнізон під командуванням Івана Гонти теж приєднався до повсталих.

Георгій Кониський підтримував зв'язки з одним з найбільших ідеологів Коліївщини, архімандритом Мотронинського монастиря, де гайдамаки святили свої ножі – Мельхиседеком Значко-Яворським, котрий був однодумцем Кониського. Така підтримка для Кониського в Речі Посполитій означала фактично смертний вирок, тому за секретним приписом цариці, його було перевезено до Смоленська на територію Російської імперії, щоб уберегти від розправи з боку польської шляхти. 4 роки Кониський у листах підтримував свою паству, і тільки в 1772 році, коли відбувається перший поділ Речі Посполитої, повернувся до Могилева [8].

Росія отримала північно-східний регіон тодішньої Речі Посполитої з такими містами, як Полоцьк, Вітебськ, Мстислав. Що найцікавіше, Полоцьке, Вітебське, Мстиславське воєводства, які існували в Речі Посполитій, були об'єднані у Могилівську губернію. Чому ж саме Могилів став губернським центром, а не якийсь з міст, що було центром воєводства? Відповідь полягає, зокрема, в тому, що саме це місто було осередком православної єпархії й, відповідно, стало центром найбільшого захисту православного населення.

Катерина II, говорячи про те, що Росія не забрала жодного клапця власне польської землі, мала певну рацію. Адже територія Білорусі, яка завжди належала Русі, це традиційно православна територія.

Окремо варто згадати про ймовірність авторства Георгія Кониського щодо відомого історико-політичного трактату кінця XVIII ст., де обстоюються права України, – "Історії русів". Нині його авторство більшістю дослідників ставиться під сумнів, однак довгий час саме перу Георгія Кониського приписували написання цього блискучого твору й саме його ім'я згадане у передмові. У будь-якому разі питання про можлива причетність цієї людини до виникнення "Історії русів" потребує уважного вивчення.

У 1783 році Георгій Кониський отримав сан архієпископа Білорусії, став членом Святійшого Синоду й контролював не тільки ту частину країни, яка опинилася під владою Російської імперії, але і ту територію, яка ще залишалася у складі Речі Посполитої [3]. Він знову починає активно добиватися того, щоб і решта територій Білорусі, а також Правобережна Україна також відійшли до складу Росії. Це відбулося ще за життя Кониського у 1793 році під час проведення другого поділу Речі Посполитої.

Георгій Кониський помер 24 лютого 1795 року і похований у Спаській церкві в Могилеві. Він сам склав собі епітафію, відчуваючи свою смерть, просячи написати на своїй могилі наступне:

"Колыбель – Нежин, Киев – мой учитель;
Я в тридцать восемь лет сделался святитель.
Семнадцать лет боролся я с волками.
А двадцать два как пастырь отдохнул с овцами.
За претерпенные труды и непогоду
Архиепископом и членом стал Синоду.
Георгий именем, я из Конисских дому,
Коню подобен бывал я почтовому.
Сего тут падла закрыл грешны кости.
Год седмисотый пятый девяностый".

Ця епітафія вибита на могилі Георгія Кониського [1].

Коли в 1862 році в російському Новгороді відкривався пам'ятник тисячоліттю Русі, на ньому було зображено просвітників, які відіграли важливу роль в житті Росії, і серед цих просвітників можемо побачити нашого земляка – Георгія Кониського [6]. Уже в 1993 році Білоруська православна церква канонізувала Георгія Кониського і встановила обряд його вшанування. Подібне рішення у 2014 році було прийняте на засіданні Священного синоду Української православної церкви Київського патріархату під головуванням Патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета [2]. Пам'ять святителя Георгія, архієпископа Могилівського і Білоруського, визначено святкувати в Чернігівській єпархії 26 лютого в день його блаженного упокоєння та 6 серпня в день його прославлення. У Могилеві розглядалася можливість присвоєння одній з центральних площ міста імені Георгія Кониського. Втім, на даний момент цей намір не реалізовано.

Роль Георгія Кониського в суспільно-політичному, культурно-просвітницькому і релігійному житті України та Білорусі важко переоцінити. Безумовно, ця постать входить до плеяди найвизначніших діячів історії цих країн. Завдяки його активній подвижницькій діяльності активізувалися процеси національного та культурного піднесення українців і білорусів, одним з важливих елементів самоідентифікації яких у той період часто виступала православна релігія, що змогла повернути собі домінуюче становище на цих землях. Георгій Кониський став одним з провідників експансії царизму на території Білорусі та Правобережної України, що супроводжувалося поділами Речі Посполитої та, зрештою, зникненням цієї держави з політичної мапи світу.

Література

1. Булгаков М., священник. Преосвященный Георгий Конисский / М. Булгаков. – Минск, 2000. – С. 505.
2. Журнал № 18 Засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 26 липня 2014 року під головуванням Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [Електронний варіант]. – Режим доступу:
<http://www.cerkva.info/uk/synod/5222-synod-26-07-14.html>. – Назва з екрана.
3. Колыванов Г. Е. Святитель Георгий (Конисский), архиепископ Могилевский, и его время [Електронний ресурс] / Г. Е. Колыванов. – Режим доступу:
http://history-mda.ru/publ/svyatitel_georgiy_ko_51.html. – Назва з екрана.
4. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К. : Стило, 2010. – С. 420.
5. Луняк Є. М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях : монографія / Є. М. Луняк. – К. : Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2012. – С. 313–314.
6. Мартынов И. Могилевская земля – Куликово поле святителя Георгия Конисского [Електронний ресурс] / И. Мартынов. – Режим доступу:
<http://www.rv.ru/content.php3?id=7231>. – Назва з екрана.
7. Фоцан Я. Культурно-просвітницька діяльність Георгія Конисського на теренах Білорусі / Я. Фоцан // Українознавство. – 2009. – № 13. – С. 47–49.
8. Часовников В. Ю. Пастырь православной Белоруссии: 290 лет со дня рождения Георгия Конисского / В. Ю. Часовников // Наш современник. – 2007. – № 12. – С. 256–260.
9. De Varsovie, le 24 août // Gazette d'Altona. – 1765. – 13 septembre. – Vendredi. – № 147.
10. [Joubert P., abbé] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – Т. 1. – Р. 333–338.

УДК 94(4Укр)"17"(092)

Є. М. Страшко

Освітня та просвітницька діяльність Георгія Кониського

У статті розглядаються основні віхи творчого шляху Георгія Кониського як студента, викладача, науковця та релігійного діяча Києво-Могилянської академії. Аналізуються його освітня діяльність по підготовці православних священників і практика запровадження гуманістичних ідей у релігійне середовище. Дано оцінку просвітницької традиції архієпископа Георгія Кониського, його соціальної концепції людського блага та морального ідеалу суспільного життя.
Ключові слова: архієпископ Георгій Кониський, освітня діяльність, просвітницька ідеологія та традиція, православна церква, академія, семінарія, єпископія.

В статье рассматриваются основные вехи творческого пути Георгия Конисского как студента, преподавателя, ученого и религиозного деятеля Киево-Могилянской академии. Анализируется его образовательная деятельность по подготовке православных священников и практика внедрения гуманистических идей в религиозной среде. Дано оценку просветительской традиции архиепископа Георгия Конисского, его социальной концепции человеческого блага и морального идеала общественной жизни.

Ключевые слова: архиепископ Георгий Конисский, образовательная деятельность, просветительская идеология и традиция, православная церковь, академия, семинария, епископия.

The article is devoted to creative work of Georgiy Konyskiy as a student, professor, scientist and religious person of Kyiv-Mohyla Academy. His educational activity and practical experience are analyzed in the article. His social conception of human weal and moral ideal of social life are estimated.

Key words: archbishop Georgiy Konyskiy, educational activity, enlightenment ideology and tradition, Orthodox church, academy, seminary, episcopate.

XVIII ст. називають "епохою Просвітництва" або "віком Розуму". Ця історико-культурна характеристика накладається, насамперед, на відому періодизацію: бароко, рококо, класицизм. А з іншого боку, маємо передусім усвідомити, що XVIII ст., як "вік Розуму", був періодом дійсно визначних епохальних відкриттів у галузі науки та суспільної думки. За філософсько-антропологічними характеристиками XVIII ст. стало добою формування Людини нового типу – Homo Novus.

Насамперед, це людина з раціоналістичним світобаченням, де розум, що творить, визнає решту ментальних пріоритетів; людина динамічна та "відкрита" до ціннісних домінацій; людина з високою особистісною самосвідомістю, що творчо осмислює та розвиває традиції [1].

Саме таку людину культурно-особистісного типу – визначного діяча України та Білорусі XVIII ст. репрезентував архієпископ Могильовський, Мстиславський та Оршанський Георгій Кониський. Він жив у переломну добу, котра поклала край безмежному пануванню теології в думках людей. Філософ, поет, ректор Києво-Могилянської академії, проповідник – усі ці якості природньо інтегрувалися в своєрідний моноліт у його неординарній особі та оригінальному творчому доробку. Він народився та сформувався як особистість в Україні, однак волею обставин ніс свою духовну службу на теренах білоруських земель, серед білоруського населення, де максимально реалізував власний досвід.

Обмежені рамки статті не дозволяють всебічно проаналізувати історіографію зазначеної теми. Можна лише стверджувати, що протягом двох століть навколо постаті Георгія Кониського ніколи не існувало інформаційного вакууму, його ім'я постійно залишалося на сторінках наукових видань. У працях XIX ст. здебільшого висвітлювалась викладацька та суспільно-проповідницька діяльність Кониського [2]. Хоча змушені констатувати, що до певної міри складалася й історіографічна традиція затінення Георгія Кониського такими фігурами, як Феофан Прокопович і Григорій Сковорода. Одним із доказів може бути той факт, що М. С. Грушевський у своїй монографії "З історії релігійної думки на Україні" чомусь "забув" навіть згадати про Георгія Кониського [3].

У XX ст. історіографічні акценти подекуди змістилися у площину філософських поглядів Г. Кониського, що цілком виправдано, оскільки академічний філософський курс лекцій Георгія Кониського для свого часу був одним із найбільш досконалих і новаторських [4]. Окрім того, протягом означеного часу не зникає інтерес дослідників щодо його можливого авторства "Історії Русів" [5]. З набуттям незалежності України у вітчизняній історичній науці активно досліджуються філософські погляди Георгія Кониського, почасти у контексті аналізу творчості інших вчених Києво-Могилянської академії. І все ж натомість актуальними залишаються: академічне видання філософського [6], релігійного і літературного доробку Георгія Кониського [7, с. 551]; сучасний та творчий аналіз його історіософії та проповідницької діяльності.

Коротко зупинимося на основних віхах життєвого шляху Георгія Кониського та значенні Києво-Могилянської академії в його особистісному формуванні.

Колыбель – Нежин, Киев – мой учитель;
Я в тридцать восемь лет сделался святитель.
Семнадцать лет боролся я с волками,
А двадцать два как пастырь отдохнул с овцами.
За претерпенные труды и непогоду
Архиепископом и членом стал Синоду.
Георгий именем, я из Конисских дому,
Коню подобен бывал я почтовому...

Так образно й стисло описав свій життєвий шлях архієпископ Білоруський Георгій Кониський у епітафії незадовго до смерті. Георгій (світське ім'я Григорій) народився 20 листопада (1 грудня) 1717 р. в м. Ніжині, і належав до старовинного роду, котрий із середини XVII ст. займав помітне та стабільне положення в соціальній структурі Лівобережної України. "Но это видное положение Конисские занимают не в среде дворянства, а среди нежинского посполства... Не казачество, а магдебургское право было сферою деятельности Конисских" [8, с. 43]. Вірогідно, що грамота 1659 р. Єремію Касьяновичу Кониському (першому з відомих нам Ніжинських Кониських) від польського короля Яна Казимира не давала права на шляхетство [9, с. 44,72]. А тому рід Кониських у XVIII ст. – це представники "нових людей", котрі внаслідок реформ Петра I мали перспективи просування по службовій драбині на підросійських українських землях. "Нові люди" перебували у соціальних суперечках із родовою знаттю, підтримували абсолютизм і освічену монархію. Безсумнівно, така історична ситуація впливала на формування Кониського, його ідеали та вчинки.

Про дитячі роки Георгія не збереглося жодних відомостей. Знаємо лише, що в одинадцять років, після закінчення початкової полкової школи, його віддають на навчання у Києво-Могилянську академію. Відзначимо основні віхи академічного шляху Кониського: він пройшов шлях від студента (1728–1743), до професора піітики (1744–1747), філософії (1747–1751), богослов'я (1751–1755), а також посад префекта (1747–1751) і ректора академії (1751–1755).

Третина життя Георгія Кониського минула у стінах Києво-Могилянської академії. Це були роки його дитинства, юності, розквіту творчих сил і формування творчої індивідуальності. Його навчали чудові викладачі, послідовники прогресивних ідей Нового часу: Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський,

Симеон Тодорський. У 1747 р. митрополит Київський Тимофій Щербацький, помітивши значні успіхи молодого професора, сприяв переводу Георгія на кафедру філософії з наданням останньому посади префекта академії. За час роботи на кафедрі Кониським було прочитано два філософські курси. Науковий доробок Георгія Кониського свідчить про помітний прогрес у розвитку соціального і філософського знання у XVIII ст. Істотним методологічним зрушенням й відходом від існуючої парадигми став принцип Кониського "розведення" божественного (наявність якого визнає учений) і природного. У праці "Моральна філософія, або етика" Кониський намагається показати активний характер людської діяльності й поведінки, які визначаються "свободою волі". Автор визначав волю "як царицю", але вона "сама собою несвідома й недосвідчена", а тому розум внаслідок взаємодії з волею зумовлює відповідні людські дії [10, с. 130]. Уперше в українській науковій літературі Кониський дав глибокий аналіз механізмів людської діяльності, який досить близький до сучасного розуміння цієї проблеми [11, с. 131]. Георгій Кониський зміг гармонійно поєднати у собі релігійного діяча та науковця, котрий прагнув нових знань. За словами М. Лінчевського, саме завдячуючи рівномірному поєднанню і розмежуванню науки та віри, Кониський став представником нового напрямку в академії у викладанні філософії [12, с. 538].

У 1751 р. Кониський був призначений на посаду професора богослов'я. До викладання нового академічного предмету він поставився з такою ж старанністю, як і до попередніх, демонструючи потужний інтелект і творчі можливості. "Что за ум, что за познания во всех тогдашних науках, что за способность, что за ревность к своей профессорской деятельности были у Георгия Конисского, это ясно показывают оставленные им Философская и Богословская системы, которыми ... превзошел он всех и предшественников своих, и преемников: так они обработаны, так полны ученых сведений" [13, с. 162–163].

Для розвитку теорії поетики в Україні важливе значення мала робота Г. Кониського над академічним курсом "Правила поетичного мистецтва" (1746). Для прикладів автор в основному користувався віршами Ф. Пропоковича, палким прихильником думок якого був протягом усього життя. Сучасники високо оцінили новаторство Григорія Кониського щодо теорії та практики українського віршування. У 1747 р. на сцені академії було поставлено драму-мораліте Кониського "Воскресеніє мертвих...", у якій віддзеркалювалися соціальні антагонізми українського життя XVIII ст., свавілля козацької старшини, продажне судочинство тощо [14, с. 551].

Києво-Могилянська доба в житті й творчій діяльності Георгія Кониського завершилася, коли 14 жовтня 1754 р. помер православний єпископ Могильовський Ієронім Волчанський, і вибір духовенства Білорусі прийшовся на Георгія. 23 травня 1755 р. король Август III, не дивлячись на всі "старання" католицького та уніатського духовенства, дарував Кониському привілей на "єпископию Белорусскую, Мстиславскую, Оршанскую и Могилевскую со всеми правами епископской власти и юрисдикции, и с правом на владения разными местностями и угодьями" [15, с. 47]. 20 серпня 1755 р. він був висвячений у єпископський сан Київським митрополитом Тимофієм Щербацьким.

Зрозуміло, вектор життя Георгія Кониського суттєво змінився: почесна освітня та порівняно спокійна діяльність на посаді ректора Київської академії – одного з найпрестижніших вищих навчальних закладів як у Європі, так й у Росії, поступилася місцем напруженому та насиченому соціальними протиріччями буттю. Як в Україні, так і в Білорусі церква задавала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній суспільний ландшафт довкілля. Особливою крапкою напруги, своєрідним нервовим збудником було ще й те, що Могильовська кафедра була єдиною православною у складі Речі Посполитої.

За словами самого єпископа Георгія, по прибутті до Білорусі він застав таких священиків, які "ни членов веры христианской не знали, ни силы закона Божия не разумели" [16, с. 57]. Тому свою діяльність Кониський почав з піклування про підготовку достойних і освічених священиків. Просвітницька традиція Києво-Могилянської академії та переконання Георгія у тому, що здатність до навчання є специфічною рисою та природною потребою людини, дозволили йому в 1757 р. заснувати в Могильові семінарію. У промові на честь відкриття семінарії Кониський виклав своє просвітницьке кредо: якщо раніше освіта була доступною лише багатим, то тепер "вам о отрасли презренныя убогих корней мещанства и даже самого поселянства сие щастие в руки досталось" [17, с. 46]. За неодноразовими зверненнями Кониського у Києво-Могилянську академію з проханням прислати викладачів, у різний час в Могильовській семінарії працювали вихованці академії Скальський, Богуславський, Григорович, Цвітковський та інші [18, с. 226]. Ця традиція не була порушена і після смерті Г. Кониського.

Поклавши початок джерелу формування освічених православних білоруських священиків, Георгій потурбувався і про просвітлення тих священнослужителів, котрі вже були у Могильові. Він створив при архієрейському будинку топографію, в якій було видруковано "Катехизис или Сокращенное христианское учение" Феофана Прокоповича з власними коментарями та доповненнями.

Протягом єпископської діяльності Кониський активно запроваджує свої гуманістичні ідеї, відкриває школи, пише і видає наукові праці, художні твори та навчальні посібники. Погляди Кониського мали прогресивний суспільний зміст і слугували подальшому поширенню просвітницької ідеології.

Відповідно до власної складеної концепції людської активності, Георгій Кониський помірковано виокремлював основні соціальні орієнтири, котрі були спрямовані на досягнення "корисного чи некорисного" у житті людини. Активність він пов'язував із суспільною діяльністю та відповідальністю людини за свій вибір і вчинки. Земна життєдіяльність людини, за концепцією єпископа Георгія, становить сенс людського блага, хоча є й вище благо, котре "приготував людині Бог" у потойбічному світі, що, натомість, не виключає необхідності земного щастя [19, с.130–131].

Принципи морального ідеалу в суспільному житті Георгій Кониський пластично та тісно ув'язував із "відданістю батьківщині й співчуттям до знедолених і нещасних", а також із динамічною діяльністю Білоруського єпископа в сімнадцятирічній "боротьбі з вовками". Цікаві відомості знаходимо у О. Пушкіна та І. Сребницького. У 1759 р. у Полоцькому воєводстві з'являється одна з католицьких місій на чолі з домініканцем Овлачинським. Вони силою відняли у православних парафіян Преображенську церкву, насильно охрещували дітей за католицьким обрядом і творили інші безчинства. Кониський писав скарги у Синод і польському королю, але вони не дали ніякого результату. І тоді Георгій вирішив особисто об'їхати свою єпархію, "дабы не показать себя не только перед бедными, гонимыми паствы своей людьми, но и перед самим нападающим наемником, видящим волка грядуща и бегающа" [20, с. 94, 58]. Архівні матеріали та документальні джерела переконливо ілюструють всебічну діяльність Кониського на захист православного населення. Так, отримавши від Катерини II грамоту до польського короля [21], Георгій у 1765 р. з'явився у Варшаві і 27 червня виголосив перед королем блискучу промову латиною, перекладену потім на європейські мови, з жаром захищаючи православних Польщі. 24 вересня 1766 р. відкрився черговий Варшавський сейм, на якому знову-таки єдиним захисником православних був Георгій Кониський [22, с. 589]. Варто згадати й такий історичний факт. Завдячуючи Кониському, було припинено багаторічну суперечку між Могильовською та Київською єпархіями за право володіння деякими монастирями, котрі знаходилися на території Могильовської єпархії, але підпорядковувалися Києву. "При других выдающихся и замечательных качествах своего ума и характера, – писав професор

Ф. Тітов, – преосвященный Георгий Конисский обладал еще и редким организаторским талантом хорошего администратора" [23, с.105]. Георгій звернувся до митрополита Арсенія Могілянського з пропозицією передати ці монастирі його "досмотру и управлению". Він вів цю справу так вміло та гарно, що Київському митрополиту нічого не залишалось, як прийняти пропозицію Кониського.

З приєднанням Білорусі до складу Російської імперії період "борьбы с волками" в житті Кониського поступився часу "отдыха с овцами". Проте межі статті не дозволяють зачепити дане питання. За іменним указом Катерини II 23 вересня 1783 р. Георгій Кониський був возведений у сан архієпископа Білоруського і члена Священного Синоду. Помер Георгій Кониський 13 лютого 1795 р. і був похований у Спаській церкві м. Могільова, з яким історія пов'язала значну частину його життя та діяльності.

Після служіння Києво-Могілянській академії та Україні, Георгій Кониський, як єпископ і архієпископ Білоруський, став своєрідною ланкою єднання гуманістичної культури та суспільної ідеології українського й білоруського Просвітництва XVIII ст.; став однією з цеглин у фундаменті споруди раціоналістичного мислення та кращих ідеалів Людини Нового типу.

Література

1. Демин А. С. Активность литературных героев и деловая жизнь России второй половины XVII в. / А. С. Демин // Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. – М., 1976. – С. 190–194; Черная Л. Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени (Философско-антропологический анализ культуры) / Л. Черная. – М., 1999. – С. 173.

2. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. – Т. 1. – СПб., 1827. – Т.1; Булгаков Макарий. История Киевской Академии. – СПб., 1843; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академией. – К., 1858. – Ч. II; Филарет (архиепископ). История русской церкви. Период пятый (1721–1826 гг.). – М., 1888; Конисский Г. Слова и речи. – Могилев, 1892; Горленко В. Южно-русские образы и портреты. – К., 1898 та ін.

3. Грушевский М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевский. – К., 1992.

4. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – К., 1904; Вишневский Д. Киевская Академия в 1-й половине XVIII ст. / Д. Вишневский. – К., 1903; Протасевич В. И. Социально-политические и философские взгляды Конисского / В. И. Протасевич // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI – нач. XIX в. – Минск, 1962; Розвиток прогресивної

філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII–XVIII ст. – К., 1978; Кашуба М. В. Трактатування Георгієм Кониським проблеми матерії / М. В. Кашуба // Від Вишеського до Сковороди. – К., 1972; Фоцан Я. Відображення гносеологічної позиції Георгія Кониського в процесі його культурно-освітньої діяльності / Я. Фоцан // Українознавство. – 2010. – № 14; Його ж. Георгій Кониський як носій українських церковних та культурних традицій на теренах Білорусі // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2011 та ін.

5. Історія Русовь или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бьлорускаго. – М., 1846; Віднов В. Нова праця з обсягу української історіографії / В. Віднов. – Львів, 1924; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика / М. Возняк. – К., 1939; Історія Русів. – К., 1991; Драгоманів М. Про "Історію Русів" // Пам'ять століть / М. Драгоманів. – 1996. – № 2; Толочко О. О. П. Оглоблін та його монографія про автора "Історії Русів" / О. О. Толочко // Київська старовина. – 1997. – № 6 та ін.

6. Кониський Георгій. Філософські твори / Георгій Кониський. – К., 1990.

7. Українська літературна енциклопедія у 5 т. / за ред. І. О. Дзевєріна. – К., 1910.

Т. 2. – К., 1990.

8. Сребницький І. А. К биографии Георгия Конисского / И. А. Сребницький // Сборник историко-филологического общества при Институте князя Безбородько в Нежине. – К., 1896.

9. Там само.

10. Соціологічна думка України / за ред. М. В. Захарченка. – К., 1996.

11. Там само.

12. Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды Киевской духовной академии. – Сентябрь, 1870.

13. Булгаков Макарий. История киевской Академии / Макарий Булгаков. – СПб., 1843.

14. Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990.

15. Кашуба М. В. Георгий Конисский / М. В. Кашуба. – М., 1979.

16. Сребницький І. А. Вказана праця.

17. Кашуба М. В. Вказ. праця.

18. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия / З. И. Хижняк. – К., 1988.

19. Соціологічна думка України.

20. Пушкин А. С. Собрание сочинений / А. С. Пушкин. – М., 1962. – Т. 6. – С. 94; Сребницький І. А. Вказана праця / И. А. Сребницький. – С. 58.

21. Бережков М. М. Георгий Конисский / М. М. Бережков // Новое время. – 1895. – 11 (23) февраля.

22. Архив Юго-Западной России. – Т. 11. – Ч. 1. – М., 1913.

23. Титов Ф. И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII в.в. / Ф. И. Титов. – Т. 3. – Ч. 1. – К., 1905.

УДК 929:94(477)"16/17"

С. А. Токарєв

Козацько-старшинська родина Кониських у суспільно-політичному житті Української козацької держави

У статті розглядається діяльність представників ніжинської козацько-старшинської родини Кониських протягом другої половини XVII–XVIII ст. Проаналізовано її походження, персональний склад, родовід, участь у суспільно-політичному житті Гетьманщини, майнове становище і сімейно-шлюбні зв'язки.

Ключові слова: Українська козацька держава, Ніжинський полк, козацька старшина, родина Кониських.

В статье рассматривается деятельность представителей нежинской казацко-старшинской семьи Конисских на протяжении второй половины XVII–XVIII ст. Проанализированы ее происхождение, персональный состав, родословная, участие в общественно-политической жизни Гетманщины, имущественное положение и семейно-брачные связи.

Ключевые слова: Украинское казацкое государство, Нежинский полк, казацкая старшина, семья Конисских.

The activity of representatives of Nizhyn Cossack petty officers family of Konys'ky during the second half of XVII – XVIII century are studied in the article. Their origin, personal composition, genealogy, public-political activity, property position and domestically-marriage copulas are analyzed. Key words: Ukrainian Cossack state, Nizhyn regiment, Cossack officers, family of Konys'ky.

Рід Кониських відомий в історії України насамперед завдяки активній національно-культурній і духовній діяльності його найвідоміших представників – архієпископа Георгія Кониського (1717–1795) і письменника, педагога та громадського діяча Олександра Кониського (1836–1900). На фоні цих видатних діячів децю у затінку залишаються постаті інших представників цієї відомої родини, котрі відіграли помітну роль у суспільно-політичному житті Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст.

Родоначальник родини Касьян Кониський у першій половині XVII ст. проживав у м. Ніжині і володів хутором з млинами, котрі згодом стали відомі серед місцевого населення як "Касьянові млини" [25, с. 417]. Його син Ярема, відомий з джерел як "шляхетний обиватель" м. Ніжина, 10 вересня 1659 р. отримав привілей польського короля Яна-Казимира на звільнення його господарства від утримання війська

та інших податків і повинностей [7, арк. 36; 11, арк. 9; 12, арк. 165]. Протягом 1668–1672 рр. Я. Кониський посідав уряд бурмістра Ніжинського магістрату. Його старший син Леонтій у 1696 р. обіймав посаду райці Ніжинського магістрату, а в 1707–1711 рр. – ніжинського війта [25, с. 417]. 25 квітня 1692 р. він отримав універсал гетьмана І. Мазепа на володіння маєтностями з дозволом отримувати прибутки з його власного млина у с. Малій Загорівці Прохорської сотні й оселити біля нього своїх підсусідків. 25 квітня 1709 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом підтвердив ці пожалування [7, арк. 36; 11, арк. 9; 12, арк. 165].

Іван Яремович Кониський (старший) у 1688–1691 рр. посідав уряд ніжинського війта. У 1690 р. він за дорученням гетьмана І. Мазепа здійснив опис книг на грецькій мові, які використовувалися для церковних служб у м. Ніжині. Натомість Іван Яремович Кониський (молодший) обрав духовну службу і служив священиком у с. Комарівці Першої полкової Ніжинської сотні, де в 1670 р. придбав маєток.

З представників наступного покоління родини Григорій Леонтійович Кониський у 1711–1732 рр. перебував на посаді писаря Ніжинського магістрату. У 1723 р. він разом із сотником Першої полкової Ніжинської сотні І. Піроцьким і басанським сотником Переяславського полку Ф. Рудківським на підставі наказу Генеральної військової канцелярії був залучений до розслідування справи про відсторонення О. Мандрики від виконання обов'язків сотника Кобижчанської сотні Київського полку [25, с. 417–418]. У складі рангових маєтностей Г. Кониського перебувало с. Переходівка Мринської сотні [20, с. 100], де за даними ревізії Ніжинського полку 1736 р. нараховувалося 9 дворів посполитих селян [14, арк. 347]. До складу особистих володінь писаря належали придбані в А. Васютинської хутір поблизу с. Переходівки з земельними ділянками різноманітного сільськогосподарського призначення і млин на р. Смолянці. 20 лютого 1718 р. Г. Кониський отримав універсал ніжинського полковника Л. Жураковського, котрий підтверджував його право на володіння цими маєтностями і звільняв його підсусідків від виконання державних повинностей. Права Г. Кониського на володіння вказаними маєтностями були підтверджені універсалами ніжинського полковника І. Хруцова від 23 грудня 1729 р. і гетьмана Д. Апостола від 17 липня 1732 р. 11 листопада 1732 р. Д. Апостол звільнив маєток писаря від обов'язку утримання російського війська [7, арк. 36 зв.; 11, арк. 9 – 9 зв.; 12, арк. 165–165 зв.].

Натомість Йосип Іванович Кониський покозачився і протягом 1715–1719 рр. мав чин значкового товариша Ніжинського полку, а з

1720 р. – військового товариша. У 1727 р. він обійняв посаду ніжинського бурмістра. Й. Кониський був одружений на дочці чернігівського полкового судді Наталії Іоаниківні Мокрієвич [18, с. 420 19, с. 179]. Його двоюрідний брат Федір Іванович служив священиком у с. Комарівці Першої полкової Ніжинської сотні.

Матвій Григорович Кониський після навчання в Києво-Могилянській академії у 1731 р. вступив на службу канцеляристом Генеральної військової канцелярії [25, с. 418]. У 1737 р. він посів уряд сотника Івангородської сотні [13, арк. 97 зв.; 20, с. 127]. Під час перебування на цій посаді у 1744 р. він разом з іншими представниками козацької старшини Ніжинського полку брав участь в урочистій зустрічі імператриці Єлизавети Петрівни [28, с. 22], а в 1750 р. – у старшинській раді, на якій був обраний гетьман К. Розумовський [26, с. 57]. У 1758–1759 рр. сотник розслідував майнову суперечку між козаками Івангородської сотні Семеном Картаном та Іваном Оношкою з приводу володіння землею [29, арк. 16, 34]. На уряді івангородського сотника М. Кониський перебував до вересня 1759 р. [30, арк. 1]. Його першою дружиною була дочка глухівського сотника Марія Дем'янівна Туранська, а другою – дочка ніжинського полкового обозного Мотря Леонтіївна Грановська.

Федір Григорович Кониський народився у 1727 р., навчався у Києво-Могилянській академії і вступив на службу канцеляристом Генеральної військової канцелярії [18, с. 420]. 11 листопада 1765 р. при виході у відставку він отримав чин полкового хорунжого [25, с. 418]. У 1767 р. Ф. Кониський у складі шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів брав участь у виборах депутата до Комісії по розробці проекту нового Уложення. Разом з іншими учасниками зібрання 1 травня 1767 р. хорунжий підписав наказ депутату Г. Долинському, котрий, зокрема, містив пункт щодо відновлення гетьманства. Після того, як генерал-губернатор Лівобережної України П. Рум'янцев визнав вибори незаконними і змусив делегатів від шляхетства підписати наказ своєму ставленику Л. Селецькому, Ф. Кониський разом з іншими делегатами відмовився це зробити, за що зазнав судового переслідування. На підставі рішення військового суду, затвердженого Малоросійською колегією, він був засуджений до смертної кари. Проте після повторного розгляду справи в Сенаті вирок був замінений на позбавлення чину, а згодом Ф. Кониський разом з іншими учасниками процесу був повністю виправданий [22, с. 167, 174, 184, 185, 196, 201]. Згодом йому було повернуто військовий чин. У 1784 р. у підданстві хорунжого перебували 20 посполитих селян у Березнянському повіті Чернігівського намісництва [25, с. 418].

Його двоюрідний брат Павло Йосипович у 1739 р. на підставі атестату, виданого генеральним писарем М. Турковським, був прийнятий на службу канцеляристом Генеральної військової канцелярії [15, арк. 22 зв.; 27, с. 264]. 18 червня 1763 р. він отримав чин військового товариша, у 1773 р. виконував обов'язки комісара Іваницького комісарства у складі Прилуцького полку, а 18 грудня 1779 р. отримав чин бунчукового товариша [18, с. 420; 19, с. 179; 25, с. 418]. П. Кониському належав маєток і 6 дворів посполитих селян у с. Кропивному Красноколядинської сотні Прилуцького полку [21, с. 260, 261].

Син священика Йосип Федорович Кониський завдяки одруженню на дочці охочекомонного полковника Карпа Карповича Часника увійшов до складу старшини компанійських полків. У 1746 р. він посів уряд писаря, а в 1756 р. – обозного 3-го компанійського полку Гната Часника. Під час Семилітньої війни у 1760 р. Й. Кониський брав участь у поході до Пруссії [18, с. 420; 25, с. 419]. Після виходу у відставку обозний проживав разом з родиною у с. Комарівці Першої полкової Ніжинської сотні і входив до складу місцевого шляхетства [1, арк. 85 зв.]. Під час епідемії чуми, яка охопила територію Гетьманщини на початку 1770-х рр., Й. Кониський на підставі ордеру Ніжинської полкової канцелярії у червні 1772 р. був призначений наглядачем над протиепідемічними вартами у Першій полковій Ніжинській сотні [3, арк. 198–198 зв.]. Проте, як впливало з рапорту сотника Попівської сотні Я. Володьковського до Ніжинського повітового предводителя дворянства від 10 вересня 1772 р., обозний повсякчас вимагав збільшення кількості козаків на протиепідемічних постах, але насправді використовував їх для виконання різних робіт у власному господарстві. Відтак Я. Володьковський змушений був просити предводителя дворянства про звільнення Й. Кониського від виконання обов'язків наглядача [2, арк. 1–1 зв.]. Проте обозний і надалі продовжував керувати виконанням протиепідемічних заходів. З його рапорта до предводителя дворянства, датованого 20 травня 1773 р., впливало, що у Першій полковій Ніжинській сотні під його керівництвом були належним чином дотримані усі рекомендації щодо запобігання розповсюдження хвороби, що призвело до відсутності нових випадків захворювання на чуму серед місцевого населення [4, арк. 10–10 зв.]. Наприкінці XVIII ст. у підданстві Й. Кониського перебували 35 посполитих селян у населених пунктах Борзенського і Березнянського повітів Чернігівського намісництва [18, с. 420].

З представників наступного покоління роду військову службу у складі козацької старшини Ніжинського полку продовжив Пилип Павлович Кониський, котрий 22 березня 1784 р. при виході у відставку

отримав чин військового товариша. Син компанійського обозного Іван Йосипович Кониський народився у 1742 р., вступив на службу в 1759 р. на посаді військового канцеляриста, а в 1772–1780 рр. Посідав уряд ніжинського полкового осавула. Під час російсько-турецької війни у 1773–1774 рр. він командував загоном козаків Ніжинського полку. Після ліквідації полково-сотенного устрою І. Кониський отримав звання майора, а на цивільній службі обіймав посаду засідателя Борзенського повітового суду [18, с. 420; 25, с. 420]. У підданстві осавула у 1782 р. перебували 100 посполитих селян у населених пунктах Борзенського і Березнянського повітів Чернігівського намісництва [16, арк. 2 зв.], а в 1788 р. – 198. Дружиною І. Кониського була дочка сотника Дівицької сотні Ніжинського полку Наталія Петрівна Борсук. Решта представників цього покоління роду Кониських перебували на військовій, цивільній та духовній службі [18, с. 420; 25, с. 419–420].

У зв'язку з остаточною ліквідацією Української козацької держави та її інтеграцією до складу Російської імперії родина Кониських, як й інші представники козацько-старшинської спільноти, включилася у процес отримання російського дворянства. "Отримавши титули дворян, корпоративне самоврядування та легалізацію панщини, українська шляхта усвідомила ті переваги, які несе з собою новий лад. Опір – у будь-якому випадку – містив у собі значний ризик. Справа полягала не лише в можливості переслідувань ... будь-яка нерозважливість в такий відповідальний час могла вплинути на визнання рангу або отримання офіційної посади", – слушно зауважив з цього приводу З. Когут [17, с. 209].

У 1782 р. у списках шляхетства Борзенського повіту Чернігівського намісництва згадувалися полковий осавул І. Кониський та абшитований компанійський обозний Й. Кониський [16, арк. 2 зв., 3]. Подальше втілення у життя провінційної реформи змусило імперську владу визнати за українською шляхтою право на дворянство. Статут для губерній вимагав запровадження дворянського контролю над адміністративною діяльністю. Урядовці Гетьманщини, які продовжували службу, отримали імперські ранги, що автоматично означало надання дворянства. Представники шляхти, які не перебували на державній службі, повинні були доводити своє шляхетне походження [17, с. 209].

У 1784 р. Й. Кониський подав до Чернігівської дворянської депутатської комісії докази шляхетного походження роду, а саме універсали гетьмана Д. Апостола і ніжинських полковників Л. Жураковського та І. Хрущова щодо надання представникам родини маєтностей у Ніжинському полку. На підставі розгляду цих документів комісія

ухвалила рішення про нобілітацію роду Кониських і внесення його представників до 6-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівського намісництва [7, арк. 36 зв.; 11, арк. 9 зв.; 12, арк. 165 зв.].

У 1785, 1798 і 1808 рр. у списках дворян Ніжинського повіту згадувався син полкового хорунжого колезький реєстратор Іван Федорович Кониський, котрий разом з дружиною дочкою ніжинського полкового писаря Івана Тихоновича Марією і дітьми проживав у с. Переходівці Ніжинського повіту [5, арк. 1 зв. – 2; 6, арк. 217 зв. – 218; 9, арк. 25]. Серед дворян Ніжинського повіту у 1806–1807 рр. згадувалися також його брати Федір, котрий мав чин прапорщика, і Михайло [8, арк. 4, 14 зв.]. Син прапорщика Антон Федорович Кониський у 1809 р. отримав від Ніжинського повітового предводителя дворянства М. Почеки свідоцтво про його законне походження від полкового хорунжого Ф. Кониського і визнання за ним дворянських прав [10, арк. 25 зв.].

У першій половині XIX ст. частина нащадків козацької старшини змогла підтвердити за собою дворянські права завдяки перебуванню на військовій або цивільній службі. Можливості для нобілітації розширилися під час війн, котрі Російська імперія вела у першій половині XIX ст. [17, с. 224]. Зокрема, онук ніжинського полкового осавула штабс-капітан Олексій Євтихийович Кониський здобув дворянство завдяки перебуванню на військовій службі, а відтак разом з нащадками був внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [23, с. 258]. Онук полкового хорунжого відставний штабс-ротмістр Яків Романович Кониський був нобілітований на підставі ухвали Герольдії від 30 грудня 1844 р. і разом з нащадками внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [24, с. 144].

Отже, родина Кониських відіграла помітну роль у суспільно-політичному житті Української козацької держави. Її представники перебували у складі Ніжинської полкової, сотенної, неурядової та компанійської старшини, урядовців Ніжинського магістрату та на духовній службі. Вони вирізнялися достатньо активною участю у військових кампаніях, адміністративному та суспільному житті і здобули певні маєтності. Наприкінці XVIII ст. рід Кониських був нобілітований, а протягом першої половини XIX ст. деякі його представники завдяки особистим заслугам змогли підтвердити свої дворянські права.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 4 (Списки служилих и неслужилих дворян Нежинского уезда). 1772 г. 216 лл.

2. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 5 (Рапорты смотрителей и войсковых канцелярий о заразных заболеваниях в Нежинском уезде). 22 августа – 10 сентября 1772 г. 9 лл.

3. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 6 (Рапорты смотрителей, журнальные постановления о представлении сведений об инфекционных заболеваниях). 31 марта – 22 августа 1772 г. 446 лл.

4. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 7 (Рапорты смотрителей о соблюдении предосторожностей от заразительных болезней). 11 февраля – 20 мая 1773 г. 14 лл.

5. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 44 (Формулярный список дворянина Конисского). 1785 г. 2 лл.

6. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52 (Формулярные списки дворян Нежинского уезда). 1798 г. 327 лл.

7. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68 (Формулярные списки дворян Нежинского уезда). 1803 г. 177 лл.

8. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 102 (Списки дворян Нежинского уезда, служивших в земском войске). 1806 г. 55 лл.

9. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 130 (Рапорты, сообщения и списки дворян Нежинского уезда, которые имеют право избирать и быть избранными в дворянское собрание) 10 апреля – 12 июня 1808 г. 27 лл.

10. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 158 (Прошение дворян Нежинского уезда о выдаче свидетельств о дворянском происхождении и свидетельства к ним). 1809 г. 32 лл.

11. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 188 (Формулярные списки дворян-чиновников). 1811 г. 91 лл.

12. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 191 (Формулярные списки дворян-чиновников). 1811 г. 181 лл.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 57325–57343 (1. Именной список старшины: генеральной, полковой, бунчуковых и значковых товарищей. 2. Опись пожитков и недвижимого имущества графа Разумовского. 3. Список малороссийских чинов с показанием количества принадлежащих им крестьянских дворов. 4. О скупке казачьих грунтов нежинским полковником И. Хрущевым. 5. Отрывки из следствия над генеральным писарем Безбородьком по допросу Купчинского о взятках). 1740 г. – 1751 г. Оригиналы и копии, 427 лл.

14. ІР НБУВ, ф. І, спр. 58241 (Перечневые таблицы (ревизии, реестры) о жителях Нежинского полка (бунчуковых, значковых товарищах, козаках, их подсоседках и посполитых), составленные по сотням и отдельным селам). 1736 г. 574 лл.

15. ІР НБУВ, ф. І, спр. 60378 – 60436 (Указ Сената Новгород-Северскому наместническому правлению о представлении в герольдмейстерскую контору сведений о дворянах и чиновниках. Ведомости о казацкой старшине, бунчуковых товарищах, дворянах и чиновниках Черниговского и Новгород-Северского наместничеств, о личном составе полков с указанием прохождения службы, участия в походах и о наличии у них недвижимого имущества). 1739 г. – 1789 г. 363 лл.

16. ІР НБУВ, ф. І, спр. 66706 – 66718 (Рапорты и списки, поданные графу Румянцеву-Задунайскому о проживающем шляхетстве в уездах: Борзенском, Гадяцком, Черниговском, Нежинском, Прилуцком и др.). 1782 г. 57 лл.
17. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини / З. Когут. 1760–1830. – К. : Основи, 1996. 299 с.
18. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2010. – 792 с.
19. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2009. – 432 с.
20. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 522 с.
21. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1902. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – 426 с.
22. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин : Типо-лит. "Печатник" бывш. Меленевского, 1917. – Ч. 1. Выборы и составление наказов. – X; IX; 332 с.
23. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства / Г. А. Максимович. – СПб. : Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 1. – Ч. 1, 2. V; 114; 646 с.
24. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб. : Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. 3, 4, 5, 6; 406; 33; 316; СІХ с.
25. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К. : Типография тов-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1910. – Т. 2. – 720 с.
26. Обрання Кирила Розумовського гетьманом [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 52–61.
27. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія / В. Панашенко // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво : збірник статей. – К. : Генеза, 1998. – С. 252–276.
28. Реєстр козацької старшини 1744 року [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 19–24.
29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 64, оп. 1, спр. 502 (Справа про суперечку за землю біля м. Івангород між козаками Карбаном Семеном і Оношкою Іваном). 22 вересня 1752 р. – 29 вересня 1762 р. 64 арк.
30. ЦДАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 503 (Ордер полкової ніжинської канцелярії івангородському сотнику Кониському про звільнення у відставку за хворобою сотенного хорунжого Дмитра Могилі і призначення замість нього козака Малюги Івана). 25 вересня 1759 р., 1 арк.

УДК 930:27-9](477)"09/12"

П. И. Гайденок

Существовали ли ереси в домонгольской Руси? (постановка проблемы)

У статті розглядається дискусійне питання про існування ересей у Давній Русі. Докладно вивчено давньоруську літературу, а також твори візантійських, західноєвропейських і південнослов'янських авторів. Обґрунтовується думка про досить ліберальні погляди церковних діячів на Русі та їхню відкритість до запозичення певних релігійних ідей ззовні.

Ключові слова: Давня Русь, ересі, православна церква, література, полеміка.

В статье рассматривается дискуссионный вопрос о существовании ересей в Древней Руси. Подробно изучена древнерусская литература, а также произведения византийских, западноевропейских и южнославянских авторов. Обосновывается мысль о достаточно либеральных взглядах церковных деятелей на Руси и их открытость к заимствованию некоторых религиозных идей извне.

Ключевые слова: Древняя Русь, ереси, православная церковь, литература, полеміка.

This article cover discussion question about to the existence of heresies in the Ancient Rus. There are the Old Russian literature as well as works of Byzantine, West European and South Slav authors is analyzed. The sufficient liberal views of ecclesiastical figures in Rus and his openness to adoption of religious ideas from without is substantiated.

Key words: Ancient Rus, heresies, Orthodox Church, literature, polemic.

Вопрос о том, существовали ли в домонгольской Руси ереси или нет, должен быть отнесен к числу дискуссионных и одновременно едва ли не риторических, поскольку при всей кажущейся очевидности ожидаемого ответа, постановка заявленной проблемы требует разрешения целого ряда сопутствующих задач, уже сама формулировка которых способна поставить в тупик едва ли не любого исследователя. Например, что следует понимать под ересью применительно к древнерусским реалиям XI–XIII вв.? Это объясняется тем, что средневековое религиозное сознание не разделяло и далеко не всегда не различало ритуальные, нравственные и вероучительные нормы, которые выступали как нечто целое [10, с. 598–600]. Примером этого может рассматриваться

летописный образ еп. Феодора Ростовского (Феодорца), которому приданы яркие черты, характерные для еретиков [19, с. 355–356]. Между тем, под "ересью" в богословской литературе чаще всего понимается искажение вероучения, а не обряда. Однако ритуал и ересь в средневековом сознании, как уже отмечено, на протяжении всего средневековья оставались неразрывными. Дело осложняется ещё одним обстоятельством, стремлением древнерусского книжника увидеть или по меньшей мере представить те или иные явления религиозной жизни как нечто еретическое. Именно так преподаны образы инока Андриана и восставших в Белоозере и в Новгороде волхвов [21; с. 68], породившие в литературе колоссальную дискуссию о возможной их связи с богомилством [11, с. 94–120]. Именно так характеризуется ненавистный Феодорец.

Не менее интересен следующий вопрос: а была ли Русь в принципе способна к ереси? Господствующие в историографии представления предлагают считать, что первые еретические движения на Руси появляются в последней трети XIV в. Ими стали стригольники, речи которых обладали некоторой концептуальной целостностью как в канонической, так и догматической плоскостях [1, с. 98–104; 2, с. 97–210; 3, с. 39–46]. Что же касается изложенных в древнерусском летописании взглядов волхвов 1071/72 г., то они едва ли способны получить однозначную оценку. При всём своём кажущемся внутреннем единстве, вложенные в уста вождей языческого движения идеи, скорее всего, отражали не реальное религиозные убеждения лидеров восстания, а особенности сознания самого книжника, желавшего видеть в происходящем нечто целостное и идейно оформленное. Возвращаясь к сути вопроса, приходится признать, что для существования ереси необходима развитая интеллектуальная богословская мысль и социально-канонические условия, предполагающие дискуссию. Однако здесь возникают затруднения.

При всём многообразии присутствовавшей на Руси литературы, и при всей канонической сложности древнерусской церковной организации стало бы большой и даже неоправданной смелостью высказываться в пользу того, что в условиях древнерусской действительности XI–XIII вв. сторонники тех или иных богословских и каноническо-правовых взглядов были способны создавать сложные доктринальные системы, рождающие в отношении церкви самостоятельные и своего рода "оппозиционные доктрины", т. е. ереси. Напротив, в этой разноголосице книжников-монахов XI–XIII вв. усматривается иное. Во-первых, это отсутствие единых канонических норм, обусловленное специфическим каноническим состоянием церковных округов и храмов,

обладавших широкой автономией в отношении епископских кафедр и киевских митрополитов. Во-вторых, столь же неубедительны ссылки на являемую книжниками начитанность. В ней почти не обнаруживается знаний, которые могли быть рождены системном образовании. В ней угадывается другое: знакомство с большим пластом литературы, фонд которой формировался по каким-то иным принципам, например, в силу любознательности или личных предпочтений заказчиков книг. Возможно, что эта "библиотека" могла складываться в чем-то даже случайно. Всё названное приводило к формированию на Руси специфической интеллектуальной атмосферы.

Отмеченное положение дел вынуждает задаться еще одним не менее острым вопросом: а насколько ортодоксальными в принципе могут считаться взгляды самих древнерусских книжников, монашества и церковных иерархов? Этот вопрос оправдан уже одним только объёмом специфических текстов и иных свидетельств церковной жизни Руси рассматриваемой эпохи. Их значительное число едва ли можно списать на "ошибки" создателей данных произведений. Первый и наиболее очевидный яркий пример подобного – арианский символ веры, вложенный древнерусским книжником в уста крестившего князя Владимира епископа [20, с. 98]. Его появление можно было списать на неосведомлённость автора записи. Однако упомянутый "символ" пережил переписывания, сохранившись аж до XIV в. Следовательно, отмеченная особенность символа должна найти иное обоснование. Столь же примечателен интерес древнерусских читателей и книжников к образу царевича Иоасафа (Гаутамы Будды Шакьямани) [13; 14]. Правда, здесь присутствует одно обстоятельство. Почитание Иоасафа имело общецерковный характер [18]. Не менее показательна роспись Софийского собора в Киеве, содержащая картины придворной жизни и народных забав. Она, несомненно, соотносилась с имперскими претензиями Руси эпохи Ярослава [7], а по своему размаху, объёму и местоположению должна считаться исключительным по содержанию и исполнению художественным шедевром [22, с. 253–258]. Однако помещение этой дворцовой светской росписи в храме вполне может быть соотнесено с остаточной рецепцией искусства иконоборческого периода, для которого было характерно активное использование в программах храмовой росписи светских мотивов [25]. Новгородское духовенство не пренебрегало ирландскими и латинскими пенитенциариями [5, с. 44; 9; 17, с. 454; 23, с. 161–163], а полемика с инославием и другими религиозными группами на Руси не имела той остроты, какая будет просматриваться в более позднее время [16].

Столь же неожиданна история Авраамия Смоленского, обвинённого в чем-то, что можно отождествить с ересью. Однако в ней просматривается нечто большее: способность жить в соответствии с личными глубокими убеждениями [8].

Очевидно, что древнерусская мысль была открыта для идей, приходивших из вне. Это касалось не только латинского христианства. Заслуживает внимания искренний интерес древнерусских книжников к античной мифологии. Через посредство Иоанна Маллалы им были известны хотя бы в самых общих чертах древнее и античное интеллектуальное и культурное наследие: египетская, ассиро-вавилонская и греческая мифология, а также некоторые философские идеи Греции [26]. Более того, обнаруживаются следы знакомства древнерусских книжников с некими восточными христианизированными текстами. Примером этого может служить один из патериковых рассказов: "И еще другой брат, именем Матфей, был прозорлив. Однажды, стоя в церкви на месте своем, поднял он глаза и оглядел братию, стоящую по обеим сторонам клироса и поющую, и увидал, как по церкви ходит бес в образе ляха, держа под поллой цветы шиповника, и бес вынимал из-под полы цветок и бросал на кого хотел. Если к кому-либо из стоявших иноков прилипал цветок, тот, немного постояв, начинал дремать, придумывал какую-нибудь причину, и уходил из церкви, чтобы поспать, и уже не возвращался до конца службы. Если же бросал на кого-либо другого из стоящих и к тому не прилипал цветок, то тот крепко оставался стоять на службе, пока не отпоют заутреню, и уже только после этого уходил в келью свою" [12, с. 350–351]. Живописный рассказ о разбрасываемых бесом лепестках, которые видел преподобный Матфей, не может быть соотнесён ни с одним сюжетом в восточно- и западно-христианской литературе. Он почерпнут из Махаянской сутры II века до н. э. [6]. Очевидно, что составитель рассказа или тот, кто сохранил этот сюжет, был знаком либо с самим памятником (что маловероятно), либо с источником, посредством которого этот памятник был интерпретирован. Однако в любом случае, приведённый в Патерике рассказ не вполне вписывается нормы христианской догматики и адаптирован к реалиям Печерского монастыря.

Примечательно ещё одно обстоятельство. Впервые в древнерусском каноническом праве нормы, предполагающие ответственность за еретичество, были установлены в конце XIII в. в специальных статьях Номоканона [24, с. 42–43, 315–316]. Однако эта часть церковного свода уже входила в состав Сербского Номоканона, откуда она и была заимствована, и изначально отражала не древнерусские, а

сербские реалии, и географически и культурно близкие к византийским правилам. По сути, в XIII столетии сербское церковное право и без того свободной рукой черпавшее силы в правовых источниках Византии, испытало на себе прямое влияние со стороны империи [24]. К тому же при всей своей сравнительной молодости сербская церковь не была удалена от богословских идей и социальных процессов, захватывавших Византию и земли Болгарии. Что же касается Руси, то здесь положение дел было иным. Она отстояла в стороне от много, что тревожило и волновало христианское население империи и её сателлитов. Сравнение епископа Феодора с еретиком и попытки облечь идеи языческих волхвов в богомильские словесные одежды, скорее всего, отражали не действительность, а особые амбиции авторов текстов. Вероятно, авторы не только пробовали найти некие аналогии, но и через подобное посредство отождествления тех или иных личностей с еретиками демонстрировали "зрелость" русской церкви. Рисовавшие перед мысленным взором книжника угрозы, исходившие от тех или иных доктрин, вполне вписывались в представление о том, что, скорее всего, это было еретичество.

Что же касается "всеядности" русской религиозной мысли, допускавшей широту канонического, литургического и идейного планов, то она отражала иное: невысокое богословское образование, любознательность и открытость, качества, которые по прошествии нескольких столетий будут оценивать иначе. Однако назвать всё отмеченное ересью сложно и по тем причинам, которые не менее очевидны. Возникавшие на Руси ошибки (арианский символ веры) и заблуждения не формировали школ и последователей, не имело ересиархов, не создавало альтернативных сотеорологических концепций. За всеми этими несуразными поступками и словами нередко скрывалась чуткая духовная жизнь и живая мысль, устремлённая к Богу.

Литература

1. Алексеев А. И. Духовная культура средневековой Руси / А. И. Алексеев. – М. : Индрик, 2016. – 272 с.
2. Алексеев А. И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в. : стригольники и жидовствующие / А. И. Алексеев. – М. : Индрик, 2012. – 560 с.
3. Андерсон В. Старообрядчество и сектантство. Исторический очерк русского разномыслия / В. Андерсон // Секты и ереси на Руси / сост. А. Р. Андреев. – М. : Крафт+, 2013. – С. 39–293.
4. Белякова Е. В. Кормчая книга: от рукописной традиции к первому печатному изданию Е. В. Белякова, Л. В. Мошкова, Т. А. Опарина / ИРИ РАН. М. ; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2017. – 496 с.

5. Вопросы Кирика, Саввы и Ильи, с ответами Нифонта, епископа Новгородского, и других иерархических лиц // Русская историческая библиотека. – Т. 6 : Памятники канонического права: Ч. 1: Памятники XI–XV в. – СПб., 1880. – Стб. 21–62.

6. Данилевский И. Н. Кирик Новгородец и Даниил Заточник [Электронный ресурс] / И. Н. Данилевский. – Режим доступа:

<https://www.youtube.com/watch?v=U57mbj3XiGg>, свободный – Проверено 05.04.2016. – Назва з екрана.

7. Долгов В. В. Византийская иерархия государств и идея имперской политической идеологии Древней Руси XI–XIII вв. / В. В. Долгов // Государство и общество: История. Экономика. Политика. Право. – 2002. – № 1. – С. 209–214.

8. Житие Авраамия Смоленского // Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко. – СПб. : Наука, 2005. – Т. 5 : XIII век. – С. 30–65.

9. Заповеди с(вя)тых о(т)ець // Максимович К. А. Заповеди святых отец: Латинский пенитенциал VIII в. в церковнославянском переводе: Исследование и текст. – М. : Изд-во ПСТГУ, 2008. – С. 172–195.

10. Иванов М. С., прот. Цыпин В. Ересь / М. С. Иванов, прот. В. Цыпин // Православная энциклопедия. – М. : ЦНЦ "Православная энциклопедия", 2009. – Т. 18. – С. 598–607.

11. Карпов А. В. "Восстание волхвов" на северо-востоке Руси (1071 г.) в российской науке XVIII – начала XX вв. / А. В. Карпов // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. – СПб. : К. А. Костромин, 2017. – № 8.

12. Киево-Печерский Патерик // Библиотека литературы Древней Руси / под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко. СПб. : Наука, 2004. – Т. 4: XII век. – С. 296–489, 641–667.

13. Лебедева И. Н. О древнерусском переводе Повести о Варлааме и Иоасафе / И. Н. Лебедева // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л. : Наука, 1979. – Т. 33. – С. 246–252.

14. Лёвочкин И. В. Повесть о Варлааме и Иоасафе в русской и арабской версиях / И. В. Лёвочкин // Восточная коллекция. – 2005. – № 2 (21). – С. 55–67.

15. Карпов А. В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX–XI веках / А. В. Карпов. – СПб. : Алетейя, 2008. – 184 с.

16. Костромин К. А., свящ. Развитие антилатинской полемики в Киевской Руси (XI – сер. XII вв.): Страницы истории межцерковных отношений / К. А. Костромин. – Saarbrücken : Sanktum, 2013. – 149 с.

17. Мильков В. В. Кирик Новгородец: учёный и мыслитель / В. В. Мильков, Р. А. Симонов / Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. – Вып. VII. – М. : Изд-во "Кругъ", 2011. – 544 с.

18. Муравьёв А. В. Варлаам и Иоасаф / А. В. Муравьёв, А. А. Турилов, А. А. Лукашевич, Н. В. Каливидзе // Православная энциклопедия / под ред. патриарха Алексия II. – М. : ЦНЦ "Православная Энциклопедия", 2003. – Т. 6. – С. 619–625.

19. Полное собрание русских летописей.
Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 496 с.
20. Полное собрание русских летописей. – М. : Языки славянской культуры, 2001.
Т. 2 : Ипатьевская летопись. – 648 с.
21. Полное собрание русских летописей. – М. : Языки славянской культуры, 2000. – 288 с.
Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью.
22. Попова О. С. Живопись конца X – середины XI века / О. С. Попова, В. Д. Сарабьянов // История русского искусства. – М. : Северный паломник, 2007. – Т. 1 : Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века. – С. 179–323.
23. Суворов Н. С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права / Н. С. Суворов. – Ярославль, 1888. – 234, [XLIX] с.
24. Шаркич Срджан. Влияние византийского права на средневековое сербское право / Срджан Шаркич // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, "История". – 2015. – № 3 (33). – С. 48–57.
25. Brubaker Leslie, Haldon John. Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850: a history. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – Pp. 918.
26. Творогов О. В. Античные мифы в древнерусской литературе XI–XVI вв. // Труды Отдела древнерусской литературы / Российская Академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом) ; отв. ред. Д. С. Лихачев. – СПб., 1977. – Т. 33. – С. 3–31.

Відьомські процеси і протестантські церкви Західної Європи XVI–XVIII ст.

Автор робить спробу простежити витoki і природу відьомства та гонінь на відьму, які мали місце в Західній Європі протягом середньовіччя, а особливо посилилися з початком Реформації, коли Європа пережила справжню істерію переслідувань. Досліджено причини спалаху "полювання на відьом" та "відьоманії" в XVI–XVII ст. На прикладі переслідувань відьом у протестантських країнах проаналізовано перебіг судових процесів, масштаби та наслідки ганебних гонінь, роль "наукової" демонології в розпалюванні антивідьомської істерії.

Ключові слова: забобони, відьма, чаклунство, диявол, демонологія, істерія, злочин, слідство, презумпція винності, покарання, нетерпимість.

Автор предпринимает попытку проследить истоки и природу ведовства и гонений на ведьму, которые имели место в Западной Европе периода средневековья, а особенно усилились с началом Реформации, когда Европа пережила настоящую истерию преследований. Исследованы причины вспышки "охоты на ведьм" и "ведьмомании" в XVI–XVII вв. На примере преследования ведьм в протестантских странах сделан анализ проведения судебных процессов, масштабы и последствия позорных гонений, роль "научной" демонологии в разжигании антиведьмовской истерии.

Ключевые слова: предрассудки, ведьма, колдовство, дьявол, демонология, истерия, преступление, следствие, презумпция вины, наказание, нетерпимость.

The author makes an attempt to trace back the origins and the nature of witchcraft and the persecuting the witch, which took place in Western Europe during the Middle Ages, and especially intensified with the beginning of the Reformation when Europe experienced a real hysteria of persecution. The causes of the outbreak of "witch hunting" and "witchmania" in the XVI–XVII centuries were investigated. The process of litigation, the scale and effects of shameful persecution and the role of "scientific" demonology in fomenting the anti-witch hysteria on the example of witch persecution in Protestant countries are analyzed.

Key words: superstitions, witch, witchcraft, Devil, demonology, hysteria, crime, investigation, the presumption of guilt, punishment, intolerance.

На межі середньовіччя і початку нового часу суспільство в європейських країнах стало відчувати суперечність між реальними умовами життя і тією картиною світу, яку їм нав'язала церква. Потреба

до знань, до змін зумовила початок Відродження і Реформації. Разом з тим певним парадоксом виглядало те, що XVI–XVII ст. було також і часом розквіту віри людей у диявола, появу лавини демонологічних творів і масових відьомських процесів. Як було можливим паралельне існування наукової революції, яка розгорталася, і масове засліплення людей, які творили страхітливі і мерзенні злочини стосовно собі подібних? Ще більшим парадоксом виглядає те, що і навіть сьогодні, не багато що змінилося порівняно з тими давніми часами в тлумаченні чаклунства, нечистої сили та витівок диявола. Чому боротьба із забобонами і сьогодні є досить актуальною? Чому сьогодні говорять про так зване "сатанинське відродження" на Заході? Спробуємо з'ясувати природу відьомських процесів та еволюцію поглядів на гоніння протягом XVI–XVIII ст.

Як відомо, демонічні уявлення людей – це результат багатомісних нашарувань культурної традиції суспільства, багато в чому результат стійкої ще дохристиянської, язичницької традиції. Віра в магію, чортів, чаклунів і відьом була закорінена у глибокій давнині. Разом з тим автори праць з історії "полювання на відьом" слушно відзначають, що відьомством наприкінці XV, в XVI і XVII століттях вважалось дещо зовсім інше, ніж відоме раніше в середньовічній Європі під тією ж назвою. На відміну від білої магії (знахарства) і чорної магії (вчинення шкоди за допомогою заклять), тепер головним була "змова з дияволом", що передбачала обмін на різні матеріальні блага, на владу зречення від Христа, яке перетворювало того, хто уклав цей пакт, на знаряддя Князя темряви. Ідея пакту з дияволом супроводжувалася переконанням в існуванні відьомських організацій, що, безумовно, сприяло розширенню масштабів гонінь [1, с. 237]. Причому одні дослідники роблять акцент на забобонах селянства як головному джерелі гонінь, а інші – на страхові і свідомих діях соціальних верхів. Гоніння посилювалися, хоча відьомські процеси суперечили здоровому глузду сучасників, настроям широких народних мас [1, с. 237].

Що ж таке "чаклунство" і хто такі "відьми"? Десь до XIV ст. під чаклунством розумілося передовсім чародійство (магія). Багато проявів чародійства – викликання духів, віра в демонів, заговори і обряди, які забезпечували добробут людей і здоров'я тварин чи сприяли їхній загибелі і смерті були у всіх куточках світу. За такі дії до XIV ст. карали смертю лише тоді, коли вони призводили до якоїсь явної шкоди. У 1310 р. Трірський собор заборонив гадання, любовне зілля, викликання духів і подібні дії. Надалі законодавство суворішало, проте всі ці закони ще не передбачали покарання за договори з

дияволом і польоти відьом на шабаш [2, с. 219]. А хто такий диявол? Диявол, як його малюють ідеологи церкви, він же Сатана, він же цар темряви, князь пекла і великий спокусник – головний ворог Бога, його суперник і ганьбитель. Диявол – це пропавший ангел, скинутий з небес Богом за свої негідні вчинки і вади – заздрощі і гординю. І з того часу разом з йому подібними ангелами-вигнанцями, які складають його чисельне сатанинське військо, Сатана прагне безупинно і повсюдно переманювати на свій бік віруючих, заволодіти їхніми душами [3, с. 162].

Із середини XIV ст. чаклування стало визнаватися як єресь, як зрада Богові. Чаклунською єрессю займалася інквізиція, яка відповідала за непорушність церковної догми. Папа Микола V (1447–1455 рр.) надав інквізиції повноваження судити за будь-яке чаклунство, навіть якщо в ньому "не виявляються ознаки єреси" [2, с. 220]. "Молот відьом" ("Malleus Maleficarum" – 1486 р.) Я. Шпренгера і Г. Крамера (Інститоріка) – це загальнообов'язковий кодекс віри, який об'єднав давні легенди про чорну магію з церковною догмою про єресь і відкрив шлюзи потоку інквізиторської істерії настільки широко, наскільки це взагалі могла зробити друкована праця. Його автори прагнули втілити в практику біблійну вказівку: "... не залишай відьму живою" (Вихід, 22, 18) [2, с. 272]. Керівництво для полювання на відьом десятки разів перевидавалося протягом XV–XVII ст. Цікаво, що з початком Реформації протестанти, які у всьому протистояли інквізиції, вважали "Молот відьом" авторитетом і законом у всьому, що стосувалося відьом.

Жертвами звинувачень у приналежності до "бісівської зграї" були головним чином жінки – "відьми". Це відповідало церковній традиції, яка розглядала жінку як винуватицю "первісного гріха". Ідея неповноцінності жінки сягає Книги Буття, точніше до двох епізодів, щедро прокоментованих теологами: створення Єви і гріхопадіння. Бог створив Єву з Адама, що виправдовує в очах теологів підпорядкування жінки чоловікові. Ще краще для їхньої аргументації те, що Єва була створена з ребра Адама. Оскільки ребро являє собою зігнуту кістку, розум жінки може бути тільки кривим і збоченим. Гріхопадіння ж – другий доказ того ж самого. Якщо Сатана спокусив тільки Єву, то саме вона власне і спокусила Адама і потягнула його до гріха: жінка, відповідно, безпосередньо винна за гріхопадіння чоловіка [4, с. 463]. "Молот відьом" запевнював читачів, що жінки з більшою легкістю ніж чоловіки, стають на шлях забобонів з трьох причин. По-перше, вони більш довірливі, ніж чоловіки, про що Сатана прекрасно знає, тому і звертається перш за все до них. По-друге,

вони більше вразливі від природи, а значить – більш податливі до диявольських ілюзій. І нарешті, вони дуже балакучі і не можуть не розмовляти, передаючи одна одній мистецтво магії. Їхня слабкість змушує їх використовувати таємні засоби, щоб відомстити чоловікам шляхом чаклунських наговорів і проклять [4, с. 464].

Які ж причини репресій проти відьомства та несподіваного сплеску насильства антижіночої спрямованості. Висувалися різні пояснення. Здебільшого вважається, що таке ставлення до відьомства було наслідком труднощів того часу: інтенсивність гонінь подібна за масштабами до природних катастроф, які звалилися на населення. Людина, ще нездатна керувати природою, могла знайти пояснення цим явищам, недоступним її розумінню, тільки в сфері надприродного. Епідемії, неврожай, несподівана смерть та інші нещастя трактувалися як диявольські витівки. Суспільство хотіло знайти винних і в перших рядах жертв виявилися жінки – найстаріші, найбільш некрасиві, найбільш найбідніші, найагресивніші – ті, хто викликав страх [4, с. 465].

Ще один фактор гонінь пов'язаний зі змінами в сімейній моралі. Наприклад, у XVI ст. чітко окреслилося підвищення шлюбного віку. На додачу до всього, запекла боротьба між католиками і протестантами, реформи в церковному житті призводили до заборон шлюбів, до релігійних обмежень статевого життя. Це сприяло наростанню напруги в суспільстві. Крім того, найбільш вразливими виявлялися вдови, для яких другий шлюб тепер ставав практично неможливим. Значна частина жертв – це одинокі жінки, які не мали ні чоловіка, ні сина, ні брата, тобто родинної підтримки.

Іншим фактором, який сприяв наростанню гонінь, були швидкі зміни в сільських районах Західної Європи, пов'язані з народженням аграрного капіталізму. Наприклад, дослідники безпосередньо пов'язують обгороджування, закони про жебраків і переслідування відьом в Англії. Репресії проти відьом виступають як відповідь на соціальні страхи, спровоковані зростанням злиднів і бідності в сільській місцевості [4, с. 465].

Ще одну гіпотезу висунув у XIX ст. Ж. Мішле, відповідно до якої жінка, як хранитель таємниць емпіричної медицини, могла бути мішенню для інквізиторів чи мирових суддів, які вважали, що такі знання можна отримати тільки від диявола. Логіка тут наступна: якщо жінка може зцілити символічними засобами чи за допомогою трав, то можна легко запідозрити, що вона може скористатися тими ж прийомами, щоб нашкодити своїм сусідам. Чим старшими вони є, тим більшим є їхній досвід, і тим більшими є підозри до них [4, с. 466].

Проте всі ці вказані моменти ще не дають повної картини для розуміння відьомських процесів ні загалом, ні в його чисельних (по різних країнах) варіаціях. Для прикладу, не всі звинувачені у відьомстві були жінками, не всі звинувачені у цьому чоловіки одружені з визнаними відьмами, не всі відьми були старими, вдовами чи бідними, не завжди високе соціальне становище рятувало від виroku. Що було загальним, всеєвропейським, це те, що демонomanія охоплювала широкі верстви суспільства, сильно загострюючи і без того напружений соціально-психологічний клімат. У багатьох випадках звинувачення у відьомстві було вигідним, оскільки тепер у політичних чи релігійних противниках звично впізнавали слуг диявола: протестанти – в папістах, католики – в протестантах, і ті й інші – в євреях, турках, відьмах... Демонomanія давала універсальне кліше для зображення ворога [5, с. 360].

Наприкінці ХХ ст. нові соціально-антропологічні підходи до цієї проблеми дали можливість дещо по-іншому її витлумачити. Це нове тлумачення запропонували історики К. Томас, А. Макфарлен і Р. Мюшамбле. Ці вчені констатують глибоке бродіння в західноєвропейському селі XVI–XVII ст., порушення минулої соціально-психологічної рівноваги, яке лежало в основі сільського общинного життя. Умови, які підштовхнули людей в обійми диявола були породжені і кризою традиційного світогляду, і кризою до того монолітної католицької церкви, і впливом ідеологій та практики Реформації, і загальною релігійною нетерпимістю того часу. Створилася обстановка, яка підсвідомо змушувала селян шукати винуватців своїх матеріальних і психологічних негараздів. Потрібна була якась фігура, на яку можна було б звалити свої страхи і гріхи та переслідування якої повернуло б сільській громаді почуття здоров'я та внутрішнього благополуччя. Такою зручною в усіх відношеннях фігурою виявлялася відьма [5, с. 370].

Разом з тим, як відзначають ці дослідники, у результаті гонінь на відьом створювалася обстановка глибокого і загального страху; той, хто не звинувачував інших, ризикував бути звинуваченим самому; паніка поширювалася, захоплюючи все нові жертви. Зокрема, А. Макфарлен прийшов до висновку, що економічними чи демографічними причинами пояснити переслідування відьом неможливо. Він відзначає напругу в стосунках між віковими групами: десь до двох третин "зачаклованих" відьмами в графстві Ессекс (Англія) були підлітки і діти. На його думку, гоніння на відьом відображали перехід від заснованого на тісних, сусідських зв'язках, високо інтегрованої сільської громади до суспільства більш індивідуалістичного і охопленого страхом, пов'язаним з кризою традиційної моралі [5, с. 372].

Така кардинальна реформація основ світорозуміння неминуче виби-вала людину з морально-психологічної колії, оскільки в результаті їй залишалися незрозумілими в тому числі і багато моральних імперативів, якими вона керувалася раніше і які у звичній їй середньо-вічній системі були всі пов'язані з Богом [6, с. 6].

Важливим фактором, який сприяв наростанню антивідьомської істерії в Західній Європі, були праці так званих демонологів, авторів чисельних керівництв чи пседонаукових досліджень стосовно чаклунської ересі і всього цього супутнього. Протягом XVI–XVIII ст. побачили світ сотні таких праць.

Аргументи, випадки, судові звіти, особисті спостереження і авторитет авторів визначали популярність цих книг. Їх вплив підкріплювався частими перевиданнями і постійним цитуванням в інших працях. Оскільки багато хто з цих авторів були юристами, теологами чи суддями на відьомських процесах, вони володіли беззаперечною можливістю розвивати теорію чаклунства так, як самі цього хотіли. Спеціалісти на зразок Бодена, дель Ріо чи Ремі, незважаючи на всю свою освіченість і досвід, більш детально писали про витівки відьми (такі як угода з дияволом і шабаш), ніж про підступи демонів. Права диявола не піддавались сумніву, проте його агенти поставали перед судом [2, с.127–128].

Демонологам доводилося викручуватися у пошуках відповіді на такі очевидні питання: чому диявол нічим не допомагає відьмам, коли вони потрапляють у руки юстиції, чи не попереджує своїх помічниць про загрозу арешту? А знак сатани на тілі – це ж пряма допомога інквізиторам! Чому відьми виявляються такими безпомічними і не можуть завдати шкоди своїм суддям чи катові? Всім цим загадкам підшукувувалися різні пояснення, що зводилися зазвичай до того, що сатана завжди обдурює тих, хто укладає угоду з ним, що його золото і дорогоцінності виявляються насправді нікчемним сміттям [1, с. 239].

Навіть монарші особи відзначилися в царині демонології. Шотландський король Яків VI (з 1603 р. він король Англії під ім'ям Якова I) видав у 1597 р. в Едінбурзі трактат "Демонологія". Сучасники називали його "найосвіченішим дурнем всього християнського світу". Яків I особисто був присутнім на судових процесах. Під час однієї страти допитливого королю почулися слова, вимовлені сатаною французькою мовою: "Ось король, який є Божою людиною". Потішений цим, Яків I для посилення "наукової" боротьби з чаклунством заснував фонд, з якого видавалися премії студентам-теологам Кембриджського університету за доповіді про відьом. Яків вирішив наставити на вірний шлях і сусідні Нідерланди. У 1604 р. трактат

"мудрого Соломона", як прозивали короля підлабузники, було перекладено там голландською [1, с. 239]. Безперечно, що всі ці незлічені творіння демонологів суттєво додали температури суспільним настроям і створили той психологічний клімат, за якого й стала поширюватися Європою епідемія переслідувань.

Таким чином, сталася справжня ментальна революція, яка встановила систему уявлень про світ, якій судилося проіснувати близько трьох століть. Захід переконав себе в тому, що в його лоні існує секта чаклунів-сатаністів, які вступили в зв'язок з дияволом; ці чаклуни використовують злі сили, щоб шкодити людям і Богу заради зміцнення віри в диявола. Їх вважали відповідальними за звичайні природні катастрофи, які вражали людей і худобу, – за епідемії, кліматичні біди, неврожаї, епізоотії і т. д., а також за нещастя, які звалилися на окремих індивідів, – незрозуміла смерть дітей, безпліддя дружини, імпотенція чоловіка і т. д. Ці чаклуни збираються на нічні зборища – шабаші чи синагоги. На них вони відрікаються від християнської віри і поклоняються сатані. Шабаш завершується грандіозним бенкетуванням. Там поїдають немовлят, і зборище закінчується спільною оргією, де чаклуни вступають у статевий зв'язок з демонами-суккубами (демонами, які набувають жіночих образів), а відьми з демонами-інкубами (демонами, які набувають чоловічих образів) [4, с. 462].

Протестантська доктрина дуже ускладнила боротьбу з "князем темряви". Протестантські церкви відкинули благословення і освячення, святу воду, що практикувалося католицьким духовенством. Духовенство може допомогти вигнати диявола не маніпуляціями зі святою водою чи перехрестивши, а лише молитвою про милосердя з боку Всевишнього. Тому віруючий відчував себе мало не кинутим один на один з "Князем темряви". Раніше один на один із сатаною боролися лише святі, наділені особливою силою протистояти диявольським хитрощам і підступам. Рядова людина, не піддаючись на спокуси сатани, могла розраховувати на могутню підтримку церкви і всього християнства. Тепер же, згідно з протестантською доктриною, індивід сам повинен був відбити підступи диявола, і результат цієї сутички повинен з'ясувати, наскільки людина в душі віддана Всевишньому [1, с. 243].

Як же відбувалися відьомські процеси в протестантських країнах і яку роль в розпалюванні гонінь грали протестантські церкви? У чий юрисдикції перебував процес дізнання? У протестантських країнах розгляд справ про відьомство підлягав судам загальної юрисдикції, оскільки з найдавніших часів і до Реформації законодавство розглядало його як злочин проти людей та їхнього майна, а не проти Бога,

як на цьому стали наголошувати в XVI–XVII ст. Інституціоналізація переслідувань відьом, наприклад в Англії, розвивалася по шляху кримінальної юстиції, де центральним поняттям стосовно до відьомства було поняття *maleficium* (злочин). Завдяки цьому відьомство було кваліфіковане як кримінальний злочин і, на відміну від континентальної Європи, було відразу вписане у світське правове поле. На відміну від європейської практики, відьомство в Англії сприймалося переважно як антисоціальний злочин, а не релігійний [7, с. 287]. Присутність священиків на судових засіданнях проти відьом чітко не регламентувалося, хоча їх, звичайно ж, використовували на практиці, особливо при експертизі хвороб чаклунського походження [7, с. 244].

Із самого початку процесу в центрі уваги суддів опинялися не *maleficium*, а умови, які, з їхньої точки зору, тільки і могли зробити ефективними магічні дії. Судді вже заздалегідь мали розгорнутий перелік питань, які вони ставили перед звинуваченими, і добивалися від них визнання того, що свої чаклунські акти вони здійснювали при сприянні нечистої сили. Їх увага цілком була зосереджена на угоді з дияволом і на обставинах, за яких він був укладений, на статевих зносінах відьми з "князем темряви", відвідування звинуваченими шабашу і його описах, а також на з'ясуванні того, хто ще брав участь в шабашах. Неминучим і цілком зрозумілим наслідком пред'явлення такого роду звинувачень було заперечення жертви процесу про її зв'язки з дияволом. Проте судді виявляли в таких випадках виняткову впертість, намагаючись будь-що добитися потрібних для них визнань. З їхньої точки зору, сутність процесу якраз і полягала у тому, що викрити злочинний зговір між відьмою і Сатаною [5, с. 363–364].

Один із тих, хто спробував зупинити хвилю терору проти відьом у Німеччині, Фрідріх фон Шпеє так описував логіку судового процесу над відьмами: "Якщо звинувачувана вела негарний спосіб життя, то, зрозуміло, це доказ її зв'язку з дияволом; якщо ж вона була благочестивою і поведінка її була зразковою, то ясно, що вона прикидалася, щоб своїм благочестям відволікти від себе підозру у зв'язках з дияволом і в нічних подорожах на шабаш. Потім, як вона себе тримає на допиті. Якщо вона виявляє страх, то ясно, що вона винна: її видає совість. Якщо ж вона, впевнена в своїй невинності, тримає себе спокійно, то немає сумнівів, що вона винна, бо ж, на думку суддів, відьмам властиво брехати з нахабним спокоєм. Якщо вона захищається і виправдовується проти покладених на неї звинувачень, це свідчить про її провини; якщо ж у страху і відчаї від жахливих звинувачень вона падає духом і мовчить, це вже прямий доказ її злочинності" [10, с. 17–18].

Аналіз звинувачувальних актів в Англії засвідчує, що пік полювання на відьом припадає на час царювання королеви Єлизавети. Нове піднесення переслідувань сталося під час Англійської революції. Співвідношення кількості повішених з кількістю висунутих звинувачень у п'яти графствах (Хартфорд, Кент, Сюррей, Ессекс і Суссекс) показує, що найнебезпечнішими для відьом були останні роки царювання Єлизавети (41 % страчених) і перші роки Англійської революції (зокрема, масові страти були в 1647 р.). Після 1647 р. страт у вказаних графствах не було зафіксовано. Загальна кількість страчених відьом в Англії за період від 1542 р. до 1685 р. за виваженими оцінками деяких істориків не перевищує 1000 чоловік [2, с. 30–31].

Переслідування в Англії за чаклунство відрізнялося певною самобутністю, оскільки Ла-Манш оберігав країну від омани, властивої решті Європи. Так, в Англії ніколи не було ані нелюдських тортур, ані диби, ані тисків – жодного з тих інструментів, які використовували, наприклад, німецькі тюремники чи інквізитори. Крім того, в Англії ніколи не спалювали відьом заживо біля стовпа – хоча це практикувалося повсюдно і навіть у сусідній Шотландії. В Англії ніколи не було таких масових страт, як наприклад, в німецьких Бамберзі чи Вюрцбурзі, коли там за декілька тижнів заживо спалили декілька сотень людей. Наймасовіші страти в Англії – це повішення 19 відьом в Челмсфордї в 1645 р. чи 9 ланкаширських відьом у 1612 р. [2, с. 32].

Аргументи за чи проти віри в чаклунство відкрито обговорювалося в Англії протягом майже 150 років (від 1584 р.) не тільки богословами і суддями, але і широкою громадськістю. Більше ніде на континенті не було такого обміну судженнями. Англія все ж не могла уникнути омани, яка охопила всю Європу. Кількість тих, хто вірив у чаклунство вражає, але вона була позбавлена найбільш мерзенних особливостей французьких і німецьких судових процесів [2, с. 33].

Багато в чому близьким до англійської ситуації було переслідування відьом у скандинавських країнах, де переміг лютеранізм. Найчисельніші судові процеси, пов'язані з відьомством, відбувалися в Данії, де їх нараховують близько 2000, а кількість смертних вироків досягало майже 50 % протягом XVI–XVII ст. [8, с. 44]. У Швеції гоніння на відьом були, як і в інших країнах Європи, результатом нового погляду священиків і суддів на чаклунство як на злочин. Відповідно до цього, чаклунки творили зло не тільки проти своїх співгромадян, але й проти самого Бога. У другій половині XVI ст. почалися процеси, де передовсім засуджувалася не зла магія і чаклунство, а зв'язок з дияволом, нічні дії на його святі в Блокуллі (місце, де, відповідно до народних переказів, відьми на Великдень спілкувалися з дияволом).

На цій ідеологічній і юридичній платформі, в основу якої лягло нове тлумачення народної магії, були проведені значні процеси в Даларні, Норланді і Стокгольмі в 1668–1685 рр. Більше 300 чоловік, в основному жінки, були засуджені до смертної кари і страчені. Ще декілька сотень людей звинуватили і засудили до ганебного покарання різками і до публічного покаяння в церкві. А з кінця XVII ст. суди почали відхиляти судові справи, які стосувалися чаклунства, і вироки за такими справами остаточно припинилися на початку XVIII ст. У 1779 р. король Густав III вилучив судові приписи про чаклування зі зводу законів [9, с. 125–126].

Фінляндія, яка була складовою частиною Шведського королівства, мала таку ж практику стосовно гоніння на відьом, як це мало місце в Швеції. Фінське законодавство мало шведський зразок. У судах звинувачення висувалися відповідно до місцевих законів, королівського законодавства і "Закону Господнього" зі Старого Заповіту. У Військовому артикулі 1683 р. встановлювалося, що чоловік, який викликав смерть за допомогою чаклунства, повинен бути повішений, а жінка – спаленою. У цілому по всій Фінляндії тільки 50 чи 60 звинуваченим винесли смертні вироки (проте не всі вони були виконані). Більшість чоловіків мали фінські імена, а жінок – шведські. Зазвичай у Фінляндії не створювали спеціальних трибуналів для звинувачення відьом, які б відрізнялися за порядком судочинства від тих, що використовувалися і для інших видів злочинів. Суди організовувалися належним чином, і тортури заборонялися, хоча іноді віддавалося розпорядження про завдання каліцтва у якості покарань. У Фінляндії не було систематично організованих переслідувань і звинувачення в чаклунстві частіше всього виникали через якісь передбачувані дії *maleficium*, а не тільки на основі компрометуючих чуток [2, с. 459].

Шотландія була єдиною країною Європи, де серйозне полювання на відьом було розпочате самим монархом (Яків VI – "Демонологія" 1597 р.). Оскільки відьомство було єдиним злочином (окрім зради), що вимагало звернення до шотландського апеляційного суду, страчено було менше половини відьом, які постали перед ним (інші відьми поставали перед місцевими судами відповідно до спеціальних ліцензій, виданих Вищим судом Юстиціарію). За найбільш скромними оцінками, протягом 1560–1700 рр. у Шотландії було страчено близько 1350 відьом (у результаті 2300 процесів). Ця статистика нагадує показники Данського королівства. Адже не випадково відьомські процеси в Шотландії розпочалися всерйоз після того, як Яків одружився з датською принцесою. До полювання на відьом

вдалися одночасно в Едінбурзі і Копенгагені. Ці процеси повинні були пояснити нещастя, які трапилися з конвою, якому було доручено доставити наречену короля до Шотландії. Разом з тим, за оцінкою дослідників, полювання на відьом у Шотландії було набагато жорсткішим, ніж в інших кальвіністських країнах Європи [8, с. 75].

Нідерланди з-поміж інших протестантських країн виділяються тим, що тут, як зауважував Й. Хейзінга, "припинили жорстоке полювання на відьом більше ніж за століття до того, як це зробили наші сусіди" [Цит. за: 8, с. 76]. Остання страта відьми в Нідерландах сталася в Утрехті в 1591 р., а останній відьомський процес мав місце в провінції Голландія в 1610 р. і завершився виправдальним вироком. Кальвіністська церква в Нідерландах мала можливість впливати на благочестивих і ортодоксальних представників дому Оранських і ніколи після 1610 р. не пробувала відновити відьомські процеси. Нідерланди посідають особливе місце у європейському спектрі відьомських процесів: ніде вони не закінчилися так швидко і так спокійно [8, с. 76]. Стосовно Нідерландів можна зауважити, що ця країна була, мабуть, найбільш толерантною до інших вірувань чи поглядів, окрім католицької віри і церкви. Загалом же, цінності віротерпимості тут явно домінували у період, який ми розглядаємо.

Дещо іншою була ситуація в протестантських кантонах Швейцарії. Наприклад, у кантоні Во, який обіймав десь до 160 приходів, від початку Реформації і до 1680 р. сталося більше 2000 судових процесів на відьмами, а місцеві приклади вказують на те, що кількість смертних вироків складала 90 %, тобто значно більше, ніж в інших районах франкомовної Швейцарії. А в Женеві ці показники були меншими. За винятком деяких проявів специфічних видів паніки (в 1530 р – ще до Реформації, а також в 1545, 1568–1569, 1571 і 1615 рр.), коли групи людей звинувачували в поширенні чуми за допомогою магічної олії, Женевська республіка стратила тільки 68 відьом протягом 318 процесів. Цей показник кількості смертних вироків (21 %) є нижчим, ніж навіть в англійському Ессексі. Після 1626 р. в Женеві стратили тільки одну відьму, яка засуджена тільки після того, як з кантону Во були доставлені лікарі, щоб переконатися в наявності в неї відмітки диявола, бо їхні женевські колеги відмовилися однозначно це визначити [8, с. 67–68]. Це свідчить про те, що місто Женева і кантон Во по-різному розуміли боротьбу з дияволом чи менш злісними забобонами.

Німеччину називають класичною країною полювання на відьом. Якщо в Англії стратили не більше 1000 відьом, то в Німеччині їх загинуло не менше 100 000. Англійське законодавство забороняло

використовувати тортури, а в Німеччині вони були дозволені. Разом з тим у багатьох незалежних державах, з яких складалася Німеччина, поняття чаклунства істотно відрізнялося. Як влучно зауважував Р. Х. Роббінс, лютерани були навіть більше за католиків "звихнуті на диявола". У Великому катехізисі Лютера диявол згаданий 77 разів, а Христос – тільки 63 рази. Крім того, у виявленні ворогів Господніх лютерани також були не менш принциповими, ніж католики. Так, в протестантській Саксонії, в Кведлінбурзі з населенням в 12 тис. мешканців за один день 1589 р. було спалено 133 відьми – це одне з найбільших зафіксованих спалень. Цікаво, що катом було тоді звільнено від страти 4 красивих дівчат, бо, як він пояснював, диявол покинув їх [2, с. 109].

Переслідування відьом досягли свого апогею під час Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.). Безжальність всіх воюючих сторін та їхній релігійний фанатизм стимулювали бажання ще більше знищувати відьом, хоча в деяких районах військові дії і призупиняли полювання на відьом. Після війни істерія полювання відновлювалася. Проте полювання на відьом у протестантській Німеччині не було скрізь однаковим, а було скоріше нетиповим. Наприклад, в більшості лютеранських князівств північної Німеччини (крім герцогства Мекленбург), ймовірно, сталося менше число відьомських процесів, ніж у центральній чи південній Німеччині. У Бремені, наприклад, тільки 10 з 62 людей, які постали перед судом за звинуваченням у відьомстві протягом 1503–1711 рр., були піддані тортурам; *maleficia* як і раніше залишалося центральним пунктом звинувачень. Було описано всього тільки два шабаші, в яких ніколи не брало участі більше 6 осіб; і ніхто не був страченим за відьомство після 1603 р. Саме тоді у південному лютеранському герцогстві Вюртемберг мало місце більше 400 таких судових процесів і жоден з них не викликав якоїсь паніки. Найгіршими тут були 1660-і роки, а події 1683–1684 рр. більше всього нагадували паніку [8, с. 46–47].

Таким чином, протягом XVI–XVII ст. маси людей Західної Європи були охоплені страхом, який змушував їх шукати винуватців їхніх бідувань передовсім у сусідах і доносити владі про їхні фантастичні злочини. У свою чергу влада і церкви доклали теж руку до наростання справжньої істерії полювання на відьом, що свідчить перш за все про серйозні конфлікти всередині громади. Проте одними тільки економічними і демографічними проблемами пояснювати причини гонінь було б неправильним. Дослідники вважають важливою причиною полювання на відьом також і кризу віри, кризу традиційної моралі.

Припинення полювання на відьом пов'язане передовсім із усвідомленням європейцями того, що подальше переслідування відьом загрожує не тільки повним руйнуванням всіх соціальних зв'язків, але й серйозними психічними розладами особистості, яка жила в безперервному страхі за своє майбутнє.

Література

1. Черняк Е. Б. Судебная петля: Секретная история политических процессов на Западе / Е. Б. Черняк. – М. : Мысль, 1991. – 605 с.
2. Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии / Р. Х. Роббинс. – М. : Локид; МИФ, 1996. – 560 с.
3. Григулевич И. Р. Инквизиция / И. Р. Григулевич. – М., 1976. – 463 с.
4. История женщин на Западе : в 5 тт.
Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро. – СПб. : Алетейя, 2008. – 560 с.
5. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.
6. Демонология эпохи Возрождения (XVI–XVII вв.) / общая редакция и составление М. А. Тимофеева. – М. : Издательство "Российская политическая энциклопедия", 1995. – 464 с.
7. Игина Ю. Ф. Водовство и ведьмы в Англии: Антропология зла / Ю. Ф. Игина. – СПб. : Алетейя, 2009. – 332 с.
8. Монтер У. Ритуал, миф и магия в Европе раннего нового времени / У. Монтер. – М. : Издательский дом "Искусство", 2003. – 288 с.
9. Мелин Я. История Швеции / Я. Мелин, А. Юханссон, С. Хеденберг. – М. : Весь мир, 2002. – 400 с.
10. Сперанский Н. Ведьмы и водовство. Очерк по истории церкви и школы в Западной Европе / Н. Сперанский. – М., 1906. – 201 с.

УДК 27-9(477.51)"16"

Ю. А. Мицик, І. Ю. Тарасенко

Документи священнослужителів Сіверщини другої половини XVII ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Відділу рукописів Бібліотеки Польської академії наук у Кракові)

Здійснено комплексний аналіз таких історичних джерел, як документи священнослужителів Сіверщини другої половини XVII ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Відділу рукописів Бібліотеки Польської академії наук у Кракові).

Ключові слова: історичне джерело, Україна, Польща, священнослужитель, Чернігово-Сіверщина.

Сделан комплексный анализ таких исторических источников, как документы священнослужителей Северщины второй половины XVII в. (по материалам Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и Отдела рукописей Библиотеки Польской академии наук в Кракове).

Ключевые слова: исторический источник, Украина, Польша, священнослужитель, Чернигово-Северщина.

The complex analysis historical researches (the priest's documents of Severia in the second half of the XVIIth century (through materials of Manuscript institute of Vernadsky National Library of Ukraine and Manuscript department of Polish Academy of Sciences in Krakow)) is made.

Key words: historical source, Ukraine, Poland, priest, region of Chernigov and Severia.

Святий єпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумілевський) (1805–1866) був не тільки видатним церковним діячем, але й ґрунтовним істориком Церкви, краєзнавцем Сіверщини. Ця його справа продовжується сіверськими істориками, однак їх робота в галузі публікації документів єпископів, ігуменів, священиків тільки починається. Це не було випадковим. В СРСР історія Церкви була фактично під забороною, особливо періоду Гетьманщини, яку "не рекомендувалось" вивчати, оскільки її історія була пов'язана з українською державністю. Тому доводиться починати майже з нуля. Головними архівосховищами України щодо історії Православної Церкви доби Гетьманщини є Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК), де зокрема зберігається документація понад

20 монастирів Сіверщини, та Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Знаменита колекція сіверських документів, вивезена в середині XIX ст. до Польщі Марціном Гожковським, теж має велику цінність. Вона знаходиться у відділі рукописів (далі – ВР) бібліотеки Польської академії наук у Кракові (далі – БПАН). Враховуючи обмежений обсяг статті, зупинимось тільки на двох останніх архівосховищах. Оскільки частина документів вже надрукована нами, будемо посилатися на публікації, не вказуючи архівних сигнатур.

Зазначимо, що нами (невеликою групою археографів у складі 2–4 осіб) здійснюється видання серії "Документальна спадщина монастирів Гетьманщини", в межах якої побачили світло уже три томи, в т. ч. стосовно Максаківського монастиря [1]. Ця обитель знаходилася на території Менського району Чернігівської області і його документація безпосередньо стосується теми нашої доповіді. В документації інших двох монастирів окремі документи стосуються монастирів Чернігівщини. Документація священнослужителів (грамоти, універсали, укази тощо) регулярно публікується нами на сторінках журналу "Сіверянський літопис" (далі – СЛ) і вона увійде до складу тритомника "Сіверщина гетьманська", який нині готується нами, а том перший (XVII ст.) вже цілком готовий до друку.

Особливістю ІР є те, що матеріали по історії Церкви розпорошені по різних фондах і доводиться докладати значних зусиль, щоб виявити ті, що стосуються Сіверщини. До того ж документів доби Руїни досить мало і тому ми інколи будемо залучати документацію світських осіб, яка стосується історії Православної Церкви.

Першим з них за хронологією є лист 1667 р. з Ніжина шляхтича Миколи Малаховського до архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля [2]. Цей лист проливає світло на заснування Омбиського монастиря. Коло його початків стояв шляхтич Малаховський (з роду Малаховських походить мати гетьмана Пилипа Орлика – Ірина), який жив поблизу Омбиша в Круничполі (село суч. Ічнянського р-ну), володів також землею біля Лосинівки, що на Ніжинщині (потім продав їх Чижю, а той Угорницькому. Жінка останнього Катерина подарувала ці землі новостворюваному Омбиському монастиреві 1.12.(21.11.)1649 р.). Коли пізніше за ці землі виникла суперечка, то за наказом гетьмана Івана Виговського Малаховський провів межу між спірними землями, орієнтуючись також на "копці" – межові знаки, насипані ще Адамом Киселем. В документі названо ім'я намісника Омбиського монастиря Іллі, який у 1667 р. вже не жив. У фондуші Угорницької 1649 р. названо ім'я першого ігумена обителі – ієромонаха Іларіона Борисовича [3].

Наступного року був написаний лист з Москви видатного письменника ієромонаха Симеона Полоцького до Філатея Утчицького, ігумена Богоявленського монастиря в Полоцьку. Тут згадувалася книга чернігівського архієпископа Лазаря Барановича "Меч духовний", яка була послана о. Філатею до Вільна через пана Бельмакевича [4]. 1671 роком датований випис чернігівської полкової канцелярії щодо скарги оо. Іоаннікія Галятовського, архімандрита Єлецького монастиря, та Павла Пучковського, колишнього ніжинського протопопа, чернігівському полковнику Василю Гнатовичу (брату гетьмана Дем'яна Многогрішного) на "обывателя олишевского" Івана Биховця. Останній чинив різні перешкоди "в млынах, сеножациях, и в намановских и топчьевских", через що обитель зазнала збитків на 200 коп з лишнім. Авторитетна комісія визнала правоту духовенства і звеліла Бихівцю розкопати греблю під карою у 2000 талярів [5].

21(11).09.1671 р. у Новгороді-Сіверському Михайло Лежайський, архімандрит Спаського монастиря, відомий поет, видав підтвердження дозволу на побудову на землях обителі на р. Горохівці млина батуринському жителю Петру Соломоновичу. Сам дозвіл від 22 (12).09.1665 р. був даний чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем [6]. Цей же Михайло Лежайський написав у 1677 р. листа до охочекомонного полковника Іллі Новицького [7], який зберігся в архіві цього полковника. У цьому листі він скаржився, що монастирського підданого Матвія на шляху на ярмарок у Борзні напав староста села Нехаївки (суч. Коропського р-ну) з челядниками і пограбував його. Оскільки Нехаївкою володів Новицький, то Лежайський звертався до нього, щоб відшкодувати кривду своєму підданому й покарати старосту [7]. Сам Лазар Баранович видав 27 (17) січня 1675 р. привілей Андрію Головні, "обывателєві тулиголовскому", на будівництво млина на р. Реті [8]. Вертаючись до архіву полковника Новицького, який зберігся у вигляді шести фундаментальних рукописів, відзначимо, що там містяться оригінали 19 листів до нього ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря Луки Григоровича 1680–1685 рр., лист до Новицького намісника, ієромонаха Івана Полежачого, та згаданий лист Лежайського. Ця кореспонденція проливає важливе світло на майже не досліджену історію обителі. Тут є генеалогічні дані, свідчення про козаків полку Новицького, про візити до монастиря гетьмана Івана Самойловича, генеральних осавулів Леонтія Полуботка та Івана Мазепи й іншої старшини, свідчення про просвітницьку діяльність ченців тощо [9]. Особливу цінність являє лист до Новицького святого Димитрія Ростовського (Туптала) від 18(8).06.1683 р., написаний у Крупицькому монастирі під Батурином (Димитрій був ігуменом цієї

обителі). Він стосується конфлікту між ченцями і людьми полковника на сіножаті в Тиниці (село сучасного Бахмацького р-ну). Не маючи інформації про суть події, ігумен на всякий випадок вибачається і просить не доносити про це гетьманові, обіцяє завтра ж відвідати Тиницю і в усьому розібратися в справі [10]. Варто зазначити ще один лист написаний не раніше серпня 1687 р. до Лежайського. Його автором був гетьман Мазепа. В обширному посланні він відповідає на скаргу Лежайського щодо утисків новгородської архімандрії, називає його отцем та приятелем і запевняє, що ці кривди були вчинені колишнім гетьманом (Самойловичем), а "в том я и перед н[е]бом и перед світом не естем винен". Виправляючи цю ситуацію, Мазепа повертає в монастирське підданство селян, які записались у козаки, обіцяє пізніше вирішити справу з с. Камянкою та ін. [11].

Не менш цікавий документ належить перу священика в Салтиковій Дівиці о. Лаврентія Касперовича Похвальського від 20(10).11.1685 р. о. Лаврентій був першим відомим в українській історії військовим капеланом (ще за гетьманату Юрія Хмельницького). У Салтиковій Дівиці він прокопав землю коло Десни й утворив штучне озеро, сінні покоси тощо. Ці землі й озеро (Лазницьке) він дарував Максаківському монастиреві [12]. 1688 р. датований дозвіл Лазаря Барановича воронізькому протопопу Йосифу Лазаревичу будувати греблю на р. Шостці в с. Ображіївка (попередньо він отримав дозвіл від гетьмана Мазепа) [13]. 1693 р. св. Феодосій Углицький, коад'ютора, від імені архієпископа чернігівського та новгород-сіверського Лазаря Барановича видав грамоту на відновлення печер св. Антонія в Любечі старцям ієродиякону Йоні та ченцю Інокентію Щирському. Трохи пізніше у тому ж році київський митрополит Варлаам Ясинський та архімандрит Києво-Печерської лаври Мелетій Вуяхевич видали відповідні грамоти цим же особам [14]. У 1695 р. гетьман Іван Мазепа написав листа до чернігівського архієпископа св. Феодосія Углицького у відповідь на його послання через намісницю чернігівського жіночого монастиря, яка прибула до гетьмана з проханнями всієї обителі. Святий клопотався, щоб "тяжести и долегливости, неслушне их подданним од старшини полку Черніговского діючиєся", були полегшені або відмінені. У зв'язку з цим гетьман видав універсал до чернігівського полковника Якова Лизогуба [15]. Ще один універсал (1697 р.) Мазепа адресував ігумену Свято-Микільського Крупицького монастиря. Гетьман бере сторону Андрія, козака с. Спаського, у котрого монастир забрав і спустошує його ліс [16]. Мова йде про село Сосницького р-ну Чернігівської обл. У листопаді 1696 р. Лаврентій Крщонович звернувся з листом до гетьмана Івана Мазепа. Це унікальний документ, оскільки

про автора твору "Киот срібнокований" (1695 р.) майже нічого не відомо. Тут, зокрема, маємо свідчення того, що Крщонович, ігумен Свято-Троїцького Іллінського чернігівського монастиря, служив понад 20 років чернігівським архієпископам (Лазар Баранович і Феодосій Углицький), прийняв чернецтво в чернігівській кафедрі, трудився в друкарні, підтримував зв'язки з Києво-Могилянською академією та Чернігівським колегіумом... У листі він висловлює бажання служити гетьману Мазепі [17]. У жовтні 1698 р. святий Іоан Максимович, єпископ чернігівський та новгород-сіверський, видав у Стародубі грамоту з приводу освячення місцевого Преображенського храму. Цікаво, що всім, хто прийде на освячення, святий обіцяв відпущення гріхів [18]. 1698 р. датований і заповіт конотопського священика о. Корнилія. Окрім майна, відписаних родичам, грошові суми о. Корнилій заповідав церквам, як і книгу Трефологій львівського друку. Текст цього заповіту наводиться в додатках, так само як трьох новознайдених документів, які належать перу святих – чернігівських архієпископів Феодосія Углицького та Іоанна Максимовича. Вони були створені наприкінці XVII ст. і стосувалися майнових справ (продаж млина на р. Івоті нижче с. Погребки воронізькому сотнику Роману Лазаревичу).

Насамкінець відзначимо, що в згаданих вище документах на чільному місці стоять питання стосовно економічного становища обителі. Це є типова ситуація, бо братія намагалася зберегти ті документи, які б були важливим аргументом у можливих судових процесах за землі, млини тощо. На другому місці знаходяться документи, які висвітлюють роль монастирів як центрів духовного життя, культури й освіти.

Література

1. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. – К., 2011. – 559 с. ; Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII–XVIII ст. – К., 2015. – 173 с. ; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві XVII–XVIII ст. – К., 2017. – 607 с.
2. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. / Ю. Мицик // СЛ. – 1997. – № 102. – С. 103–104.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2012.
Т. 1. – 2012. – № 257.
4. НБУВ. – ІР. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 229. Опубліковано: Мицик Ю. Із листування духовництва 1660-х рр. // УІЖ. – 2017. – № 3. – С. 154–155.
5. НБУВ. – ІР. – Ф. X. – № 7474.
6. Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. / Ю. Мицик // СЛ. – 2001. – № 3. – С. 61–62.
7. Мицик Ю. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) / Ю. Мицик // СЛ. – 2004. – № 1. – С. 23–24.

8. Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // СЛ. – 2001. – № 3. – С. 62.
9. Мицик Ю. О. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) / Ю. Мицик // СЛ. – 2004. – № 1. – С. 12–24.
10. НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14029.
11. Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // СЛ. – 1998. – № 1. – С. 92–93.
12. Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря... С. 75–76.
13. Мицик Ю. Матеріали фонду 148 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Пустинно-Харлампівського Гамаліївського монастиря XVIII ст. / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверщина в історії України. – 2017. – № 10. – С. 150–148.
14. Мицик Ю. Відновлення Антонієвих печер у Любечі (XVII ст.) // Київська Старовина / Ю. Мицик. – 1996. – № 2/3. – С. 79–82.
15. Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи / Ю. Мицик // СЛ. – 1998. – № 1. – С. 95.
16. Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи / Н. Бойницька, Ю. Мицик // СЛ. – 2001. – № 4. – С. 41.
17. Мицик Ю. Фрагменти до біографії І. Мазепи / Ю. Мицик // СЛ. – 2007. – № 3. – С. 14–15.
18. НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – № 1446.

Додатки

№ 1

1690, грудня 29 (19). – Чернігів. – Універсал чернігівського архієпископа св. Феодосія Углицького.

"Феодосий Углицкий, млстию Бжию православный архиепископ черниговский, новгородский и всего Сивера, архимандрита елецкий.

Всім, кому того відати будет потреба, ознаймуем, иж одобралисмо золотих двісті ве злоті от пна Романа Лазаревича, сотника вороніжского, аби мито, которое ему продалихмо на усті ріки Ивотки, нижей Погребков, в наших власне крунтах пастирских, до катедрі черниговской належное, и в том жесмо одобрали замененное займище червоних тридцет, квитуем его, пна сотника.

Писан в катедрі нашой архиепископской чернігівской року 1690 декаврия 19.

Вышменованый архиепископ рукою власною.

Квиетанция пану сотникові вороніжскому".

(НБУВ. – ІР. – Ф. I. – № 5927. – Оригінал, завіреним печаткою)

№ 2

1694, серпня 31 (21). – Свірж. – Універсал чернігівського архієпископа св. Феодосія Углицького.

"Феодосий Углицкий, млстию Бжию православный архиепископ черниговский, новгородский и всего Сивера, архимандрита елецкий чернігівский.

Відомо чиним тепер и в потомние часи, иже سمو славетному пну Лазару Лазаревичу (?) позволили и благословили в грунтах нших катедралных под селом Погребками на реці Ивоті греблю сипати межи обома берегами ншими и млын з винницею при ней будовати. За що повинен он будет до катебри ншой золотых двісті дати червоними золотими о залуствах Филиповых в сем року наступаючих. А по построеною млына волен будет так он сам, яко и потомкове, его пожитку всего так фундаторові млына, яко и катедрі належачого, з него заживати. Любо он сам албо потомкове его кому схотят тот млын пустити. Варуем зас, абы там жадних до млына займищ и закопов не было, кром волного вывоженя з пущ нших деревны надобной до млина. Що все бы в ліпшой памяти и твердости зоставало, сей лист нш з подписом руки власной и з печатю катедралной вышпомененому пну Лазарю выдати розказалисмо.

Писан в Свржу дворці ншом катедралном року Бжого 1694 мсца августа 21 дня.

Вышменованый архиепскоп рукою власною".

(НБУВ. – ІР. – Ф. – І. № 59270. – Автограф (?) написаний на друкованому (!) бланку автора, завірений печаткою. Курсивом виділено друкований текст. Пізніший запис: "1694-о году августа 21 дня")

№ 3

1698, серпня 31 (21). – Чернігів. – Універсал чернігівського архієпископа св. Іоанна Максимовича.

"Феодосий Углицкий, млстию Бжию православный архиепскоп черніговский, новгородский и всего Сівера.

Послідуючим мы изволению преосвященного Лазаря Барановича, преосвященного Феодосия Углицкого, архиепскапов черніговских, потвержаем данные листы на фундоване и уживане млына пречстному гспдну отцу Иосифу, протопопі вороіжскому, и позволяем з того млына пожитков уживати так ему, яко и потомком его, и кому зхочет тот млын пустити в грунтах ншых катедралных под селом Погребками на ріці Ивоті построенный. Варуем зась, абы там жадних до млына займищ и закопов не было и жадной в кгрунтах катедралных до млына неналежных и неотданных шкоди не чинено. Що кожному тепер и в потомные часы извістно да будет. Достойнійшаго же ради увіденя и кріпости сей лист нш з подписом руки при звыклой печати менованому пречстному отцу протопопі выдати повеліхом.

Писан в катедрі архиепскапской черніговской року 1698 мсца февруар[ия] дня 17.

Рукою власною.

Запис на звороті іншою рукою: "В сем універсалі любо една именуется особа, однак он як прчстному отцу протопопі вороніжскому, так и пну Иоанну Холодовичу, швакрови его, ест служащий, поневаж кгрунт той обоім их млстем в очизні (?) поданий".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 59271. – Оригінал, написаний на друкованому (!) бланку автора, завірений печаткою. Курсивом виділено друкований текст. Пізніший запис: "1698-о года февраля 31 дня")

№ 4

1698, серпня 24 (14). – Конотоп. – Заповіт конотопського священика о. Корнилія.

"Я, на имя зовемий отец Корнилий, мешкающий во грады Конотопі, будучи от Господа Бога хоробою навѣжоний и звлаща чуючися же ближче мені приходит до смерти, нежели к животу за доброй еще памяти и зуполного розуму моего позосталие убожество мое распоряжаю яко по обикновению своему за спасенне и за отпушение грѣхов своїх отказую и записую золотих сто на святую Софию, на церков печерскую отказую золотих осмьдесят на церков соборную конотопскую Рождества Богородици, сто золотих и таляр на святых 40 мучеников, сорок золотих и таляр святителя Христова Николая, сорок золотих и таляр на Рождество Богородици конотопской трафолой отказую друку львовского до того ж храму Рождества Богородици, отказую комору посред ринку коморное окно середь комори на успение тож одно окно з краю от шевні (?), комора шинковная на три церкви записуется на Георгия, на сорок святых, на святого Николая, зятю моему Марку отказую комору окно из дверми, комору верхнюю унукові моему записую и готових грошей тому унукові чехами талярей десять, отцу Афанасию, брату моему, записую рясу тонкую, лисями подшитую, синови его жупан каруновий из гузіками срібними, тріодь постную друку львовского отказую до Рождества Богородици, тріодь цвітную отцу Афанасию записую, а скриня из книжками, якие есть зо всім, записую Марку моему, старшому Левку записую мазку (?) из двором и клячу, дерева різаного шестнадцать колод и подвалин три отказую на церков соборную, на монастыр печерский записую пояс позлоцістий на сорокоусти в Конотопі до церковь божественных пречестним отцем пресвітером конотопским на ...ную церковь по осм коп, далем по таляру, паламарам по золотому, срібла ...аного пять гривень Марку, зятю моему, виписую. Которое мое легованное и записанное убожество достойно и праведно по моему обикновению, кому що леговано, все сие суть записано и утверждено сим тестаментом моим яко то на обители святые киевские на святую Софию и на церков печерскую, так теж на церкви Божие конотопские, а особливе Марку, зятю моему, и брату моему Афанасию из его сином и Левку Старому вся сия есть вешей описанно до увідомления, кто би потребувати міл в кожного суду и права; тут теж дарую и напоминаю сим тестаментом моим, абы кождий прытом и родич мой, близкий и далекий, не важился сего тестаменту моего касовати кому що есть записано и хто би міл сей тестамент мой з приятелей моих, близких и далеких, касовати и турбовати такое мое из волі учиненное записанное убожество, такового заклипаю святыми отци, иже во Nikeи 313-ти. Которий мой сей тестамент писан при людех зацних и віри годних.

Діялось во граді Конотопі року Божого 1698 місяця августа дня 14.

На сем же тестаменті моем устне упрошоный уряд конотопский о подписи имен и о притисненя печатей звиклих урядових в кожного суду и права для ліпшого увіреня и певности.

Андрей Кандиба, наказний сотник конотопский (м.п.)

Игнат Макуха, атаман городовий (м.п.).

Гаврило Семенович, войт конотопский (м.п.).

Люде там бившие при справінню сего тестаменту мещане конотопские особи зацние Иван, цехмистр кушнірський, Иван Лесенко, Алекса Крамар, Алексій Кириленко, Григорий Кривецкий, Феодор Петрович, писар конотопский подписовал рукою власною.

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 57808. – Копія кінця XIX ст.)

Життя та спадщина Антонія Радивилівського в контексті української духовної культури епохи бароко

Наукова розвідка присвячена аналізу життя та спадщини українського проповідника епохи бароко Антонія Радивилівського. На підставі порівняльного аналізу історичного контексту діяльності Радивилівського та пошуку паралелей між відомими фактами його біографії з життям інших видатних сучасників проповідника реконструюється перебіг його уточнюється хронологія його життя. Розглядається внесок проповідника в розвиток культури українського бароко. Робиться висновок про важливий внесок Антонія Радивилівського у скарбницю вітчизняної духовної культури. Ключові слова: історія філософії, українська культура, українське бароко, проповідь.

Научная разведка посвящена анализу жизни и наследия украинского проповедника эпохи барокко Антония Радивилевского. На основании сравнительного анализа исторического контекста деятельности Радивилевского и поиска параллелей между известными фактами его биографии и жизнью других выдающихся современников проповедника, реконструируется течение и уточняется хронология его жизнеописания. Рассматривается вклад проповедника в развитие культуры украинского барокко. Делается вывод о важном вкладе Антония Радивилевского в сокровищницу отечественной духовной культуры.

Ключевые слова: история философии, украинская культура, украинское барокко, проповедь.

Scientific research is devoted to the analysis of the life and heritage of the Ukrainian preacher of Baroque Anthony Radivilovsky. On the basis of a comparative analysis of the historical context of Radivilovsky's work and the search for parallels between the known facts of his biography and the life of other prominent contemporaries of the preacher, the course of his refinement is specified by the chronology of his biography. The contribution of the preacher to the development of the Ukrainian Baroque culture is considered. Conclusion is made on the important contribution of Anthony Radivilovsky to the treasury of the domestic spiritual culture.

Key words: history of philosophy, Ukrainian culture, Ukrainian baroque, sermon

Одним з видатних українських проповідників XVII ст. є Антоній Радивилівський. Про його життєвий шлях нам, на жаль, відомо небагато і

метою даного дослідження є уточнення деяких моментів його біографії, а також з'ясування місця його спадщини в культурі українського бароко.

Про "шляхетське" походження Антонія Радивилівського можуть говорити не тільки його прізвище, а й високі церковні посади, які він займав протягом життя (в той час люди "простого" походження на ці посади рідко допускалися) [20, с. 172]. Достеменно невідомо, де і коли він народився, хоча дослідник творчості Антонія Радивилівського М. Н. Марковський на основі лінгвістичного аналізу творів проповідника припускає, що його батьківщиною було місто Чернігів або Чернігівщина [6, с. 1–2]. У свою чергу, якщо врахувати існуючу в той час традицію утворення шляхетських прізвищ від назв населених пунктів, у яких розташовувалися володіння сім'ї, то малою батьківщиною або місцем походження прізвища майбутнього проповідника може бути ареал територій, що займають, як сучасну Чернігівщину, де фіксуються назви сіл від яких могло утворитися прізвище – Радивилівський (Радвине, Радичів, Радомка, Радьківка...), так і території сучасних Гомельської (Радзеєва, Радава, Радівка, Радзенка, Радунь...) і Могилевської (Радков, Радомля, Радуч...) областей Білорусії. Однак дане питання залишається відкритим, оскільки подібні назви населених пунктів зустрічаються і за межами цих територій [4].

Навчався майбутній проповідник у київській колегії в 40-х рр. XVII ст., де в той час викладали Лазар Баранович і Інокентій Гізель, майбутній патрон проповідника. Водночас в колегії вчився й інший діяч, споріднений Радивилівському по творчості і часу початку духовної кар'єри – Іоанікій Галятовський, який стане "протеже" Лазаря Барановича.

Лазар Баранович викладав у колегіумі з 1642 до 1647 рр. (в цьому році він стає ректором школи при Свято-Покровському монастирі в Гощі, а на час повернення до Києва й очолення Барановичем колегії в 1650 р., Радивилівський вже закінчив навчання). Також Інокентій Гізель починає викладати з 1645 року (за іншими даними в 1642 р.) і в 1646 р. стає ректором колегії. Виходячи з цього, ми можемо спробувати відновити хронологію навчання Антонія Радивилівського в колегії.

Так, нижчі класи граматики займали близько чотирьох років навчання; два роки тривало навчання в середніх класах: поетики і риторики; філософія вивчалася два роки, а теологія – чотири. Але, як відомо, до останньої третини XVII століття в київській колегії курс теології викладався в скороченому вигляді [18, с. 294], так що гіпотетично можна припустити, що навчання в колегії під час перебування

студентом Антонія Радивилівського тривало близько десяти років. Відомо, що закінчив він колегію в кінці 40-х рр., фактично одночасно з Іоаникієм Галятовським, який прийняв постриг в 1650 р. Таким чином, роком закінчення колегії Радивилівським може бути 1650 або 1649.

Курс поетики і риторики, Радивилівському і Галятовському, очевидно, читав Баранович [13, с. 5; 14, с. 8], про що ще буде сказано нижче. У свою чергу Гізель читав курс філософії в 1645–47 рр. [2, с. 63] і цілком ймовірно, що під час цього курсу між ним і студентом Радивилівським могли зав'язатися дружні стосунки. Однак, до кінця 40-х років у Радивилівського мав залишитися час для оволодіння хоча б скороченим курсом теології, без якого він не міг би займатися проповіданням. Так що, курс філософії Гізеля, згодом відображений у його "Творі про всю філософію", хронологічно вписується в наші дані про життя проповідника. Даний факт може дати нам додатковий ключ до розкриття проблеми філософської складової проповідей Антонія Радивилівського. Таким чином, курси поетики та риторики Радивилівському були прочитані Барановичем у 1643–45 рр. А навчання в молодших класах, ймовірно, тривала з 1639 (1640) до 1643 роком.

Однак, за припущенням ряду авторів, викладацька діяльність Гізеля почалася не в 1645, а в 1642 р. [7], оскільки згідно з практикою того часу, перед читанням курсів філософії потрібно було починати з нижчих класів або хоча б з поетики і риторики. Таким чином, можна було б припустити, що курс риторики Радивилівський читав не Баранович, а Гізель, на користь чого може говорити і кардинальна відмінність стилю проповідей Радивилівського та Галятовського, що творили в латино-польської традиції, від стилю Барановича, який писав в греко-слов'янської традиції [3]. Проте Галятовський прямо вказує на своє учнівство у Барановича [13, с. 5], а Баранович в одному з листів називає своїм "вихованцем" Радивилівського [6, с. 2]. І хоча, хронологічно, викладання в колегії Барановича могло зачепити останні роки перебування обох майбутніх проповідників у молодших класах, факт викладання риторики Барановичем у цей період не викликає сумніву, чому є свідчення – збережені конспекти студентів [5]. Різниця проповідницьких стилів пояснюється різною аудиторією (Баранович писав проповіді "легкозасвоювані" і для московської аудиторії, хоча явно був знайомий з латино-польськими зразками літератури). Ймовірно, що Гізелью відразу дали читати курс філософії, з огляду на його підготовку і попередній досвід ректорської роботи в Гощі (і тоді датою початку його викладання слід вважати 1645 р.), або обидва діячі викладали паралельно в різних класах початкового та середнього рівнів (тоді це може бути і 1642 р.).

Після закінчення колегії в кінці 40-х рр. XVII ст. Радивилівський приймає чернечий постриг і отримує посаду архідиякона Чернігівської кафедри. Чернігівським єпископом в той час був Зосима Прокопович, якого висвятив у 1631 р. Ісає Копинський (за іншими даними, Зосима став єпископом лише в 1648 (49) р.). Також цей ієрарх займав пост намісника Київського Михайлівського монастиря, а з 1632 року став ще й "блюстителем" київських печер. Саме ж перебування єпископа на кафедрі в Чернігові викликає сумнів, адже в період до літа 1648 р. там панівне становище займала уніатська церква, яка утримувала церковні маєтки, а більшість храмів лежало в руїнах з часів воєн з Московією. Тому, Зосима жив у Києві, отримуючи від Києво-Печерської лаври утримання як "блюститель" печер і не маючи можливості перебувати на кафедрі в Чернігові (втім, як і його попередник, Ісає Копинський). Хоча є згадки про те, що Зосима деякий час жив в Єлецькому монастирі, складаючи його "Синодик" [15, с. 30], проте це малоімовірно, оскільки монастир до 1648 р. належав уніатам. Зокрема, їм "керували" Кирило Транквіліон Ставровецький (який навіть видав в "маєтності монастирської" своє "Перло многоцінне"), Маріан Оранський, Йосип Мещерінов (їх перераховує Галятовський у своїй "Скарбниці") [1, с. 349]. Сам же монастир за свідченням Галятовського лежав в руїнах спалений Самуїлом Горностаєм ще у 1610 р. (хоча, звісно, Галятовський міг і перебільшувати "недбальство" уніатів з метою отримання спонсорської підтримки на монастир від можновладців та прикрашання заслуг: власних та свого патрона – Барановича).

Ситуація могла змінитися тільки з літа 1648 року, коли католицьке й уніатське духовенство змушене було тікати від козацької революції. Однак Зосима в той час був уже старий і якщо і приїжджав до Чернігова, то слідів його перебування тут не виявлено. Принаймні якихось масштабних відновних робіт у Чернігові не велось. Про це говорить той факт, що Лазар Баранович, ставши після Зосими 1657 р. Чернігівським єпископом, через відсутність умов для проживання в самому Чернігові, мав деякий час жити в Новгороді-Сіверському і тільки потім зміг оселитися у відновленому Борисоглібському монастирі (до того розбудованому домініканцями). Тому фактично Зосима не керував єпархією, а тільки носив почесний сан єпископа.

Цілком можливо, що молодий Антоній Радивилівський, будучи архідияконом (старший священик при єпископі), реально керував єпархією, поки Зосима перебував в Києві. Однак якщо Радивилівський і виїжджав до Чернігова (а не просто носив "почесний сан"), його діяльність там, швидше за все, зводилася до загального

адміністрування, налагодження церковного життя і опіки над майновими справами церкви (вельми "неважними", виходячи з військової ситуації).

Проте в умовах нестабільності Чернігівська єпархія поки перебувала поза орбітою пріоритетних інтересів київської ієрархії і роль Радивилівського як архідиякона, ймовірно, була номінальною. Так, коли 1653 р. Лазар Баранович отримав посаду ігумена Єлецького монастиря, він не виїжджає до Чернігова і продовжує перебувати в Києві, ймовірно задовільнившись скромними доходами з монастирських володінь, якщо такі взагалі були. Антоній Радивилівський на той час уже кілька років повинен був знаходитися в Чернігові або просто числитися архідияконом.

Факт призначення Антонія Радивилівського на цю посаду, може побічно свідчити про його місцеве походження. Гізель або Баранович цілком могли скласти Радивилівському протекцію для його призначення на почесну, хоча і не вигідну в той час посаду. Однак, виходячи зі складних умов, що склалися на той час в Чернігові, там дійсно могла знадобитися людина молода й енергійна, а найголовніше – місцева, що і зумовило вибір випускника колегії.

Однак архідияконська діяльність Антонія Радивилівського була недовгою. Активізація військових дій, ймовірно, спричиняє виїзд Антонія Радивилівського на Волинь. В цей період частина церковних ієрархів намагається мігрувати в більш спокійні "православні" регіони Речі Посполитої. Зокрема, туди ж, на Волинь (свою батьківщину), направляється й Галятовський. З 1653 до 1655 рр. Антоній Радивилівський згадується, як проповідник Загорівського монастиря, а в 1655, як "головний казnodій" [19, с. 210]. Надалі досвід "казnodійства" та здобуте на Волині ім'я знадобиться йому після повернення до Києва.

В середині 50-х рр. Антоній Радивилівський повертається до Києва, де розгортає бурхливу проповідницьку діяльність, за власним свідченням (в посвяченні "Огородка" Богородиці), він складає і виголошує свої проповіді в різних храмах міста [10, арк. 5]. Тоді ж у 1656 р. обіймає посаду постійного проповідника Києво-Печерської лаври. З цього часу і до смерті діяльність Радивилівського проходить у стінах Лаври та Миколаївського монастиря. Свою першу, відому нам, проповідь Антоній Радивилівський проголошує на церемонії посвячення Гізеля в сан архімандрита Лаври. На нашу думку, не випадково його призначення лаврським проповідником збіглося з призначенням Інокентія Гізеля на посаду архімандрита тієї ж Лаври. Ймовірно, що вступаючи в нову посаду, Гізель викликав до себе і свого протезе, за

що той не забував дякувати патрону в своїх промовах і присвятах. Фактично одночасно з цими подіями, вмирає Зосима Прокопович, вакантну посаду займає Лазар Баранович, який розгортає в єпархії свою бурхливу діяльність: спочатку в Новгороді-Сіверському, а після і в самому Чернігові. Тож в поверненні Антонія Радивилівського до Чернігова не було сенсу.

У 1671 р. Антонія Радивилівського було призначено намісником Києво-Печерської лаври (Гізелю вже було близько 70 років), що значно піднімає його вплив і авторитет в Церкві. Баранович у своєму листі за 1672 р. називає його "не останнім служителем Пресвятої Діви" [16, с. 106]. Він займається майновими, культурними та політичними справами Церкви і монастиря (тут міг стати в нагоді досвід чернігівського архідіяконства). З листів Лазаря Барановича до Антонія Радивилівського з приводу видавництва збірки віршів чернігівського архієпископа "Лютня Аполлонова" стає відомо про вплив лаврського намісника на друкарську справу [16, с. 98–99]. Але, незважаючи на це, Антоній Радивилівський зміг надрукувати (і то, в неповному обсязі) свою збірку проповідей під назвою "Огородок Марії Богородиці ..." тільки в 1676 р., хоча в 1671 вона вже була готова [6, с. 7]. Даний факт може говорити як про завантаженість Лаврської друкарні, так і про брак коштів, а так само і про особистісні характеристики проповідника.

На початку 1682 року ми бачимо Антонія Радивилівського на виборах нового Печерського Архімандрита, на цю посаду тоді був обраний ігумен Миколаївського монастиря Варлаам Ясинський (який повинен замінити старого Гізеля після його смерті). На вакантне місце ігумена Миколаївського монастиря вибирають Антонія Радивилівського.

З кінця 1683 року (після смерті свого патрона) і до кінця життя Радивилівський обіймає посаду ігумена Миколаївського монастиря. Протягом цього часу він продовжує піклуватися про культурне життя Церкви, дарує богослужбові книги в малі парафії, де їх не було через дорожнечу і бідність [6, с. 10–11]. У 1688 р. виходить у світ друга збірка Антонія Радивилівського під назвою "Вінець Христов ...". Помер проповідник – 10 січня 1688 р., похований в дальніх печерах Києво-Печерської лаври [17]. У тому ж році помер його колега і товариш по навчанню Іоанікій Галятовський. Якщо вважати їх ровесниками (вчилися в колегії вони одночасно), то часом народження Радивилівського можна вважати датою близько до 1620 р. Таким чином, на момент смерті проповідника йому було близько 70 років.

Таким чином, ми можемо констатувати, що біографічні дані про життя Антонія Радивилівського, а так само характеристика його

творчості можуть бути розширені за рахунок аналізу історичного контексту діяльності Радивилівського та пошуку паралелей між відомими фактами його біографії з життям інших видатних сучасників проповідника.

У творчості проповідника відбилися головні тенденції розвитку тогочасної української та загальноєвропейської культури. Спадщина проповідника займає вагомe місце в переліку визначних досягнень вітчизняної духовної культури епохи бароко.

Література

1. Галятовский Иоаникий. Скарбница потребная / Иоаникий Галятовский // Иоаникий Галятовський. Ключ розуміння / Галятовський Іоаникий / підгот. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 344–371.
2. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття / Л. М. Довга. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. – 344 с.
3. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського / В. І. Кречотень. – К. : Наукова думка, 1983. – 408 с.
4. Купчинська З. О. Компонент рад в архаїчній ойконімії України / З. О. Купчинська // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2013. – Вип. 14. – С. 49–61.
5. Лисюк М. Архієпископ Лазар Баранович – церковно-релігійний та громадсько-просвітницький діяч України другої половини XVII століття [Електронний ресурс] / М. Лисюк. – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?Itemid=42&catid=261&id=3143:title3692&option=com_content&view=article. – Назва з екрана.
6. Марковский М. Н. Антоний Радивилевский, южнорусский проповедник XVII века / М. Н. Марковский. – К., 1894.
7. Павленко Ю. 100 найвідоміших українців / Ю. Павленко. – К. : Автограф, Книжковий дім "Орфей", 2005. – 400 с.
8. Радивилівський Антоній. "Вінець Христов..." / Антоній Радивилівський. – К., 1688.
9. Радивилівський Антоній. "Вінець Христов...". рукопис / Антоній Радивилівський. – І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник м. П. 560 т. 2.
10. Радивилівський Антоній. "Огородок..." / Антоній Радивилівський. – К., 1676.
11. Радивилівський Антоній. "Огородок...". рукопис. – Книга 1 / А. Радивилівський. – І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560, т. 1, кн. 1.
12. Радивилівський Антоній "Огородок...". рукопис. – Книга 2 / А. Радивилівський. – І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560, т. 1, кн. 2.
13. Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галятовский / К истории южнорусской литературы XVII века / Николай Федорович Сумцов. – К., 1884. – 183 с.
14. Сумцов Н. Ф. Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII века / Николай Федорович Сумцов. – К., 1884. – 186 с.

15. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастыр / сост. А. Ф. Тарасенко. – Чернигов : Десна, 2013. – 312 с.
16. Чернігівські Афіни / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 2002. – 288 с.
17. Чухліб Т. В. Антоній Радивилівський / Т. В. Чухліб / Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – Енциклопедичне видання. – К. : KM Academia, 2001. – С. 451.
18. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.
19. Яковенко Н. М. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Ґалятівського / Н. М. Яковенко. – Київ : Лаурис; Критика, 2017. – 704 с.
20. Człowiek Baroku / Pod redakcja Rosaria Villariego. – Warszawa, 2001.

УДК 94(477.51)

Р. А. Желєзко

Ніжинський протопоп Симеон Адамович: змовник у рясі

Стаття присвячена політичній діяльності ніжинського протопопа Симеона Адамовича, його доробку на ниві організації змов та шпигунстві на користь московського царя. Особла увага звернена на співпрацю С. Адамовича з гетьманами, ніжинськими полковниками та ніжинськими воеводами. Автором охарактеризовано роль ніжинського протопопа у позбавленні гетьманської булави Д. Ігнатовича та невдалій змові проти І. Самойловича.

Ключові слова: Ніжин, Ніжинський козацький полк, ніжинський протопоп.

Статья посвящена политической деятельности нежинского протопопа Симеона Адамовича, его деятельности на ниве организации заговоров и шпионаже в пользу московского царя. Особое внимание обращено на сотрудничество С. Адамовича с гетманами, нежинскими полковниками и нежинскими воеводами. Автором охарактеризована роль нежинского протопопа в лишении гетманской булавы Д. Игнатовича и неудачном заговоре против И. Самойловича.

Ключевые слова: Нежин, Нежинский казацкий полк, нежинский протопоп.

The article is devoted to the political activity of nizhyn protopop Simeon Adamovich, his work on the field of conspiracy organization and espionage in favor of the moscow tsar. Particular attention was drawn to the cooperation of S. Adamovich with the hetman, nizhyn colonels and nizhyn governors. The author described the role of the nizhyn protopop in depriving D. Ignatovich of the hetman's mace and the unsuccessful conspiracy against I. Samoilovich.

Keywords: Nizhyn, Nizhyn Cossack Regiment, nizhyn protopop.

Кардинально відмінним від решти станів українського суспільства козацької держави була духовна страта, репрезентована українським православним духовенством. З переслідуваного стану в Речі Посполитій діячі української православної церкви перетворилися на привілейований стан суспільства Гетьманщини.

Отримавши прихильність гетьмана і козацької старшини, духовенство Ніжинського козацького полку, не завжди підтримувало позиції української влади. Вже починаючи з часів Хмельниччини,

воно відіграло деструктивну роль у політичному житті країни. Представники духовенства Ніжинського козацького полку намагалися впливати на рішення ніжинської старшини, захищали власні корисливі інтереси, дотримувалися кардинально протилежних поглядів і зовнішньополітичного спрямування тощо.

З-поміж числа впливового ніжинського духовенства, що відіграло важливу роль у житті не лише Ніжинського козацького полку, а і всієї держави, доволі колоритною фігурою виступав ніжинський протопоп Симеон Адамович. За ним, як і за Максимом Филімоновичем, в історіографічній традиції закріпилося визначення – "вороги козацької держави". Так сталося, що постать С. Адамовича загубилася у темряві століть і не зачіпалася історіографією. Винятком є хіба поверхневе дослідження Н. Сушко "Суперечлива постать представника духовного кліру – Симеон Адамович" [6, с. 136–139] та побічні згадки в працях істориків О. Реєнта, І. Коляди, О. Уривалкіна та інших.

На релігійну арену С. Адамович увійшов у 1661 р., коли став ніжинським протопопом, а згодом і протопопом ічнянським. Час, місце народження і молоді роки протопопа губляться в джерелах. Вагому роль у становленні С. Адамовича як релігійного і політичного діяча зіграв його попередник на посаді ніжинського протопопа Максим Филімонович. Відомо, що С. Адамович правив службу у Миколаївському соборі – центральному храмі Ніжина [2, с. 261]. Тривалий час С. Адамович перебував у тіні кар'єри й авторитету М. Филімоновича, у всякому разі доти, поки той активно втручався у військово-політичні події в Ніжині часів гетьмана І. Брюховецького (1663–1668 рр.). Лише після остаточного розриву М. Филімоновича з Ніжином, С. Адамович розпочав активні дії, щоб посісти вакантне місце "духовного наставника" ніжинських полковників та всієї Гетьманщини. Поштовхом до пробудження владних амбіцій С. Адамовича стало завершення українсько-московської війни 1667–1668 рр., в ході якої 11 вересня (інша версія спалення – серпень 1668 р.) Ніжин сильно постраждав від карального походу московських військ князя Г. Ромодановського. Руйнувань і спалення зазнала більшість будівель Старого міста та передмість Ніжина. Не оминуло лихо і С. Адамовича, чий будинок став жертвою московських військ. У той час С. Адамович взявся особисто вирішити військовий конфлікт між Гетьманщиною та Московським царством. Так, у жовтні 1668 р. він разом з колишнім ніжинським полковником (1663–1667 рр.) Матвієм Гвинтівкою та Василем Ігнатовичем поїхали до Москви для укладення перемир'я. Дипломатичний хист та небажання Московії продовжувати далі війну з Україною призвели до укладення миру, деталі якого

мала закріпити нова українсько-московська угода. У майбутньому цією угодою стали Глухівські статті березня 1669 року [4, с. 227].

С. Адамович був гарним маніпулятором та вміло використовував оточуючих людей у своїх цілях. Так, прикладом цього є його "дружба" з ніжинським полковником Матвієм Гвинтівкою. Останній, будучи генеральним осавулом в уряді гетьмана Демка Ігнатовича, став цінним джерелом інформації про наміри та думки нового гетьмана щодо московської влади в Україні. Отриману від М. Гвинтівки інформацію, пов'язану з Д. Ігнатовичем, С. Адамович передавав ніжинському воєводі Івану Ржевському, голові Малоросійського приказу Артамону Матвєєву та пересилав особисто московському царю.

Після повернення з Москви, 10 січня 1669 р. ніжинський протопоп приїхав до ніжинського замку. На прохання С. Адамовича ніжинський воєвода І. Ржевський ще 1 січня викупив його дружину із полону в Прилуках, де її 17 тижнів тримав прилуцький полковник Івашко. Не виключено, що ув'язнення дружини протопоба було викликано його промосковською політикою, підлабузництвом перед московським царем Олексієм Михайловичем. Після цього С. Адамович разом з родиною та челяддю жив у ніжинському замку та повідомляв Олексія Михайловича про настрої ніжинців щодо царської влади на території Лівобережної України [1, с. 12]. Вочевидь, після спалення міста зупинитися більше було ніде та й небезпечно, зважаючи на його шпигунську діяльність на користь царя. Живучи в Ніжині, С. Адамович розсилав свої листи по Україні. В одному з них до архієпископа Мелетія від 19 січня 1669 р., протопіп, зважаючи на відсутність єдності серед козаків (одні підтримували Д. Ігнатовича, другі – П. Дорошенка, а треті – кошового гетьмана П. Суховія), закликав не лише не виводити з Лівобережжя воєвод зі стрільцями, а й збільшити їх кількість [1, с. 12–13].

Будучи радником гетьмана Д. Ігнатовича (1668–1672 рр.), С. Адамович регулярно писав на нього доноси в Москву, звинувачуючи в зловживанні владою і ворожих діях по відношенню до царя Олексія Михайловича. Відомо, що у січні 1669 р. С. Адамович писав до Кремля, що гетьман має намір щоб "в Україні і нога московська не стояла". Згодом ніжинський протопоп скаржився що Д. Ігнатович тривалий час тримав його у в'язниці, забрав собі його податки з пасік та горілчаних котлів і, що найголовніше, гетьман "великий ворог, а не друг пресвітлій царській милості". Тривалий час Д. Ігнатович не зважав на ці доноси, не вірили в них і у Москві. Намагаюсь з останніх сил засвітитись перед царем, у вересні 1670 р. С. Адамович надіслав листа до Константинопольського патріарха з прокляттям на гетьмана. Через

тиск турецького султана, патріарх був змушений накласти анафему на Д. Ігнатовича. Після цих подій до імені гетьмана додалось друге прізвище – Многогрішний, за яким він нині і відомий в історіографії. Анафема стала останньою краплею у розгортанні конфлікту між С. Адамовичем і Д. Ігнатовичем.

З історіографічних розвідок відомо, що в січні 1672 р. гетьман Д. Ігнатович, відаючи про антидержавні дії С. Адамовича, ледь не відсік шаблею йому голову прямо у себе в світлиці в Батурині. Вихопивши шаблю, Д. Ігнатович заявив протопопу: "Ти заодно з москалями і мною торгувати намагаєшся" [5, с. 110]. До слова, різкий вчинок Д. Ігнатовича характеризував його запальний козацький характер, що зіграв потім з гетьманом злий жарт. С. Адамович лише скористався з цього, черговий раз застосувавши свої вміння у маніпуляції людьми.

Замах на життя глибоко образив ніжинського протопопа і тому усунення Д. Ігнатовича від влади стало для С. Адамовича справою честі. Протопоп регулярно надсилав до Москви листи з доносами на гетьмана, звинувачуючи останнього у зраді царю. Москва спершу не вірила протопопу. Як наслідок, після позбавлення Д. Ігнатовича гетьманської булави у березні 1672 р., С. Адамович був схоплений царськими людьми як спільник гетьмана. Лише після ряду допитів, на яких С. Адамович, крутився як в'юн на сковорідці, з протопопа зняли всі підозри. В листах до московських урядовців С. Адамович принизливо називав себе "останній раб і недостойний богомолець", "не людина", "убогий хробак", намагаючись викрутитись і відвести від себе підозру [1, с. 14]. Тай шпигун такого рівня був ще потрібний царю Олексію Михайловичу. Так, беручи участь у виборах гетьмана у червні 1672 р. на раді неподалік Конотопу, С. Адамович представляв там інтереси московського уряду. З джерел відомо, що ніжинський протопоп тричі особисто відвідав Москву у правління царя Олексія Михайловича: 1668 р., 1669 р. та 1673 рік. Цікаво, що не всі українські гетьмани особисто приїздили до столиці Московського царства. Володарі булави боялися візиту, що міг закінчитись їх смертю чи ув'язненням. Натомість, С. Адамович своїми поїздками проявляв неабияку хитрість, розуміючи, що духовну особу ніхто не зачепить, чого не скажеш, наприклад про ненадійного гетьмана Д. Ігнатовича, якому у Москві не довіряли. Таким чином, ніжинський протопоп фактично відібрав у гетьмана представницьку функцію Гетьманщини на міжнародній арені.

Як відомо, новим гетьманом на козацькій раді 1672 р. неподалік Конотопу було обрано І. Самойловича. За період гетьманування І. Самойловича ніжинський протопоп С. Адамович, без перебільшень,

уявив себе головною людиною і останньою державною інстанцією в Гетьманщині. Напевно, якби не його духовний сан, він сам би боровся у 1672 р. за гетьманську булаву Лівобережної України. Перші роки гетьманування І. Самойлович побоювався С. Адамовича, прагнучи не гнівити його, щоб не повторити долю свого попередника на гетьманській посаді. Підтвердженням цього є той факт, що у серпні 1673 р. гетьман І. Самойлович з великим почтом приїздив з Батурина до Ніжина лише для того, щоб привітати протопопа з днем ангела [8, с. 171].

30 жовтня 1672 р. протопоп С. Адамович пише лист до голови Посольського приказу Артамона Матвеева. Зважаючи на активізацію дій турецького війська, він просить його збільшити кількість ратних людей у Києві, Переяславі, Ніжині та Чернігові, щоб міста могли витримати облогу в разі штурму. Крім того, С. Адамович просить змінити воєводу у Ніжині: "... воєводу нам в Ніжин посилайте гарну людину. Степан Іванович Хрущов не по Ніжину воєвода; дайте нам такого як Іван Іванович [Ржевський], ... бо з ним [С. Хрущовим], не дай Господь, вороги в облогу візьмуть" [3, с. 83–84]. З листа випливає занепокоєння щодо дій турецько-татарського війська. Більше того, С. Адамович не вірить у здатність воєводи С. Хрущова успішно керувати замком під час можливої облоги, на відміну від попередника І. Ржевського. Як відомо, саме І. Ржевський керував успішною для московитів обороною ніжинського замку від приступів ніжинського козацтва протягом січня – серпня 1668 року.

У вересні 1674 р. ніжинський протопоп С. Адамович у черговому своєму листі до боярина А. Матвеева просить збільшити кількість московського війська в ніжинському замку, де зараз трохи більше 800 чол. і цього, на думку священнослужителя, може не вистачити проти можливого нападу татарського війська [3, с. 666]. Як бачимо, ніжинський протопоп активно використовував можливість нападу татар на Ніжин, щоб збільшити у місті кількість стрільців. Але не татарами переймався ніжинський духівник. Стрільці були необхідні йому для особисто захисту. У козацькому середовищі С. Адамовича недолюбливали, що не виключало його вбивства прихильниками колишнього гетьмана Д. Ігнатовича чи козаків, які постраждали після карального походу Г. Ромодановського на Ніжин 1668 року.

Не минуло й трьох років, а С. Адамович вже почав інтриги проти гетьмана І. Самойловича, на якого теж писав доноси в Москву [3, с. 670]. Не обійшлося і без антигетьманських змов всеукраїнського масштабу. Так, одна зі змов була організована у 1676 р. сербсько-переяславським старшинським угрупованням на чолі з переяславським полковником Петром Рославцем, одним з претендентів на

гетьманство у 1672 році Р. Дмитрашкою та ніжинським протопопом С. Адамовичем. Останній мав власний будинок у Ніжині, що став місцем збору змовників. Авторитет С. Адамовича та гроші призвели до того, що він зміг залучити до змови ряд старшин Ніжинського козацького полку, зокрема ніжинського полковника Матвія Борсука. Змовники збиралися усунути І. Самойловича від гетьманства та повернути гетьманську булаву П. Дорошенку, який з 1676 р. проживав у містечку Сосниця на Чернігівщині. Втім змова була викрита. Рятуючись від гетьмана, протопоп близько двох місяців ховався у лісах і монастирях. У жовтні 1676 р. він був схоплений у своєму селі Оболоні [8, с. 173].

Проти керівників та рядових учасників антигетьманської змови були задіяні репресії у формі "чисток" представників генеральної, полкової і сотенної старшини; показових судових процесів; позбавлення українського духовенства, духовного сану, висилках тощо. Більш ніж вірогідно, що С. Адамович знову б "вийшов сухим із води", звівши наклеп на ніжинську козацьку старшину, зокрема, того ж ніжинського полковника М. Борсука, який втратив свою посаду. Але цього разу його змовницький талант спіткнувся об інтереси і маніпуляторський хист ще одного українського духівника архієпископа чернігівського Лазаря Барановича. Справа в тому, що обоє згаданих представників духовенства були великими землевласниками і постійно збільшували свої володіння. І тут, як кажуть, "найшла коса на камінь". Л. Барановичу "впала в око" частина добротних земель С. Адамовича. Чернігівський архієпископ вирішив заволодіти цими землями, написавши відповідного листа гетьману І. Самойловичу з проханням підтримки. У листі гетьману чернігівський архієпископ скаржився, що кошти з тих володінь потрібні йому на утримання церков і монастирів більше, ніж С. Адамовичу на утримання його приватних будинків. І. Самойлович та генеральна старшина погодилися з думкою Л. Барановича і наказали С. Адамовичу віддати села і млини Л. Барановичу. Ніжинський протопіп не міг такого дозволити і написав листа зі скаргою до Москви. Такий хід С. Адамовича сильно розгнівав чернігівського архієпископа і той спровокував І. Самойловича до суду над С. Адамовичем. Гетьман сильно не суперечив, оскільки теж гнівався на ніжинського протопопа за його участь у антигетьманській змові [8, с. 173].

Так, 26 березня 1677 р. у гетьманському універсалі, адресованому козацтву і поспільству Стародубського полку, повідомлялося про суд над ніжинським протопопом С. Адамовичем у гетьманській резиденції Батурина. Показово, що С. Адамовича судив військовий суд, а не представники українського православного духівництва. У

світлі тодішніх подій С. Адамович був названий головним ініціатором змови проти гетьмана І. Самойловича [7, с. 719–720]. Після слідства його було визнано зрадником та ворогом й винесено смертний вирок. Після катувань у батуринській в'язниці, С. Адамович признався у всьому, що на нього повісили. Зокрема, в тому, що він особисто мав намір застрелити гетьмана з пістоля [8, с. 174]. Лише завдяки тиску московського уряду на І. Самойловича, смертний вирок було замінено на позбавлення духовного сану та заслання до Сибіру. Цього разу московський уряд не став на захист свого шпигуна й агента в Україні. С. Адамовичу вже ніхто не довіряв, тай він забагато знав. Якби ніжинський протопоп розповів українському козацтву деталі свого листування з московським царом, то це б, без сумніву, викликало нову війну між Гетьманщиною і Московією. Московський цар Федір Олексійович був змушений репресувати С. Адамовича [6, с. 138]. Подальша доля колишнього ніжинського протопопа, що впродовж 1661–1677 рр. відігравав одну з головних ролей на Гетьманщині, є невідомою. Могила відомого змовника згубилася в безкрайніх просторах Сибіру.

Отже, ніжинський протопоп С. Адамович був яскравим прикладом духівника, який забув своє призначення. Протопоп втручався у політику більше, ніж переймався релігійними питаннями по консолідації українського народу і його духовний розвиток. Захищаючи власні інтереси, С. Адамович часто "перетягував ковдру на себе", ототожнюючи свої індивідуальні потреби з інтересами держави і козацтва; часто грав на потребах оточуючих, їхній довірі. Маневруючи між ніжинським воеводою і ніжинським полковником, С. Адамович намагався контролювати стан подій у Ніжині. Кульмінацією його інтриг стали антигетьманські змови проти Д. Ігнатовича та І. Самойловича. Якщо змова проти Д. Ігнатовича закінчилася успіхом, то суперництво з І. Самойловичем коштувало С. Адамовичу посади, статусу та життя.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией – Т. VIII. – СПб. : В типографии В. В. Пратца, 1875. – 400 с.
2. АЮЗР. – Т. IX. – СПб. : Типография М. Эттингера, 1877. – 988 + 24 с.
3. АЮЗР. – Т. XI. – СПб. : Типография М. Эттингера, 1879. – 820 + 23 с.
4. Реєнт О. П. Усі гетьмани України / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Харків : Фоліо, 2007. – 415 с.
5. Соловьев С. История России с древнейших времен / С. Соловьев. – Т. 12. – М., 1862. – 456 с.
6. Сушко Н. М. Суперечлива постать представника духовного кліру – Симеон Адамович / Н. М. Сушко // Ніжинська старовина : збірник регіональної

історії та пам'яткознавства. (Серія "Ніжинознавчі студії", № 9) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Вип. 13 (16). – К. : Центр пам'яткознавства НАН України, 2012. – С. 136–139.

7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів : НТШ, 2004. – 1087 с.

8. Уривалкін О. М. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. М. Уривалкін. – К. : ТОВ Наука-сервіс, 2001. – 276 с.

УДК 94.09:2](477)"17"

О. М. Пархоменко

Обер-прокурор Святійшого синоду Іван Іванович Меліссіно та його спроба реформування Російської православної церкви

Стаття присвячена висвітленню життєвого шляху Івана Івановича Меліссіно та оцінці його діяльності на посаді обер-прокурора Святійшого синоду. Особлива увага приділена аналізу проекту реформування церковного життя, що був поданий Меліссіно на розгляд Синоду у підготовці наказу для делегата від духовенства до нової комісії, утвореної для зміни основного законодавства імперії. Аналіз пунктів реформи проводиться з точки зору відповідності церковним канонам та актуальності для тогочасних соціально-політичних реалій. Визначаються пункти, що в ході наступного історичного розвитку церкви були повністю, або частково реалізовані, ті, що не були реалізовані, але зберігають актуальність і ті, що не можуть бути реалізовані через невідповідність православному віровченню.

Ключові слова: Російська православна церква, синод, обер-прокурор, церковні реформи Катерини II, просвітницькі ідеї, секуляризація.

Статья посвящена краткому описанию жизненного пути Ивана Ивановича Мелиссино и его деятельности на посту обер-прокурора Святейшего синода. Особое внимание уделено анализу проекта реформирования церковной жизни, поданного Мелиссино на рассмотрение синода при подготовке наказа для делегата от духовенства в новую комиссию, созданную для изменения основного законодательства империи. Анализ пунктов реформы проводится с точки зрения соответствия церковным канонам и актуальности для социально-политических реалий своего времени. Определяются пункты, реализованные в ходе последующей церковной истории полностью или частично, пункты, которые не были реализованы, но сохраняют актуальность и пункты, которые не могут быть реализованы из-за полного несоответствия православному вероучению.

Ключевые слова: Российская православная церковь, синод, обер-прокурор, церковные реформы Екатерины II, просветительские идеи, секуляризация.

The work is dedicated to the tenure of life and activities of Ivan Melissino, especially during the period of his excellence as Chief Procurator of the Holy synod of the Russian Orthodox Church.

Ivan Melissino (1718–1795) is a representative of the ancient Byzantine aristocratic family. He served the Russian Empire and became the second director of the Moscow University. In 1763, Empress Catherine II appointed Ivan as the Chief Procurator of the Holy Synod to promote her reforms.

Amongst his accomplishments, renewal of the suspended process of secularization of church lands was the first to his credit. In 1767, Melissino introduced to the Synod of the Church a 13-point draft reform. This project was not considered and Melissino was soon released. The article provides a brief analysis of each point in the project based on his point of view both in terms of compliance with the church canons and the relevance of contemporary church and socio-political realities. Some of the points were gradually implemented during the next historical development of the Church and those that were not implemented continued to remain relevant. Some of them could not be realized due to non-compliance with the Orthodox doctrine.

Keywords: Russian Orthodox Church, Synod, Chief Procurator, Catherine's Ilreforms, educational ideas, secularization.

Спроби реформування церковного життя в історії завжди сприймалися неоднозначно. Необережне і несвоєчасне втручання у цю чутливу сферу тягло за собою низку небажаних наслідків. Так само небажані наслідки мало й ігнорування потреб у змінах, відповідно до нових історичних реалій. Виходячи з цього, можна зробити спробу оцінити актуальність реформаторських кроків, запропонованих І. І. Меліссіно, а також причини та наслідки відхилення цих пропозицій.

Діяльність І. І. Меліссіно на посаді обер-прокурора синоду коротко згадується у всіх працях з історії Російської православної церкви синодального періоду. Висунення ним проекту реформи фіксується у цих дослідженнях як історичний факт, так само фіксується факт не розгляду цього проекту синодом, проте, у них відсутній аналіз як самих пунктів проекту, так і причин їх відхилення.

Після секуляризації церковних земель Катерина II була сповнена натхнення і далі провадити боротьбу, як вона вважала, з "церковними реакціонерами". Задля сприяння цій боротьбі і, крім того, спрямування освітньо-просвітницької енергії духовенства на допомогу загальним просвітницьким ідеям, на місце непримітного обер-прокурора А. С. Козловського, вирішено було призначити носія новітньої антиклерикальної просвітницької ідеології. Таким виявився директор московського університету Іван Іванович Меліссіно [1].

І. І. Меліссіно народився 23 березня 1718 року у Ризі. Рід Меліссінів належав до найстаріших аристократичних родів середньовізантійського періоду. Михаїл Меліссін був придворним і другом імператора-іконоборця Константина V Копроніма і був одружений на сестрі його дружини. Син, народжений від цього шлюбу, у 815 році перед, так званім, II іконоборським собором, за сприяння нового імператора-іконоборця Льва V Вірменина став Константинопольським патріархом і відомий, як Феодот I Міліссін-Кассітерá.

Феодот став одним із головних діячів II хвилі іконоборства і в церковній історії лишився, в першу чергу, патріархом-іконоборцем. У Хлудівській Псалтирі, створеній у Константинопольському монастирі Студіон близько 850 року, збереглася мініатюра з наступним сюжетом: іконоборці імператор Лев, патріарх Феодот Меліссін, єпископ Антоній Сілейський та Іоанн Граматик в оточенні придворних замазують вапном ікону Христа [12].

Постіконоборська церковна традиція приписує цьому патріарху, окрім прихильності до іконоборства, ще й нехтування деякими церковними правилами та звичаями. Так, за словами тогочасного хроніста, він "... увійшовши в патріархію, почав влаштовувати розкішні м'ясні обіди і кліриків, що від юності не вживали м'яса, а також монахів і єпископів змушував порушувати піст. Там, де раніше було велике благочестя і чистота, тепер з'явилися сміх і жарти, змагання і сквернослів'я, без будь-якого повчання" [2]. Звичайно, цілком можливо, що тут має місце зумисна компрометація ідеологічного опонента. Проте подібні свідчення у церковній історії лишилися і про цілком православних патріархів Євфимія (попередника Іоанна Златоуста), Феоділакта (сина імператора Романа Лакапіна), а також деяких інших, що, подібно до Феодота, в силу політичних обставин, потрапляли на патріарший престол зі світського середовища. Таким чином, можна припустити, що вільнодумство в династії Меліссінів мало давні традиції.

Одна із гілок грецького роду Меліссінів (Меліссіно) опинилася в Російській імперії.

Брат Івана Івановича Петро, був першим російським генералом артилерії, а племінник Олексій – генерал-майором, героєм війни 1812 року.

Середню освіту Іван Іванович здобув у Сухопутному шляхетському корпусі (1732–1740). З 1746 р. перебував на службі у Ревельській генерал-губернаторській канцелярії, входив до комісії, що проводила ревізію Кунсткамери та бібліотеки Російської академії наук [3].

Після смерті першого директора Московського університету Олексія Михайловича Аграмакова Меліссіно був призначений на його місце. На цій посаді він проявив себе надзвичайно активно: зайнявся вирішенням фінансових і господарських проблем університету, склав нову програму навчання студентів і гімназистів, займався облаштуванням їх побуту, висунув ідеї створення при університеті храму та шпиталю. Кращих учнів він кілька разів возив у Санкт-Петербург для представлення засновникам університету: імператриці Єлизаветі, князю Шувалову та Михайлу Ломоносову. Займався облаштуванням типографії університету та закупівлею книг для бібліотеки. Брав участь у розробці регламенту університету.

10 червня 1763 р. Меліссіно був призначений на посаду обер-прокурора Святійшого синоду. Катерина II, за висловлюванням останнього обер-прокурора синоду, історика А. В. Карташова, бачила в його особі "крайнього секуляриста, борця з релігійним мракобіссям" [1], а саме такі помічники потрібні були Катерині для здійснення нею наступних реформаторських кроків. І вона, вочевидь, не помилилася.

Однією з перших справ Меліссіно на новій посаді стало доведення до кінця тимчасово відкладеної секуляризації церковних земель та майна в межах т. з., Малої Росії. У 1766 році Меліссіно вніс у Синод наступну пропозицію: "Ее Импер. Величество избавила духовенство от мирской суеты и от того "зазрения", в каком оно находилось, поставленное в необходимость заботиться о мирских делах... за долг звания своего принять и просить Е. И. В., чтобы она ту же матернюю свою щедроту излила и на духовный, в Малороссии живущий чин" [1]. Цей процес, розпочатий Меліссіно, в губерніях центральної Малоросії тривав 20 років (1766–1786 рр.), а потім ще 2 роки у Слобідській Україні (Курська, Катеринославська, Харківська і Воронізька Губернії).

Кульмінація діяльності Меліссіно на посаді обер-прокурора була пов'язана з підготовкою нового проекту "Уложенія" 1767 року – збірки основних законів імперії. Для цього скликала спеціальна комісія, куди і Синод мав делегувати свого представника. Таким представником став, безумовно, лояльний до влади митрополит Димитрій Сеченов. І ось Меліссіно вносить на розгляд синоду проект наказу для свого делегата. Для прискорення розгляду і сприяння схваленню проекту, він подається з обмовкою про те, що у випадку відхилення того чи іншого пункту, члени Синоду зобов'язані надати обер-прокурору належне пояснення того, з яких поважних причин вони цей пункт відхиляють [1]. Пункти сформульовані у формі питань з ясним натяком на бажані позитивні відповіді. Пропоную далі самі ці пункти.

1) Чи не варто надати повну свободу віросповідання іноземцям, котрих сам уряд запрошує до Росії?

2) Чи не варто дозволити розкольникам публічно звершувати свої богослужіння і мати своє духовенство?

3) Чи не варто "в рассуждении Св. Писания" послабити й скоротити пости?

4) "Кормчая Книга" вважається неосвіченим народом збіркою обов'язкових правил. Між тим, у ній багато помилок, суперечностей, вставок. Чи не варто її виправити?

5) Очистити церкву від марновірств, фальшивих чудес і вірувань, стосовно ікон і мощей. Для проведення цієї роботи скласти спеціальну комісію з різних "не засліплених упередженнями" осіб.

6) Задля послаблення марновірств відмінити звичай носіння образів по помешканнях.

7) Дещо скоротити з "тривалих церковних обрядів" для уникнення в молитвах "язичницького багатослів'я", відмінити численні піснеспіви, складені у пізні часи, зайві святкові дні; замість вечірніх і всенічних служб призначити короткі моління з корисними повчаннями народу.

8) Припинити утримання монахів, що великих коштів вартує, не приносячи користі, а вивільнені кошти спрямувати на підтримку майстерних священиків і проповідників, їх же ставити на архієрейські кафедри. Монашества не існувало у давній церкві.

9) Єпископам, за вказівкою апостола, "с законными женами сожитие имеют".

10) Дозволити духовенству носіння більш пристойного одягу.

11) Чи не розумно повністю відмінити звичай поминання померлих, адже це лише дає духовенству зайвий привід для вимагання коштів?

12) Чи не варто послабити суворі правила про родинні зв'язки, що є перешкодою для укладання шлюбів? Встановити законні причини для розлучень, крім подружньої зради; свободу шлюбів з представниками інших конфесій; не забороняти овдовілим четвертого шлюбу.

13) Заборонити причастя дітей до 10-річного віку [1].

У справах Синоду не лишилося жодної згадки про розгляд цієї сенсаційної пропозиції обер-прокурора. Вочевидь, члени Синоду відклали офіційний розгляд проекту так, як би вони вчинили, коли б той, за словами того ж Карташова, "несподівано з'їхав з глузду при виконанні своїх обов'язків" [1]. В обхід Меліссіно вони підготували свій проект наказу для делегата, незалежний від владного впливу, реалізувавши, таким чином, на практиці право обходити обер-прокурорський нагляд у спілкуванні з верховною владою. Невдовзі, 24 жовтня 1768 року Іван Іванович Меліссіно був звільнений з посади обер-прокурора Святийшого синоду.

Можливо, вже отримавши всі матеріальні вигоди від реформи церковно-державних стосунків, а також розуміючи, що будь-які зміни, в обрядах та звичаях народу неодмінно викличуть протидію, на зразок старообрядницького руху, Катерина II охолола до "гуманітарної" складової запланованих змін. Меліссіно ж лишився вірним просвітницьким ідеалам. Саме це пояснює раптову сміливість у протидії імператорському представнику завжди слухняних і лояльних до влади синодалів.

Після звільнення з Синоду Меліссіно був призначений почесним опікуном Виховного будинку, а з 1 січня 1771 – куратором Московського університету, яким він фактично керував до своєї смерті у 1795 році.

До останніх справ Меліссіно належить завершення будівництва головного корпусу університету з церквою великомучениці Татіани.

Відспівування померлого Меліссіно здійснив Московський митрополит Платон. Його портрет був урочисто встановлений у великій аудиторії головного корпусу університету [3].

Одразу зауважимо, що пункти Меліссіно, хоча й викликали у сучасників шок і видавалися замахом на саму православну віру, за винятком останнього, стосувалися не догматики (незмінної частини православного вчення), а обрядової сторони церковного життя. Обряди ж в історії церкви змінювалися багато разів і у різних місцевостях у різні часи завжди мали відмінності. За розумного ставлення, це не заважало місцевим церквам з різними обрядами відчувати себе складовими єдиної вселенської церкви. Але на Русі різницю між догматом і обрядом розуміли (та й розуміють) погано. Це навіть призвело до церковного розколу за правління Олексія Михайловича. То ж, чи варто було Синоду більш уважно поставитись до пропозицій обер-прокурора? Спробуємо коротко розібрати кожен із пунктів.

1) *Чи не варто надати повну свободу віросповідання іноземцям, котрих сам уряд запрошує до Росії?*

Традиція компенсувати нестачу власних освічених кадрів запрошеними іноземцями існувала в Росії, щонайменше, з часів правління Івана III (II пол. XV ст.). Багато іноземців перебували на службі в Івана IV Грозного, Олексія Михайловича Романова, а з часу Петра I, вже цілі іноземні роди отримують дворянські титули і беруть найактивнішу участь в управлінні державою. За таких умов пропозиція зняти обмеження для них у віросповідних питаннях є цілком закономірною.

2) *Чи не варто дозволити розкольникам публічно звершувати свої богослужіння і мати своє духовенство?*

Переслідування старообрядців (саме вони розуміються під "розкольниками") у Російській імперії перетворили значну частину релігійно активних її громадян на ворогів держави. Репресивні заходи маючи на меті повернення розкольників до офіційної церкви, насправді лише зміцнювали їх переконання в тому, що державна влада діє проти істини і самого Бога. У Синодальний період, коли церква в імперії перетворилася на "ведомство православного ісповедання", а священнослужителі стали чиновниками, почався навіть відтік новообрядців у розкол, адже, за словами відомого історика А. Б. Зубова, "старообрядництво давало факт реальної віри" [4]. Стати старообрядцем, означало потрапити під репресії, відповідно, старообрядцями не ставали заради вигоди. Членство ж в офіційній церкві для багатьох громадян було необхідною формальністю. Отже, з точки зору користі

для держави, припинення гонінь на старообрядців було не просто актуальним і розумним, а навіть необхідним.

На жаль, ця пропозиція Меліссіно була відхилена разом із всіма іншими. Гоніння на старообрядців повністю припинилися лише у 1906 році з прийняттям Конституції: вони отримали свободу і покровительство держави разом з усіма конфесіями [5], проте, було вже пізно. За попередні століття, старообрядці зробили великий вклад у руйнування імперії і підготовку революції. Російська православна церква зрештою зняла свої прокляття, заборони і санкції зі старообрядців, навіть визнала свої попередні рішення щодо них "яко небывшими" – "такими, котрих ніби й не було", проте сталося це лише на соборі 1971 року [7].

3) *Чи не варто "в рассуждении Св. Писания" послабити і скоротити пости?*

Зараз у православному календарі може бути від 178 до 212 пісних днів на рік, залежно від дати святкування Великодня (від цього залежить тривалість Петрівського посту: дата його початку змінна, а закінчення – постійна), таким чином, у середньому половина днів кожного року є пісними. Проте так було не завжди. У перші століття існування християнства кількість і тривалість багатоденних постів, і навіть Великого посту, не регламентувалися чітко і мали суттєві відмінності у різних помісних церквах. У багатьох випадках, кожен християнин міг сам визначати, скільки днів і з якою інтенсивністю готуватися до того чи іншого свята (піст – це завжди підготовка до важливої і радісної події – свята, причастя, хрещення). Хоча вже Нікейський собор 325 року фіксує піст у середу і п'ятницю та Великий піст як обов'язкові, ще у V ст. церковні історики Сократ та Созомен засвідчують існування різних практик щодо тривалості посту перед Великоднем – від 1 до 7 тижнів [8]. Петрівський піст першопочатково виникає, як заміна Великого, для тих, хто в силу різних обставин не міг поститися перед Великоднем, тобто, він не був загальнообов'язковим. З початком особливого вшанування апостолів Петра і Павла, а також Успіння Богородиці у Римі та Константинополі, цей "компенсаторний" піст розділяється на дві приурочені вже до цих свят частини і поступово (до X ст.) входить у церковну практику, як обов'язковий. Різдвяний піст уперше згадується в історичних джерелах IV ст. як 7-денний і лише у 1166 році константинопольські патріарх Лука та імператор Мануїл оголосили його 40-денним, за зразком Великого.

Крім того, пісний статут православної церкви формувався у монастирях і, в першу чергу, для монахів. Окремого статуту для мирян, котрі перебувають у значно менш сприятливих для дотримання посту умовах, церква так і не виробила, хоча спроби були.

Таким чином, за визнанням ряду сучасних церковних діячів, календар православної церкви виявився перевантаженим пісними днями і навіть зараз у церковному середовищі продовжують звучати пропозиції про скорочення і послаблення постів, хоча б для мирян, і особливо, влітку – в період відпусток і відпочинку.

4) *"Кормчая Книга" вважається неосвіченим народом збіркою обов'язкових правил. Між тим, у ній багато помилок, суперечностей, вставок. Чи не варто її виправити?*

"Кормчая книга", або "Номоканон" - збірка церковних і світських законів у Візантії та слов'янських землях. Існувала велика кількість видань та редакцій цих збірок, вони багаторазово доповнювалися. Остання (до Меліссіно) редакція Кормчої була здійснена у 1650 році, але й вона вже значно застаріла на той час і, без сумніву, містила помилки і суперечності. Тому така пропозиція обер-прокурора не була ані революційною, ані недоцільною. І справді, у 1787 р. була видана нова, так звана "Екатерининская Кормчая", котра стала останньою в своєму ряду [1]. Далі церковні та світські закони видавалися вже окремо.

5) *Очистити церкву від марновірств, фальшивих чудес і вірувань, стосовно ікон і мощей. Для проведення цієї роботи скласти спеціальну комісію з різних "не заслплених упередженнями" осіб.*

Марновірство, за висловлюванням сучасного церковного діяча та публіциста, професора богослів'я диякона Андрія Кураєва, завжди є ворогом віри. Проте не до кінця зрозуміло, що саме Меліссіно називає "марновірством". Шанування ікон та мощей є обов'язковою складовою православного віровчення, закріпленою VII Вселенським собором у формі догмату. Але, і до Собору, і після нього відомо багато помилок і зловживань – від наділення в народній уяві цих предметів ледь не магічними властивостями, до прямих фальсифікацій. Зокрема, утвердження неправильного вірування в обов'язкову нетлінність тіл святих дало привід для більшовиків після революції 1917 року провести пропагандистську кампанію по "відкриттю мощей", котра мала для церкви дуже тяжкі наслідки.

6) *Задля послаблення марновірств відмінити звичай носіння образів по помешканнях.*

Цей пункт тісно пов'язаний з попереднім. Даний звичай не мав якогось особливого підґрунтя у віровченні, і являв собою різновид "приватних" богослужінь, на зразок освячення будинку, а також, дійсно, створював додаткову статтю доходів духовенства. Дотепер він зник повністю.

7) *Дещо скоротити з "тривалих церковних обрядів" для уникнення в молитвах "язичницького багатослів'я", відмінити численні*

піснеспіви, складені у пізні часи, зайві святкові дні; замість вечірніх і всенічних служб призначити короткі моління з корисними повчаннями народу.

Проблема "багатослів'я" у піснеспівах, "складених у пізні часи" існує [11], проте, Меліссіно її дещо перебільшує. Інша реальна проблема – відсутність чітко сформульованих правил скорочення богослужіння, статут якого складався у монастирях, для звичайних парафій. Спроба створення таких правил була зроблена на Соборі 1917 року, однак, через розгін Собору більшовиками, вона не була доведена до кінця.

З естетичної ж точки зору, православне богослужіння нагадує класичну музику – вона може погано сприйматися через відсутність слуху чи відповідної культури слухачів, або ж через погану якість виконання.

8) Припинити утримання монахів, що великих коштів вартує, не приносячи користі, а вивільнені кошти спрямувати на підтримку майстерних священиків і проповідників, їх же ставити на архієрейські кафедри. Монашества не існувало у давній церкві.

Цей пункт актуалізує проблему, що вже неодноразово виникала в історії. Ще візантійський імператор Никифор Фока (963–969) намагався обмежити кількість монахів та монастирів. Тоді число перших становило понад 100 000, що ставало надзвичайним економічним тягарем для імперії [9]. Подібні заходи почав впроваджувати у Росії цар Олексій Михайлович, а особливо активно працював у цьому напрямку Петро I. Тієї ж лінії дотримувались і його послідовники Анна Іоаннівна, Петро III, Катерина II. Доречним буде згадати давній спір двох течій монахів: "стяжателів" і "нестяжателів". Перші з них виступали за права монастирів на володіння матеріальним майном, у тому числі, і землями з населенням, для використання їх на благо церкви і держави. Разом з тим вони проявляли себе майже завжди лояльними до влади. Інші ж відмовлялися навіть від дрібної милостині і вважали, що монахи повинні жити лише за рахунок власної праці. Зате, будучи матеріально незалежними як від казни, так і від спонсорів, вони легко критикували як владу, так і ієрархію, коли ті відступали від християнського вчення. Саме на співпрацю з першими зробила ставку державна влада, спровокувавши, таким чином, і ріст монастирського майна, і пов'язані з ним зловживання. Катерина II, відібравши монастирські землі, перевела монастирі, що потрапили до, так званих, "штатів" на утримання з державної казни [1; 4]. Такий стан речей робив монахів утриманцями державного бюджету – ситуація, що абсолютно суперечить самій суті християнського монашества, як аскетичного руху.

9) *Єпископам, за вказівкою апостола, "с законними женами сожитие имеют".*

За словами апостола Петра, "єпископ має бути чоловіком однієї дружини". Єпископи в церкві з'являються з апостольських часів, а монашество формується лише з IV ст., при чому тогочасні канони вбачають його несумісним зі служінням єпископа [9]. З IV ст. починає поступово збільшуватись кількість неодружених єпископів, котрі живуть безшлюбно, не приймаючи постригу в монахи. Згодом з підвищенням морального авторитету монахів-аскетів, єпископів починають обирати із їх числа. І лише VI Вселенський собор 681 року 12-тим правилом фіксує, як обов'язковий, безшлюбний статус єпископату. У якості обґрунтування цієї постанови, приводиться міркування про те, що сім'я заважає єпископу належним чином дбати про Церкву.

До практики одруженого єпископату, окрім протестантів, намагалися повернутися лише деякі деномінації, не визнані традиційними конфесіями, на зразок "обновленської" церкви, утвореної більшовиками для протидії "Тихонівській" РПЦ [5].

Невідомо, чим керувався Меліссіно, пропонуючи цей пункт. Можливо, в цьому теж проявилися його симпатії до протестантських нововведень, а можливо, він вбачав у цьому нагальну потребу для самої РПЦ. У наш час питання відновлення шлюбного єпископату у силу занепаду монашества стає цілком актуальним.

10) *Дозволити духовенству носіння більш пристойного одягу.*

Цей пункт звучить майже комічно зараз, а на той час, коли неможливо було уявити священика у громадському місці без ряси, ця пропозиція звучала просто дико. Тут, безумовно, відчувається протестантський вплив, адже, як відомо було Меліссіно, одяг протестантських пасторів не відрізнявся від одягу звичайних городян. Разом з тим канони православної церкви за публічну появу священика без одягу, що відповідає його сану, передбачають відсторонення його від богослужіння на 2 тижні. Мотивація зрозуміла: форма (як військовий мундир, так і ряса священнослужителя) – дисциплінує її власника. Тим не менше, порушення цих правил у наш час стали нормою без будь-яких рішень "згори".

11) *Чи не розумно повністю відмінити звичай поминання померлих, адже це лише дає духовенству зайвий привід для вимагання коштів?*

Це ще одна відверто протестантська ідея, що вказує на повне нерозуміння Меліссіно сутності вчення православної церкви, до якої він, принаймні формально, належав. Звичай поминання померлих витікає із вчення про єдність всіх членів церкви, – як тих, що "ще у

цьому світі", так і тих, "що вже перейшли до іншого", а також із цілком благородної психологічної потреби: допомогти тому близькому, кого вже немає поряд [10].

12) *Чи не варто послабити суворі правила про спорідненість, що є перешкодою для укладання шлюбів? Встановити законні причини для розлучень, крім подружньої зради; свободу шлюбів з представниками інших конфесій; не забороняти оводівим четвертого шлюбу.*

Цей пункт є одним із найбільш дискусійних. З одного боку, шлюбне законодавство РПЦ і так було значно ліберальнішим, ніж, до прикладу, в грузинській, або римо-католицькій церквах. Проте згодом навіть воно послаблялося. У 1810 році Синод видає указ згідно з яким, безумовно, забороняються шлюби лише до 4 ступеня спорідненості (двоюрідні брат і сестра), а до цього заборонялися до 6-го (троюрідні). Подружня зрада не була єдиною причиною для розірвання шлюбу і раніше. У Візантії до таких причин відносилась, наприклад, безвісна відсутність одного із подружжя протягом 5 років, на вимогу Петра I у Росії до цих умов було додане засудження до пожиттєвих каторжних робіт. Пізніше додалися й інші, наприклад, собор 1917 року додає до переліку цілу низку приводів, у т. ч., "відпадиння від православ'я", або "навмисне спричинення одним із подружжя собі тілесних ушкоджень, що роблять його непридатним для шлюбних стосунків".

Шлюби з представниками інших конфесій хоча й обмежувалися, але не були абсолютно неможливими. Ще в 1494 році донька князя Василя III стала дружиною литовського князя Олександра. Спеціально для здійснення цього шлюбу навіть був розроблений чин вінчання за участю католицького і православного духовенства. Загалом змішані шлюби для представників монарших родів і дворян завжди були нормою. В XIX ст. Синод видає указ, згідно з яким шлюби між християнами з різних конфесій допускаються, а вінчання здійснюється у конфесії нареченої.

Що ж до четвертого шлюбу, то церква завжди послідовно виступала проти нього. Вже сам імператор Лев Мудрий, укладач шлюбного законодавства Візантії, підпав під дію власного закону. За вступ у четвертий шлюб після смерті третьої поспіль дружини, він був відлучений патріархом Ніколаєм Містиком, разом зі священником, що звершив вінчання. За вступ у четвертий шлюб був відлучений від причастя цар Іван Грозний.

Взагалі, навіть на третій шлюб церква дивиться не як на шлюб повноцінний, а за словами св. Василя Великого, лише як "на щось, дещо краще, ніж блуд" і дозволяє його "з огляду на людську слабкість для запобігання гіршому" і лише за певних умов [8].

13) *Заборонити причастя дітей до 10-річного віку.*

Меліссіно, вочевидь, був знайомий з протестантським богослів'ям і дуже йому симпатизував. З богослів'ям же православним він був знайомий недостатньо. Проте різниця у ставленні до причастя православних і протестантів витікає з різної трактовки терміну "*simbalo*" – "символ", що вживається у апостольських текстах і творах отців церкви перших століть для пояснення сутності причастя. У західній традиції, "символ" – це нагадування про певну реальність, у східній – це ключ до цієї реальності, що дає зустріч з нею. Православні сприймають гріх як хворобу, а причастя як реальні ліки, західна ж протестантська традиція тлумачить гріх як юридичну вину, а причастя – як нагадування євангельських подій. Ліки діють незалежно від освіченості пацієнта. Максимально ефективна їх дія відбувається у тому числі і за умови дотримання пацієнтом певних правил поведінки, – і за цим, коли йдеться про дітей, мають слідувати старші. Нагадувати ж комусь про те, чого він ще не знає і не розуміє – марна трата часу.

Таким чином, щонайменше 7 із 13 запропонованих Меліссіно пунктів тією чи іншою мірою до нашого часу виявились реалізованими, 3 – повністю, або частково лишаяються актуальними і лише 3 є несумісними із суттю православного віровчення.

Безумовно, цей проект був вартий уваги Синоду і серйозного розгляду. Ігнорування його призвело до відстрочення вирішення низки проблем, частина з яких мала тяжкі наслідки. Пункти ж, що по суті суперечили православному віровченню, мали б вказати ієрархам на погане розуміння суті православ'я населенням імперії, і навіть вищими прошарками суспільства. Це мало б стати стимулом для посилення просвітницької діяльності. Відповідно проект церковної реформи Меліссіно давав РПЦ можливість зробити низку важливих кроків до вдосконалення, проте, цю можливість не було використано.

Література

1. Карташѐв А. В. Очерки по истории Русской Православной Церкви : в 2 т. / Антон Владимирович Карташѐв. – Москва : Сретенского монастыря, 2009. – 1472 с.

2. Сенина Т. А. Лев Преступник. Царствование императора Льва V Армянина в отражении византийских хронистов IX века: Феофан Исповедник, Неизвестный хронист (ScriptorIncertus), Георгий Монах (Амартол) / Т. А. Сенина. – Монреаль : Accen tgraphics communications, 2012. – 160 с.

3. Мелиссино Иван Иванович [Електронний ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступу:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Мелиссино_Иван_Иванович. – Назва з екрана.

4. Зубов А. Б. Русская Церковь в XVII–XIX веках [Электронный ресурс] / А. Б. Зубов // Курс лекций по истории Русской Церкви. – Режим доступа: <http://predanie.ru/zubov-andrey-borisovich/book/216925-istoriya-russkoy-cerkvi/>. – Назва з екрана.
5. Зубов А. Б. Русская Церковь в XX веке [Электронный ресурс] / А. Б. Зубов // Курс лекций по истории Русской Церкви. – Режим доступа: <http://predanie.ru/zubov-andrey-borisovich/book/216925-istoriya-russkoy-cerkvi/>. – Назва з екрана.
6. Деяние Освященного Поместного Собора Русской Православной Церкви об отмене клятв на старые обряды и на придерживающихся их. [Электронный ресурс]. – 1971. – Режим доступа: <http://nasledie.russportal.ru/index.php?id=raskol.sobor1971>. – Назва з екрана.
7. Скабалланович М. Толковый типикон / М. Скабалланович. – М. : Сретенского монастыря, 2008. – 816 с. – (2-е изд., испр.).
8. Цыпин В. Каноническое право / В. Цыпин. – Москва : Сретенского монастыря, 2012. – 864 с.
9. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви – Нижний Новгород : Христианская Библиотека, 2006. – 936 с.
10. Кураев А. В. Протестантам о Православии / А. В. Кураев. – Краматорск : Тираж-51, 2009. – 595 с.
11. Шмеман А. Д. Исторический путь Православия / А. Д. Шмеман. – Нью-Йорк : Издательство имени Чехова, 1954. – 390 с.
12. Хлудовская Псалтирь [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Хлудовская_псалтырь. – Назва з екрана.

**Архівна збірка архієпископа Філарета (Гумілевського):
легенди та історична реконструкція**

Стаття присвячена реконструкції складу та виявленню місцезнаходження архівної збірки Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), яка довгий час вважалася втраченою. Для з'ясування поставлених питань були залучені матеріали друкованих та рукописних описів колекції музею Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, укладених М. Петровим та О. Лебедевим, звітна документація про діяльність Церковно-археологічного товариства, щоденникові записи А. І. Страдомського, а також публікації дореволюційних істориків М. Лілеєва та В. Дроздова про долю рукописної колекції Філарета (Гумілевського). Крім того, в результаті пошуків вдалося зібрати та уточнити біографічні відомості про осіб, які були причетними до передачі означеної колекції, використовуючи клірові відомості та формулярні списки. Схарактеризовано зміст архівної колекції та етапи її передачі до музейних установ.
Ключові слова: Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), архівні колекції Чернігівської єпархії, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії.

Статья посвящена реконструкции состава и выяснению современного места нахождения архивной коллекции Черниговского архиепископа Филарета (Гумилевского), которая долгое время считалась утраченной. Для выяснения поставленных вопросов были привлечены материалы печатных и рукописных описаний коллекции музея Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии М. Петрова и А. Лебедева, отчетная документация о деятельности Церковно-археологического общества, материалы рукописного дневника А. И. Страдомского, а также публикации дореволюционных историков М. Лилеева и В. Дроздова о судьбе рукописной коллекции Филарета (Гумилевского). Кроме того, в результате поисков уточнить и значительно расширить биографические сведения о лицах, которые были причастны к передач обозначенной коллекции, используя клировые сведения и формулярные списки. В статье охарактеризовано содержание архива и этапы его передачи в музейные учреждения.
Ключевые слова: Черниговский архиепископ Филарет (Гумилевский), архивные коллекции Черниговской епархии, Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии.

The article is devoted to the reconstruction of the composition and finding the location of the archival collection of the Archbishopric of Chernihiv,

Filaret (Gumilevsky), which for a long time was considered lost. In order to find out the questions, the materials of the printed and manuscript descriptions of the collection of the Museum of the Church and Archaeological Society were rised, concluded by M. Petrov and O. Lebedev, reporting documentation on the activity of the church and archaeological society, diary records of A. I. Stradomsky, as well as publications of pre-revolutionary historians M. Lileeva and V. Drozdov about the fate of the manuscript collections of Filaret (Gumilevsky). In addition, as a result of the searches, it was possible to collect and specify biographical information about persons who were involved in the transmissions of a known collection using information and form lists. Its content is described, as well as the stages of transfer to museum organizations.

Key words: Chernigov Archbishop Filaret (Gumilevsky), archival collections of the Chernigov diocese, Church-Archaeological Society of the Kiev Theological Academy.

Архів та бібліотека, яку зібрав відомий історик церкви Філарет (Гумілевський) при підготовці своїх наукових праць почали цікавити дослідників і нащадків відразу після смерті архіпастиря у серпні 1866 р. І це не дивно, перші мали намір зберегти та використати для науки значний доробок вченого, інших – цікавила матеріальна цінність величезної збірки, яку сучасники оцінювали щонайменше у 6 000 руб. сріблом. Після смерті архіпастиря у вересні 1866 р. при Чернігівській духовній консисторії створюється Комісія для розібрання паперів та майна преосвященного, членами якої були призначені протоієрей А. Страдомський, Є. Пучковський, священник В. Кизимовський та викладач Чернігівської духовної семінарії племінник преосвященного Філарета Ф. Дмитревський. Саме в руках цих осіб і залишилися деякі рукописи з власного архіву Філарета, які були пізніше передані від згаданих осіб до різних історико-архівних установ. Нащадками майна архієпископа Філарета були визнані Чернігівським повітовим судом сини його рідного брата диякона Василя Григоровича, священники Іоан та Дмитро Гумілевські та Григорій Малесівський.

Вже через пару днів роботи з паперами Філарета Андрій Іванович Страдомський визнавав: "Дела покойного архиепископа Филарета особенно экономические, по обеим монастырям и по собственности его – неразборчивы, запутаны и темны" [16, арк. 73]. Можливо, саме тому робота Комісії затягнулася на півтора роки. Протоієрей А. Страдомський у своїх щоденникових записах зафіксував точну дату завершення роботи Комісії: 19 березня [1868].

Того ж таки 1868 р. Чернігівська духовна консисторія нарешті передала до бібліотеки семінарії книжкову збірку Філарета. Активний учасник цього процесу протоієрей А. І. Страдомський занотував у своєму

щоденнику: "7–8 травня [1868]. Занимався с профессором семинарии А. Розовым и наставником Федором Дмитриевским передачей в семинарию книг собственной библиотеки архиепископа Черниговского Филарета, пожертвованной наследниками его в семинарию. Одна перекладка их из ящиков в ящик продолжалась два дня сряду без отдыха. Всех ящиков передано девятнадцать. Есть много редких и дорогих книг. Есть Острожская Библия, первая печатная на славянском языке. Печать похожа больше на хорошую скоропись" [16, арк. 85 зв.].

До бібліотеки надійшло 46 стародруків (з 54 вказаних у каталозі укладеним самим Філаретом) та 19 ящиків з книгами в загальній кількості 2 000 найменувань [14]. Книжковій колекції архієпископа Філарета не пощастило залишитися збереженою до нашого часу. На сьогодні вважається, що збірка загинула разом з бібліотекою Чернігівської духовної семінарії 1941 р. під час бомбардування міста. Разом з книгами до бібліотеки семінарії було передано і одинадцять рукописів з архівної збірки архіпастиря [7, с. 181]. На жаль, списку рукописів М. Лілеєвим не наведено. На сьогодні зберігся лише їх короткий опис у більш пізній узагальнюючій праці того ж таки М. Лілеєва. Так, до семінарської бібліотеки надійшли "Первые две книги Царств" у російському перекладі датованому 1835 р., "Огласительное богословие" та "Сказания о житии и подвигах блаженного Инокентия", укладені архімандритом Юр'єва монастиря Фотієм (Спаським), "Повествование архимандрита Фотия о своей жизни" (автобіографія), "Учение о церкви" нотатки до лекцій, проголошених Філаретом у часи викладання у Московській духовній академії 40-х рр. XIX ст., "Сборник правил из Номоканона и Требника" XVIII ст., "Сборник разных богословских рассуждений и поучений" київського походження, датований XVIII ст. [8, № 1, 42, 49, 75, 80, 128, 129, 172].

Більша ж частина рукописної колекції Філарета (Гумілевського) надійшла до музею Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (Далі – ЦАТ при КДА). Вірогідно, що поштовхом для передачі став активний процес формування фондів музею, який тривав упродовж 1874–1877 рр. Перша передача рукописів з особистого архіву Філарета (Гумілевського) зафіксована у звітах під 1874 р. Упродовж 1874–1877 рр. Ф. Дмитриевським було передано до бібліотеки КДА двадцять шість рукописів і одну стародруковану книгу з бібліотеки архіпастиря [9].

Список їх вважаємо не зайвим навести для подальшої його характеристики. Тут і далі у дужках вказано номери за каталогами: М. Петрова [11] – з позначкою муз. – музей, або літерою "п" та О. Лебедева [6] – з літерою "л".

Тож, Ф. І. Дмитревським були передані: "Рукописный сборник сочинений св. Дмитра Ростовского та Стефана Яворского" XVIII ст. з власноручно складеним Філаретом змістом збірника (№ 296 п); "Миня новых святых" XVI ст. (№ 382 п), "Стоглав" XVIII ст. (№ 403 п), "Торжественник раскольничий" XVII ст. (№ 517 п), "Катехизис Лаврентия Зизания" копія з друкованого московського видання 1627 р. (№ 566 п), "Катехизис Лаврентія Зизания" копія з друкованого у м. Гродно 1787 р. (№ 567 п), "Книга о вере" XVII ст., з написом "сия книга иеромонаха Тимофея Максимовича, от него дана в библиотеку обители Елецкой" (№ 568 п), "Поучения избранные из Евангелия" переклад з грецької 1343 р. (№ 570 п), "Хронограф" XVI – XVII ст. (№ 574 п), "Сборник житий" XVI ст. (№ 581 п), "Сборник житий и повестей" XVII ст. (№ 582 п), "Житие преподобного Антония Дымского" поч. XIX ст. (№ 584 п), "Служба и житие Александра Каргопольского" XVII ст. (№ 585 п), "Житие и подвиги Паисия Углицкого" поч. XIX ст. (№ 586 п), "Служба и житие Нила Столобенского" (№ 587 п), "О зачатии и рождении Петра I" XVIII ст. (№ 592 п.), "Богословско-исторический сборник" 1748 р., зі списком книги К. Транквіліона-Ставровцького "Зерцало Божественное" та "Словами" ієромонаха Георгія Кониського (№ 604 п), "Челобитник раскольничий" (№ 620 п), "Раскольничий цветник" поч. XVIII ст. (№ 622 п), "Поморские ответы с историей об отцах и страдальцах Соловецких" (№ 623 п), з дарчим написом: "Его Преосвященству Филарету епископу Рижскому Тихон Федоров Большаков соревнователь Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. 14 февраля 1847 г. Москва", "Раскольничья рукопись" XVIII ст., конфіскована у харківських старообрядців (№ 626 п), "Раскольничий помянник" XVIII ст. (№ 627 п), "Раскольничий сборник" XVIII ст. (№ 628 п), "Раскольничий цветник" XVIII–XIX ст. (№ 629 п), "Раскольничий сборник Памфила Рымковского" (№ 631 п), "Misterium Magnum" – твір німецького містика Якоба Бёме (№ 635 п).

У 1899 р. від того ж таки Федора Івановича Дмитревського надійшли ще три одиниці зберігання з колекції Філарета: копія середини XIX ст. з рукопису 1773 р. під назвою "Казанская иерархия", укладена архімандритом Платоном Любарським з власноручним дарчим підписом у бібліотеку Спасо-Преображенського Казанського монастиря (№ 792 л; Муз. 853), "О Скопцах" з датою 1843 р. (№ 789 л, Муз. 853) та 16 рукописних зошитів автобіографії Фотія (Спаського) "Сказание о житии, трудах и успении архимандрита Фотия" 1829–1838 рр. (№ 731 л; Муз. 854) [13, арк. 129; 6, с. 372, 405]. Приналежність цих рукописів до філаретівської збірки підтверджено щоденниковими

записами А. Страдомського [16, арк. 85 зв.] та списком "необъявившихся рукописей Филарета" М. Лілеєва [7, с. 182].

Ще три одиниці зі збірки Філарета (Гумілевського) потрапили до музею від колишнього вчителя Харківської духовної семінарії (1867–1872 рр.) Сергія Іринієвича Миропольського. Перший з них, рукопис кінця XVIII ст. "Сочинения Г. Сковороды" у 12 томах (№ 326 л; муз. 608) був переданий у 1886 р. [4]. О. Лебедев зазначає, що рукопис належав Філарету, архієпископу чернігівському, якому був піднесений у дар від нащадків поміщика Г. Коваленського, в маєтку якого у Таганрозі свого часу проживав Г. С. Сковорода. Рукопис вважається єдиним повним власноруч укладеним збірником праць видатного філософа. Саме цим рукописом, до речі, користувався проф. Д. Багалій при виданні творів Г. Сковороди. До С. І. Миропольського рукопис потрапив від одного з нащадків архієпископа Філарета [6, с. 133–134]. Цей рукопис згадує серед найбільш цікавих незнайдених рукописів зі збірки Філарета і М. Лілеєв.

Наступні два рукописи, передані до музею С. Миропольським, з великою долею ймовірності теж можна віднести до складу особового архіву архієпископа Філарета. А саме: "Девіеровское дело" 1857–1861 рр. (№ 474 л; Муз. 663) передане 1886 р. та "Переписка Филарета Дроздова, митрополита московського с разными лицами" 1817–1861 рр. (№ 645 л; Муз. 218) надійшла до музею 1877 р., що містить листування Філарета (Гумілевського) з Філаретом (Дроздовим) у Девієровській справі. Обидва рукописи об'єднані між собою надзвичайно неприємним епізодом у біографії архієпископа Філарета, пов'язаним з обвинуваченнями його у начебто пропонуванні хабара задля припинення судового позову графа О. Девієра до черниць Хорошевського монастиря Харківської єпархії. На основі одержаних у ЦАТ при КДА від С. Миропольського матеріалів, очільник музею М. Петров підготував наукове дослідження, хоча чомусь не підписався під ним своїм повним прізвищем [10].

Ще три архівні одиниці були передані до музейної збірки у 1889 р. почесним членом ЦАТ, колишнім ректором Тамбовської духовної семінарії, а на той час діючим архієпископом Рязанським Феоктістом (Поповим). Серед них один рукопис особливо показовий для нашої теми: "Проповеди иерея Григория Гумилевського" 1780–1820 рр. (№ 229 л; Муз. 690) з власноручним записом чернігівського архієпископа Філарета "Сочинения иерея Григория, родителя моего". Без сумніву, цей рукопис теж пов'язаний з архівною колекцією архієпископа Філарета. До речі, конспект лекцій з філософії Йогана Кизеветтера, датований 1822 р., що теж належав Григорію Гумілевському, зберігався у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії [8, с. 199].

Характеризуючи зміст архівної збірки Філарета (Гумілевського), слід звернути увагу на те, що переважна більшість колекції була зібрана до його призначення на Чернігівську кафедру і являє собою джерела до написання відомих праць Філарета з історії церкви та агіографії.

Стосовно відповіді на питання чи були представлені у складі архівної збірки Філарета матеріали з історії Чернігівської єпархії, які слугували джерельною базою для написання "Историко-статистического описания Черниговской епархии", можемо з упевненістю стверджувати, що таких рукописів представлено лише одиниці. На нашу думку, Філарет для своїх наукових досліджень користувався оригіналами документів, доступ до яких мав без обмежень. Цю гіпотезу підтверджує рапорт архіваріуса архіву Чернігівської духовної консисторії Макарія Сербіновича від 27 травня 1867 р., в якому зазначено: "... на предложение ваше от 22 мая за № 58, о том, в порядке ли содержания наш архив, состоящий под моим ведением, имею честь донести, что до прибытия на Черниговскую паству покойного преосвященного Филарета все дела архивные находились в целости и порядке. А когда этот архипастырь по отревизировании архива усмотрел, что дела хранятся много и без надлежащего порядка, потребовал ветхим архивным делам описи, по которым сделал собственноручную против дел (надпись – авт.). Для уничтожения и для отображения таковых назначил Комиссию, о чем в духовной консистории имеется дело, которая и отобрала дела с 1722–1850 г. Оные хранятся теперь в отдельной комнате при Консистории" [2, арк. 10 зв. 11]. Ця інформація підтверджується і у записці секретаря консисторії О. Корнуха від 1 червня 1867 р.: "... архив консистории в настоящее время не имеет уже прежнего порядка, так как дела каждого года разделены на две части, одна часть назначена к уничтожению, а другая к хранению в архиве. При сем, для образца прилагаются описи архива, на коих собственноручно преосвященный Филарет написал "к уничтожению", "в семинарское правление" и т. д." [2, арк. 8–10]. Ймовірно, що частина справ, які передавалися у Правління семінарії та Консисторію, і була використана для укладення "ИСОЧЕ", причому вже після смерті архіпастиря членами спеціальної Комісії для укладення опису [1].

У період розібрання та описання особистого майна Філарета у Чернігівському архієрейському домі впродовж жовтня 1866 – березня 1868 рр. до цього процесу були долучені, окрім названих А. Страдомського та Ф. Дмитревського, ще й ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (Шершилов) та інспектор семінарії,

виконуючий обов'язки ректора архимандрит Модест (Стрельбицький). Особисті відносини між А. Страдомським та архимандритом Євгенієм були доволі напруженими, що красномовно підтверджують висловлювання Андрія Івановича на сторінках свого щоденника. Можливо, причини такої неприязні, крім того, можна пов'язати з передачею до бібліотеки ҚДА архимандритом Євгенієм (Шершиловим) великої колекції старообрядницьких рукописів, проти якої висловлювався А. Страдомський. Передавалася колекція наприкінці 1868 р. (того самого, в якому завершили передачу майна архієпископа Філарета), бо вже у лютому 1869 р. Євгеній (Шершилов) був переведений на посаду ректора Литовської духовної семінарії. Загалом колекція нараховує сорок одиниць зберігання, серед яких є дуже цінні: "Сборник свято-отеческих творений" кінця XVII ст., у складі якого є "Житие Макария Римлянина" перекладені на замовлення чернігівського архієпископа Лазаря Барановича у Новгород-Сіверському монастирі (№ 152 п), "Етнографический альбом Де-ля-Флиза" 1854 р. (№ 206 п), "Омишление о новоизданных... книгах" – відповіді старця Никодима Чернігівському єпископу Феофілу Ігнатовичу 1782 р. (№ 280 п) [11, с. 83, 153–155, 277].

Невдовзі виїхав на нове місце служби й архимандрит Модест (з 1868 р. ректор Іркутської семінарії), який теж передавав рукописи до бібліотеки ҚДА та з 1875 р. тісно співпрацював з ЦАТ. Ним до музею були надані "Палинодия Захария Копистенского", з підписом архимандрита Чернігівського Єлецького монастиря Тимофія (Максимовича) про належність книги до його бібліотеки (№ 113 п) та "Копии грамат нежинскому греческому обществу" 1710–1817 рр. (№ 604 п). Цілкові ймовірно, що серед вказаних рукописів є і ті, що належали Філарету.

Частина паперів та епістолярної колекції Філарета, дякуючи зусиллям священника К. Карпинського, у 1908 р. надійшла до Чернігівського єпархіального давньосховища [3, с. 518]. Планувалося, що листування архіпастиря буде готуватися до друку, але, на жаль, цей задум залишився нездійсненим. Можна припустити, документи, які зараз представлені у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського потрапили туди саме з колекції ЧЕД, мова йде про: листування Філарета з В. Тарновським та Л. Глібовим, а також офіційні папери до біографії архіпастиря [15].

У фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві зберігається унікальний опис епістолярної збірки Філарета (Гумілевського), укладений під час роботи Комісії з опису майна преосвященного протоієреєм А. І. Страдомським [12]. Опис зберігався у архіві Чернігівської духовної консисторії. Загалом описано 178 листів. У

описі подано порядковий номер, точну дату, адресата та короткий зміст листа. Наведені дані дають змогу схарактеризувати особисті зв'язки Філарета та його коло спілкування. Наприкінці списку А. І. Страдомський наводить на позбавлені цікавості роздуми стосовно наукових праць архієпископа Філарета.

Таким чином, згідно каталогу архівної збірки Філарета (Гумілевського), укладеного ним власноруч, збірка нараховувала п'ятдесят найменувань. Двадцять дев'ять з них були передані до ЦАТ при КДА Ф. Дмитревським, ще по три С. Миропольським та Феоктістом (Поповим), два – архимандритом Модестом (Стрельбицьким). Загалом – тридцять сім рукописів. Вони ідентифіковані на сьогоднішній день автором та зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. В описах рукописної колекції ЦАТ при КДА М. Петрова та О. Лебедева після опису пам'ятки зазначена особа жертвувателя та іноді джерело надходження ("из библиотеки покойного Филарета Черниговского"). У сучасному каталозі Інституту рукопису справи зберігаються під відповідними номерами (з позначкою ДА – фонд № 301).

Тож на сьогоднішній день можна стверджувати, що архівна збірка Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) не є втраченою. Більша її частина (37 о.з. з 50) впродовж 1874–1890-х рр. була передана до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії і нині зберігається у фондах Інституту рукопису. Одинадцять рукописів зберігалися у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії та ймовірно загинули у пожежі 1941 р. Ще три справи зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею В. Тарновського. Місцезнаходження епістолярної колекції архієпископа Чернігівського Філарета поки не встановлено.

Література

1. Гейда О. С. Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії / О. С. Гейда // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 179–189.
2. Дело о недостающих архивных документах при передаче бывшим секретарем консистории А. Корнухом архивных дел. 1867 г. // Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 5145, арк. 10 зв. – 11.
3. Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – № 14. – С. 510–518.
4. Известия Церковно-археологического общества за 1886 г. // Труды Киевской духовной академии. – 1886. Т. 1. – 1886. – С. 14.

5. Клировая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. // Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, арк. 6–7, 12–13.
6. Лебедев А. П. Рукописи церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии / А. П. Лебедев. – Саратов, 1916. – 472 с.
7. Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку / М. Лилеев // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1875. – № 6. – С. 179–183.
8. Лилеев М. И. Описание рукописей хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии / М. И. Лилеев. – СПб. : Типография В. С. Балащева, 1880. – 215 с.
9. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1875. – Кн. 1. – С. 139–141.
10. П. Девиеровское дело // Исторический вестник. – 1888. Т. 33. – 1888. – С. 626–638.
11. Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Киев, 1875–1879. – Вып. I–III. – 683 с.
12. Подробная опись бумаг поступивши их кабинета покойного преосвященного архиепископа Филарета в Черниговскую духовную консисторию по указу св. Синода для раз бора, относящихся к часной личной переписке его, составлена членом духовной консистории протоиереем Андреем Страдомским 1867 года, августа 5 дня // Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 2011 (Чернігівська духовна консисторія), оп. 1, спр. 6.
13. Список рукописей, принадлежащих церковно-археологическому музею при Императорской Киевской духовной академии // Институт рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 225. – № 585.
14. Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1868. – № 12. – С. 545–546.
15. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Фонди. – Справа Ал 504 / 17–88/ 34; 225–28 / Ад – 1933; Фч – 2157.
16. Щоденник А. Страдомського // ІР НБУ, ф. 160. – № 837, арк. 55–89.

УДК 27-9(477)"1903/1915"

Д. О. Чеботарьов

Роль Свято-Володимирського братства в Київській єпархії (1903–1915)

У даній статті розкрито роль Свято-Володимирського братства в межах Київської єпархії ХХ ст. На підставі історизму й об'єктивності у статті зуміли простежити й охарактеризувати діяльність Київського Свято-Володимирського братства в період 1903–1915 рр. Простежити різні аспекти існування, побачити положення даного статуту братства, його діяльність проти сектантства, розвиток писемності, грамотності, архітектури, об'єднання православних парафій Київської єпархії і духовності самої православної церкви.

Ключові слова: Київська єпархія, Свято-Володимирське братство, сектантство, революція.

В данной статье раскрыта роль Свято-Владимирского братства в рамках Киевской епархии ХХ ст. На основании историзма и объективности в статье сумели проследить и охарактеризовать деятельность Киевского Свято-Владимирского братства в период 1903–1915 гг. Проследить разные аспекты существования, увидеть положения устава данного братства, его деятельность против сектантства, в развитие письменности, грамотности, архитектуры, объединения православных парафий Киевской епархии и духовности самой православной церкви.

Ключевые слова: Киевская епархия, Свято-Владимирское братство, сектантство, революция.

In this article the author discusses the role of the piously-Vladimir brotherhood as a part of the Kyiv diocese of the XX century. On the basis of historicism and objectivity, the article was able to trace and describe the activities of the Kiev piously-Vladimir brotherhood in the period of 1903–1915, to trace the different aspects of existence, to analyse the provisions of the Charter of the brotherhood, its activity against sectarianism, as well as the activity aimed at development of literacy, architecture, unification of Orthodox parishes of the Kyiv diocese and the spirituality of the Orthodox Church.

Key words: para Kiev, St. Vladimir brotherhood, sectarianism and revolution.

Релігійні товариства міста Києва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відігравали значну роль у розвитку духовності та утвердженні місіонерської діяльності Київської єпархії. Саме з такою метою 15 липня 1864 р. було створене Свято-Володимирське братство.

Ініціатором створення та в подальшому почесним попечителем братства був митрополит Київський та Галицький Арсеній (Москвін). Завдання братства були попередньо окреслені в його статутах.

На скільки відомо з відкритих джерел, метою створення Свято-Володимирського братства стало об'єднання православних парафій Київської єпархії для спільного вирішення різних церковно-приходських питань, утвердження духовності громади, підвищення рівня освіти мирян та підняття просвітництва в цілому. Розуміючи, що тільки просвітницькі ініціативи можуть сприяти протидії антиправославній пропаганді протестантизму та греко-католиків братчики робили все, щоб прості люди мали змогу захистити віру Христову від різного роду ворогів та спокус. Братство сприяло відкриттю та підтримці церковно-парафіяльних шкіл, бібліотек, забезпеченням їх літературою, утримання персоналу та кращих учнів, будівництву нових будинків.

Релігійні братства XIX ст. продовжували традицію братств XV–XVIII ст., при цьому втративши своє первісне завдання, здебільшого переформатувалися на вирішення тільки релігійних, в деякій мірі культурних питань, залишив громадсько-політичну діяльність. Літописи православних братств, як церковних організацій, створених в XV ст. на Заході Русі, свідчать про мету свого створення – захист православ'я, безперервна боротьба проти засилля католицизму та уніатства [16, с. 3]. Природно, що досягнення братствами своєї мети супроводжувалось духовно-моральним просвітленням народу, що рахувалось головним завданням.

Велика ненависть і неприязнь до всього православно-руського зі сторони католицизму змушувала небайдужих православних людей ставати на захист своєї віри, на захист своєї культури [1, с. 595]. Саме завдяки братствам люди змогли відчувати незломний руський, православний дух на своїй землі.

Київські релігійні братства XIX ст. стали наступниками традиції Києво-Богоявленського братства, на базі якого у 1615 році була заснована братська школа. Безпосередньо братства, засновані ними школи та друкарні, стали одним із істотних чинників українського релігійного і національно-культурного відродження [14, с. 3]. 9 травня 1864 року всеросійським імператором Олександром II було видано розпорядження про правила православних церковних братств та їх діяльність. Згідно цих правил православними церковними братствами називались "общества, составляющиеся из православных лиц разного звания и состояния, для служения нуждам и пользам православной церкви, для противодействия посягательствам на ее права со стороны иноверцев и раскольников, для созидания и украшения

храмов, для дел христіанскої благодетельности, для распро­странения и утверждения духовного просвещения". Братства мали право діяти з дозволу єпархіального архієрея при храмах та монасти­рях. Кожне із братств повинно було мати свій устав і діяти на його основі. У прийнятому уставі могли мати місце назви, правила і зовнішні місцеві звичаї, які використовувались у давніх церковних братствах. В уставі братств не могло бути постановлено правил про такі стягнення чи насильницькі методи, які могли виконуватись тільки державною владою. Устав вступав в силу після перегляду його проекту єпархіальним архієреєм та обговорення з начальником губернії. Тільки після цього допускалося відкриття братства. Внесення змін до уставу було можливим тільки після повторного перегляду уставу єпархіальним архієреєм та начальником губернії [9, с. 73].

Позитивним та схвальним явищем у братстві була "самодіяль­ність", пов'язану з наверненням штундистів у православ'я, за яку воно видавало нагороди. Так, вчителю церковно-приходської школи Л. Ільницькому було видано 45 руб за те, що він разом зі своїм священиком зумів у себе на приході в с. Пивні Васильківського повіту викоринити цю секту. Видавалась ця грошова підтримка в різних сумах, залежно від плідності роботи та потреби на катихізацію людей [7, с. 275–278]. Так, нагороди за плідну діяльність в області навернення штундистів у православ'я отримали: Іван Шекера (50 руб), Димитрій Дем'яновський – 25 руб і священик с. Рейментарщини Косьма Червинський за активну місіонерську роботу – 200 руб. У подальшо­му протягом декількох років для протидії штундизму безкоштовно видавались "Очерки штундизма" священика Стрельбицького, бесіди: про Святе Передання, про почитання ікон, Хреста Господнього, про храм, Хресне знамення, "Катихизис" митрополита Філарета та інші книги духовно-морального та релігійного змісту [8, с. 121].

Про діяльність братства щодо навернення штундистів у право­слав'я можна судити із проповіді протоієрея Миколая Стелецького, на якій він виступав із закликком прийти на допомогу братству у бор­отьбі з іновірними. Він зазначав, що якщо подивитись на діяльність братства у боротьбі з латинянами, то з упевненістю можна сказати, що воно виконало своє завдання натхненно та з суттєвим успіхом. Завдяки митрополиту Платону (Городецькому) братство було ре­формовано і стало боротись з протестантськими ідеями штундизму, який став заповоняти всі Київські землі. Протоієрей Миколай Стелецький говорив, що коли стало існувати братство ревнителів православ'я, то вся зосередженість була направлена на нього і всі

важливі рішення у боротьбі зі штундизмом та іншими лжевіруваннями приймало саме воно. Але створення в 1894 році Товариства розповсюдження релігійно-морального просвітлення в душі православної церкви стало моментом розділення існуючих сил. І хоча в Києві були деякі сили для боротьби, але їх було мало для правильної життєдіяльності двох установ. Тому він зазначав, що було б непогано для хорошого успіху духовно-просвітницької справи, якби це Товариство приєдналось до Володимирського братства. Але, як говорив отець Миколай, це були тільки слова, яким не виповнитись. Стелецький також закликав, щоб люди, особливо освічені, допомагали у справі просвітлення штундистів, оскільки саме освічені люди, які переходили в секту "помогають укорененню и разрастанію сектантской заразы, отравляют всенародное тело" [10, с. 311]. З цієї проповіді ми бачимо, що братству не так легко було боротись із цією сектою. Взагалі видно, що із штундизму в православ'я переходило не так багато людей, хоча і були поодинокі випадки переходу цілих сіл.

Піклуючись про навернення сектантів у православ'я, братство піклувалось і про інших іновірців, які готувались до прийняття Таїнства Хрещення. Стосовно притулку, як зазначалось децю вище, було розділення на чоловіче та жіноче відділення. В чоловічому наглядачем був диякон Д. Матвійчук, а в жіночому – А. П. Симонова [3, с. 185].

Так, єврейки, які хотіли охреститись, відразу приймались братством у притулок для того, щоб уберегти їх від своїх же євреїв. Тут вони вивчали необхідні молитви, Символ віри та 10 заповідей. Окрім цього їх ознайомлювали з богослужінням (коротким його роз'ясненням) та обрядами православної церкви. Ті, хто мав можливість опанувати істини православної віри в своїх квартирах, отримували від братства необхідні посібники і молитовники, та у визначений час приходили до катихізатора для необхідних настанов і ознайомлення з істинами віри. Ті, хто охрестився отримував допомогу від братства уже від 3 до 40 руб. В поодиноких випадках видавалось і більше [8, с. 121].

З 1905 року, коли сектантство, опираючись на нові закони про віротерпимість, дуже посилило свою пропаганду проти православ'я, братчики, ревнителі православ'я братства, відразу запропонували присвятити свої сили справі Київській єпархіальній місії. Але оскільки ці всі бажаючі не мали повної підготовки до боротьби, то вирішили об'єднатись в особливий місіонерський гурток під керівництвом вибраних ними осіб, які мають досвід у місіонерських справах.

Згодом, а саме 14 травня 1908 року, в читальному залі Свято-Володимирського братства проходило святкове відкриття цього

гуртка "Ревнителів Православної, місіонерської справи". Його головою було обрано протоієрея І. Троїцького, який на той час мав звання Київського єпархіального місіонера, замісником голови став завідувачий братською бібліотекою-читальнею М. В. Переверзев і їм у помічники вибрали Київського єпархіального смотрителя шкіл Н. А. Белогорського (в минулому був також Київським єпархіальним місіонером).

Збирались зазвичай ці ревнителі в один із буденних днів кожної неділі ввечері. Протягом літа 1908 року ці зібрання не проходили регулярно, оскільки члени гуртка приймали участь в засіданнях ІV Всеросійського місіонерського з'їзду.

З початку діяльності гуртка його чисельність складалась тільки із його засновників (16 осіб), членів-соревнователів (14 осіб) та інших 20–30 осіб. З часом їх кількість збільшилась від 50–100 осіб до 200. Місіонерських зібрань станом на 1911 році було 25, а місіонерських бесід – 49.

Заняття в гуртку проходили наступним чином: після загальної молитви зачитувались вибрані вірші із Євангелія чи апостольських послань, після цього пропонувалась слухачам, або місіонерська бесіда на уривок Святого Письма, або якась православна істина, яка неправильно тлумачилась сектантами [11, с. 164–165]. По закінченні бесіди всі співали, або якусь церковну молитву, або символ віри. Далі всі присутні мали можливість задати питання стосовно місіонерської діяльності братства, в тому числі і сектанти, які подеколи відвідували ці заняття [1]. В бесідах обговорювались питання про церкву, пастирів, Святе Писання та Передання, Таїнство Хрещення, почитання святих, ікон, молитви за померлих, хресне знамення, піст. Стосовно адвентистів, то в гуртку давались спростування їх погляду стосовно стану померлих, людської душі, святкуванню суботи, а не неділі. Не обходили братчики стороною і відступи римо-католиків, даючи чітке роз'яснення їх заблуджень. Штундисти та адвентисти, які були на цих зібраннях задавали запитання про почитання ікон, хреста та про дозволену та заборонену їжу. Закінчувалось зібрання завжди молитвою "Достойно есть".

Про роботу цього гуртка можна сказати із звіту про його діяльність, де зазначалось: "Приобретенными миссионерскими познаниями ревнителі и теперь уже пользуются не без успеха в своих частных беседах с сектантами или с колеблющимися в сторону сектантства православными" [11, с. 167].

У 1909 році цим гуртком була запропонована думка про організацію маленького "братства", яке б займалось "скорой материальной помощью трудящимся православным христианам, впадшим в случайную нужду или безденежье" [11, с. 167]. Ця думка реалізувалась уже в

грудні 1909 року. Ці благодійницькі зібрання починались панахидою по почилих засновниках та членах братства. Саме в пам'ять про цих всіх спочилих роздавались ці пожертвування [6, с. 153–156]. Щомісячно кожен із членів гуртка мав внести по 30 коп. (за бажанням можна було і більше). Гурток допомагав тільки тим людям, у яких склалось безвихідне і безгрошове становище і тільки після того, як про них засвідчать 2 члени із гуртка. До кінця 1909 року кількість членів братства становила 90 чоловік. До січня 1911 року братством було роздано бідним більше 500 руб [4, с. 233], а до 1913 року було видано 1115 руб. 91 коп. [1].

Одночасно з відкриттям гуртка ревнителів православної, місіонерської справи в 1908 році в читальному залі Свято-Володимирського братства відкрились "Зібрання любителів церковного співу" під головуванням диякона Д. Матвійчука. На них "с голоса и без нот были разучены все песнопения молебнов и панихиды, совершаемых в доме братства, а также Всенощное Бдение и Литургия" [1]. Таким чином сформувався свій братський хор, який приймав участь на всіх Богослужіннях, що здійснювались в читальному залі [5, с. 254].

З 1 листопада того ж 1908 року в читальному залі проходили заняття "Проповідницько-місіонерського гуртка вихованців Київської духовної академії" під керівництвом протоієрея І. Троїцького з участю Миколая Переверзева. Ініціатором та його покровителем був єпископ Чигиринський Павло (Преображенський). Заняття в цьому гуртку розділялись на: проповідницькі зібрання та релігійно-моральні читання для народу в різних місцях міста Києва і в деяких селах Київської губернії. Проповідницькі зібрання полягали в тому, що керівник знайомив учасників гуртка із зразками проповідей, паралельно пояснюючи правила проповідництва. Кожен з учасників готував проповідь і на одному із зібрань виголошував її, після чого відбувалось обговорення і настанови для проповідника. Більша частина часу відводилася читанню апостольських та Євангельських читань з метою визначення проповідницької теми в них. Кожному з учасників пропонувалось вказати, яка із тем проповіді буде найкращою до прочитаного уривку із Святого Письма. Також складався конспект проповідей на одну із вказаних тем. Підготовка до місіонерських проповідей полягала в поясненні православних віроповчальних істин, які ставились під сумнів сектантами. Члени гуртка відвідували сектантські зібрання, де слухали їх проповідників. Після цього вони повертались у гурток і говорили всім членам про "особенности сектанского вероучения и богословия" [1]. Закінчувалось зібрання розділенням проповідей у місті Києві в найближчі святкові та недільні дні.

Пізніше місіонерські зібрання проходили щотижня в четвер під керівництвом І. Троїцького за участі М. Митроцького, диякона Д. Матвійчука, Д. Горохова та інших осіб. Всіх зібрань у 1910 році було 35, на яких було 109 місіонерських бесід та читань [4, с. 233].

В 1912 році цих зібрань було 15 і релігійно-моральні читання, проводились в 9-ти пунктах м. Києва¹[4, с. 233].

На початку 1905 року суттєво загострилася політична ситуація в Російській імперії. Приводом до цього послужила подія 9 січня 1905, яка увійшла в історію під назвою "Кривавої неділі". У цей день в Петербурзі була розстріляна мирна демонстрація робітників, що вийшла до Зимового палацу з вимогою до царя Миколи II проведення політичних і економічних реформ. "Кривава неділя" стала причиною масових страйків, що охопили всю імперію. Понад два мільйони людей залишили свої робочі місця і ратували за надання їм соціальних прав і гарантій. 17 жовтня імператор видав маніфест "Об усовершенствовании государственного порядка" [13, с. 759], який надавав населенню основи громадянської свободи, які виражалися в дійсній недоторканості особи, свободі совісті, слова, зборів і союзів.

Вже наступного дня після видання маніфесту 18 жовтня 1905 року в залі Київської міської думи натовп бунтівників розірвав портрети і вензелі государів, чим глибоко образив російське патріотичне почуття. У цих антимонархічних діях найбільш активну участь брало єврейське населення. Відповідна реакція призвела до небувалої за розмірами катастрофи – по всіх містах імперії почалися масові єврейські погроми, за десять днів, з 18 до 29 жовтня, було вбито близько 4 тисяч осіб, з них – 800 євреїв, поранено близько 10 тисяч [15].

Для заспокоєння народу під час єврейських погромів митрополит Київський Флавіан (Городецький) закликав через місцевих благочинних пастирів міста Києва "влиять на умы и сердца народа трезвым и добрым пастырским словом" [12, с. 1109]. Крім того, митрополит розпорядився, щоб у всіх парафіяльних храмах було розклеєно оголошення виконуючого посаду Київського генерал-губернатора І. О. Караса, спрямоване на заспокоєння бунтівників.

Братство також негативно ставилось до цих всіх акцій і писало свої звернення до народу з метою зупинення провокацій: "... люди уклонились от родительских завещаний и от правды, пошли по неправильному пути. Мир и улучшения жизни мы видим в единении

¹Торжественное соединенное годичное собрание Киевского епархиального комитета православного миссионерского общества и Киевского Свято-Владимирского братства // КЕВ. – 1912. – № 7. – С. 153–156.

с імператором и поэтому призываем народ вернуться на этот путь" [1]. Братство просило народ не слухати агітаторів, не вірити їхній брехні, не порушувати миру та порядку, а, навпаки, старатись будь-якими способами заспокоїтись та сприяти відновленню спокою та миру серед народу.

Таким чином, діяльність братства в основному розповсюджувалась на територію Київської єпархії, але братчики в деяких випадках допомагали нужденним з інших міст. Братство сприяло підвищенню моральності та моральних цінностей народу. Братчики розсилали на парафії спеціальну літературу, в якій розкривались аморальні вчинки народу. Проводилась робота у боротьбі з алкоголізмом, який процвітав на фабриках та заводах.

Просвітницька діяльність братства була сконцентрована на розповсюдженні християнства через духовну освіту та освічених людей, це взагалі було одним із головних завдань Свято-Володимирського братства. Також братство контролювало роботу органів опіки та піклування, в роботу яких входило, окрім утримання церковно-приходських шкіл, боротьба з пияцтвом, тютюнопалінням, сквернослів'ям, язичницькими обрядами, забобонами та навіть з жорстоким поводженням з тваринами.

Таким чином, необхідно відмітити загальносуспільну важливість місіонерської, просвітницької та благодійницької діяльності Свято-Володимирського братства для підвищення духовності, патріотизму та культурного розвитку віруючих у другій половині XIX – початку XX століття.

Вся їх діяльність, вся праця і старанність стала величезним масивом і фундаментом для подальшого поширення Слова Божого і основи християнського вчення серед православного населення, протягом усього XX століття і наслідки цих праць ми бачимо і до цього дня.

Література

I. Джерела

1. Архівні документи

1. *Центральний державний історичний архів в м. Києві (ЦДІАК).*

1. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства, оп. 644, спр. 340; оп. 666. – № 5; оп. 855, спр. 4.

II. Опубліковані матеріали

2. *Протоколи звіти та документи Свято-Володимирського братства*

2. *Київські єпархіальні відомості.*

3. *Годишное собрание членов Киевского Свято-Владимирского братства ревнителей православия и Киевского комитета православного миссионерского общества // КЕВ. – 1909. – № 8.*

4. Годичное собрание членов Киевского Свято-Владимирского братства ревнителей православия и Киевского комитета православного миссионерского общества // КЕВ. – 1911. – № 10.

5. Литургия, исполненная народным хором Киевского Свято-Владимирского братства // КЕВ. – 1910. – № 10.

6. Торжественное соединенное годичное собрание Киевского епархиального комитета православного миссионерского общества и Киевского Свято-Владимирского братства // КЕВ. – 1912. – № 7.

7. Отчет Киевского Свято-Владимирского братства ревнителей православия // КЕВ. – 1892. – № 22.

8. Отчет Киевского Свято-Владимирского братства ревнителей православия за 1893 год // КЕВ. – 1894. – № 5.

9. Правила о православных церковных братствах // КЕВ. – 1891. – № 7.

10. Речь произнесенная на годичном собрании Свято-Владимирского братства ревнителей православия, 14 февраля 1899 года // КЕВ. – 1899. – № 8.

11. Занятия "Кружка ревнителей православного миссионерского дела" при Киевском Свято-Владимирском братстве со дня открытия по 1 января 1909 года // КЕВ. – 1909. – № 7.

12. Епархиальная хроника // КЕВ. – 1905. – № 43. – С. 1109.

13. Манифест об усовершенствовании Государственного порядка 17 октября 1905 года // Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи. (Воспоминания современников. Материалы и документы) / под общ. ред. А. В. Иванченко. – М., 2008.

14. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. [Електронний ресурс] / Я. Ісаєвич. – К., 1966. – Режим доступу:

<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult237.htm> (дата звернення: 31.03.2014). – Назва з екрана.

15. Еврейские погромы [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://grani.ru/Society/Xenophobia/Antisemitic/m.4052.html>. – Назва з екрана.

16. Флеров И. Е. О православных церковных братствах / И. Е. Флеров. – СПб., 1857; Ефименко А. Южно-русские братства / А. Ефименко // Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. 1. – СПб., – 1905. – С. 200–309; Марат Я. Н. Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви / Я. Н. Марат. – Минск, 1989. – С. 52–63. Луговой П. архим. Просветительская деятельность церковных братств в деле защиты Православия / П. Луговой // ТҚДА. – 1999. – № 1.

УДК 930.1(477)(075.8)

А. В. Стахурська

Наукова, культурно-просвітницька та релігійна діяльність Марка Грушевського (1865–1938)

У статті розповідається про діяльність Марка Грушевського, який був педагогом, священиком, етнографом, краєзнавцем. Викладено погляди про нього різних дослідників. Розкривається питання про вагомість творчого доробку етнографа. Він першим почав досліджувати культуру, історію та психологію дитячого життя. Його праця дає можливість усвідомити побут та культуру людей тієї епохи до зміни державного устрою та світогляду людей. Дослідженнями Марка Грушевського можуть користуватися етнографи, педагоги, краєзнавці, історики, музейні працівники, учні в школі тощо.
Ключові слова: Марко Грушевський, лялька-мотанка, дослідник, українська історія та культура.

В статье рассказывается о деятельности Марка Грушевского, который был педагогом, священником, этнографом, краеведом. Изложены взгляды о нем разных исследователей. Раскрывается вопрос о весомости творчества этнографа. Он первым начал исследовать культуру, историю и психологию детской жизни. Его труд дает возможность осознать быт и культуру людей той эпохи до изменения государственного строя и мировоззрения людей. Исследованиями Марка Грушевского могут пользоваться этнографы, педагоги, краеведы, историки, музейные работники, учащиеся в школе и другие.
Ключевые слова: Марк Грушевский, кукла-мотанка, исследователь, украинская история и культура.

The article describes the work of Mark Hrushevsky, who was a teacher, priest, ethnographer. The views of different researchers are presented. The article deals with the importance of the creative work of the ethnographer. He first began to explore the culture, history and psychology of childhood. His work makes it possible to understand the life and culture of people of that era to change the state structure and outlook of people. The researches of Mark Hrushevsky can be used by ethnographers, educators, ethnographers, historians, museum workers, students at school, and others like that.
Key words: Mark Hrushewsky, doll motanka, researcher, history and culture of Ukraine.

Марко Федорович Грушевський визначна людина своєї епохи. Він займався багатьма справами: був педагогом, священиком, богословом, етнографом, краєзнавцем. Все життя він присвятив

людям, хотів показати істинне обличчя українського народу. Чим же люди, для яких він так старався, відплатили йому? Після розстрілу про нього згадувала, мабуть, тільки його сім'я, ніхто не знає, де його могила. Нині праці Марка Грушевського дуже шануються, про нього дискутують на конференціях, видають книги. Потрібно з'ясувати, який внесок зробив Марко Грушевський для науки, культури та релігії українського народу. В статтях його називають маловідомою людиною, а його дослідження від інших відрізняється своєю новизною. Він і сам, переказуючи оповідки селян, не уявляв, які робить відкриття. Марко Федорович Грушевський першим почав досліджувати культуру, історію та психологію дитячого життя. Він у вільний час від служби записував спогади жителів Суботова, вивчав обряди, звичаї, традиції, при цьому він вже базувався на методах соціологічних досліджень: анкетування, опитування за спеціально розробленим опитувальником. З історичних напрямків в Україні найбільш розробленим з теоретичної та практичної сторони вважається напрямок усної історії. Науковці складають опитувальники та записують інтерв'ю з очевидцями подій. Як колись Марко Грушевський, вони записують свідчення очевидців, популярним є запис на диктофон для більшої реальності передачі не тільки історії, але й запис емоційних переживань опитуваних. Марко Грушевський мав хист журналіста: не кожній людині захочеться розповісти про своє минуле. Тоді він ще не міг зробити запис на диктофон, але він докладно описав життя селян їх побут та культуру. Можливо, йому довіряли, бо він був священиком. Марка Грушевського глибоко поважали місцеві жителі, з якими в нього зав'язалися товариські стосунки. Перед нами постає питання: чи можна Марка Грушевського відносити до дослідників усної історії? Який внесок зробив дослідник для етнографії та історії? В яких сферах можна використовувати його праці?

Найкращим дослідженням з біографічними відомостями, вміщеною автобіографією, листами та статтями про Марка Грушевського є збірник наукових праць "Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії" [1]. У своїх дослідженнях про українську ляльку про Марка згадує Олександр Найден. Але його історія зі знайомством із ляльками Грушевського має цікавий початок: "Найдавніші за часом виготовлення ляльки із Суботова на Чигиринщині потрапили в поле нашого зору значно пізніше, ніж описані вище традиційні ляльки" [2, с. 130]. Колекція ляльок Марії та Марка Грушевського є зараз найдавнішою на території України, але, на жаль, про неї раніше знали дуже мало. Це означає, що праці дослідника були маловідомими. Про колекцію Найден дізнався зі сторінок статті Валерії Левчук

"Суботівські спадки", яка вміщувала їхні фото [3, с. 356–358]. Мистецтвознавець вважає, що відродженню традиції виготовлення вузлових ляльок, які отримали зараз назву мотанки, посприяв вихід його праці. Хоча вперше про мотанку ми дізнаємося з праці Марка Грушевського "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" [4]. Коли запитати майстринь, які виготовляють мотанки: "Чи цікавитися ви історією створення ляльки-мотанки?" та "Які ви праці читаете?", майстрині вказують на дослідження Олександра Найдена та Марка Грушевського. Свої мотанки вони виготовляють подібно ляльок із колекції Марка Грушевського [5]. Ця колекція зберігалася у його онуки Валерії Левчук. Тепер вона знаходиться в музеї Михайла Грушевського у Києві. В перевиданні книги Грушевського ляльки з колекції прикрашають сторінки праці [4]. Колекція ляльок Олександра Найдена та його дружини Людмили Орлової зберігається у Київському музеї іграшки. Відвідавши Київ, майстрині можуть ознайомитися з двома найстарішими колекціями ляльок-мотанок. Більшість досліджень були видані до святкування ювілею 150-ліття з дня народження Марка Грушевського. Важливими для вивчення питання є праці Надії Кукси [6], Ірини Переловської [1], Миколи Кучеренка [1], Валерії Левчук [7] тощо.

Народився Марко Грушевський у 1865 році в селі Худоліївці Чигиринського повіту Трушевської волості. Його батько, Федір Іванович, утретє одружився з Мар'яною Йосипівною Дишкант. Він був третьою дитиною в сім'ї Грушевських. Батько відправив Марка навчатися до Черкаської духовної школи. Коли хлопець перейшов до другого класу, його батько помер, навчання дяківських дітей могло скінчитися. На допомогу прийшли односельці, а також за рахунок плідної праці його матері, він зміг закінчити Київську духовну семінарію. Він у семінарії був на казенному утриманні. Марко підтримував зв'язки із своїми братами. Їх об'єднували не стільки кровна спорідненість, а шляхетні ідеали, які спонукали до створення української "семінарської громади". Семінаристи займалися культурно-просвітницькою діяльністю [1, с. 12–14]. Громадівські принципи на все життя стали частиною єства Марка, ними він керувався. Він хотів внести свої корективи в духовну освіту: "У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєї, ними забутої, держави. Счипить його з людьми світськими з такими ж поглядами і разом їх обох, пробуджених до отстояння прав і долі знехтованої держави, заставить стати на ноги. Задля цього ото і гурток склався наш" [1, с. 18]. Його погляди ніколи не будуть такими, які диктуватиме вище духовне управління, царська влада та радянська ідеологія, він завжди буде відстоювати свою позицію [1, с. 50].

Загалом рід Грушів, пізніше Грушевських, відомий на Чигиринщині з XVIII ст., про що згадував Марко Грушевський у листах до свого більш відомого чотириюрідного брата Михайла Грушевського [1, с. 207–270]. З 1889 до 1897 року учителював у народних школах. У 1887 році у львівському часописі "Правда" були опубліковані його перші твори "Мужицька совість", "Підслухана розмова". З 1897 до 1910 року був священиком у селі Суботіві на Чигиринщині. Марко завжди піклувався про своїх односельців. Він дав їм пораду забрати землі у Миколаївського монастиря, в 1902 році селяни взяли землю в оренду, а через рік припинили платити, утримавши так землю на двадцять років. З ініціативи священика Марка суботівські селяни розгорнули клопотання перед губернською владою щодо виділення іншої землі для нового цвинтаря. Марко Грушевський прагнув у Суботіві створити професійне училище. Він звертався до свого відомого брата Михайла, щоб той допоміг зробити професійну школу. Чи допоміг Михайло Грушевський дослідники не знають, але в 1907 році однокласне міністерське училище було перетворене у двокласне училище імені Богдана Хмельницького. Можна припустити, що все ж таки допомогу Марку надав Михайло, адже в наступному листі він розповідав, як селяни відреагували на такі зміни. З листа Марка до Михайла: "Громадяне на сході прямо на все горло і сказали: "Хай і Чаплінський буде, аби була"" [1, с. 24–30]. Марко Федорович Грушевський до революції 1917 р. служив на православних парафіях як священик, а згодом протоієрей. У 1922 р. був висвячений на єпископа Волинського Української автокефальної православної церкви, очолював інші округи (єпархії) цієї церкви. 5 лютого 1930 р. він, після тривалих поневір'янь і переслідувань УАПЦ, зрікся церковного служіння і відійшов від церкви взагалі. Очевидно, він не знайшов у собі сили залишатися й надалі на церковному служінні й працювати секретарем Всеукраїнської православної церковної ради, яка на "Надзвичайному" Соборі УАПЦ 28–29 січня 1930 р. проголосила "саморозпуск" цієї церкви під приводом її "антирадянської діяльності" [1, с. 80]. Його донька Тамара згадувала: "Батько вірив у світовий дух, світову душу" [8, с. 83]. Марко Грушевський перш за все був служителем Богу та своєму народу. Микола Кучеренко приходиться до висновку: "Він не був типовим священиком Російської православної церкви, слугою царського режиму. Його бачення християнства було глибоко народним і не передбачало фальшивого, показового догматизму" [1, с. 50]. Марко Грушевський був не тільки священиком: з 1889 року став законовчителем у місцевому 1-класному міністерському училищі. За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах

Марко Грушевський зібрав багатий матеріал з історії, фольклористики та етнографії краю. Не складно уявити, яку магічну силу мали для нього старожитності Суботова, де на кожному кроці він бачив напівзабуту козаччину. Він записував перекази місцевих селян, пісні, приказки, повір'я тощо [9, с. 10]. Частина дослідницької роботи опублікував за підтримки Михайла Грушевського у Києві та Львові. Рукопис праці Марка Грушевського жваво обговорювався завдяки сприянню Михайла Грушевського в листуванні з українською інтелігенцією [1, с. 35–36]. Дослідник написав твір і про себе, коли читаєш ці 9 аркушів не уявляєш, що це автобіографія, бо текст написаний від третьої особи. У своєму листі до Миколи Плевака дослідник наголошував на тому, що не хоче, щоб у його текст вносили поправки [1, с. 198–204]. Марко був дуже талановитою людиною, його працьовитість принесла користь для подальших досліджень. Як ця людина могла робити стільки справ? Іван Франко у рецензії на працю "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" зауважив: "Отсе пребагата збірка матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в громаді – все це просліджено від перших об'яв вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва й дівочення. Матеріал збирано на досить тісній території містечка Суботова та сусідніх слобід, і проте комплекс його завдяки уважливості збирача та його щирій прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві нема подібної книги з таким різnorodним матеріалом" [10, с. 238]. Хоча дослідження Марка зазнало критики, але за упорядкування матеріалів взявся Зенон Кузеля. Етнограф відмічав, що зібрані відомості виглядають, ніби вихоплені з уст народу [1, с. 36].

Наприкінці 1990-х років за етнографічними матеріалами Марка Грушевського суботівським майстром Владиславом Куксою було реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві. У процесі виготовлення реконструкцій іграшок виявилось чимало неточностей в описах. Наталія Атамась виконала серію малюнків та креслень, де показано етапи виготовлення іграшок та забавлянок, які яскраво проілюстрували повідомлення Надії Кукси "Реконструкція давніх Чигиринських іграшок". На початку 2001 року було здійснено скорочене перевидання праці Марка Грушевського "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", а у 2007 році видано під однією назвою "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу". Обидві праці Марка Грушевського присвячені дитині

в традиційній українській культурі. Суттєву допомогу в підготовці перевидання надали співробітники Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". Укладачі перевидання послуговувалися етнографічними матеріалами з фондів та наукового архіву закладу. Ілюстрації до ігор та іграшок, зібраних Марком Грушевським і поданих у перевиданні, виконані художником-реставратором заповідника Наталією Атамась [1, с. 180–184]. В перевиданні книги можна побачити ілюстрацію, коли діти на возику везуть ляльок-мотанок [4, с. 97].

Опис ігор та іграшок Марком Грушевським – результат вдумливого, уважного ставлення до дитини. "Народна іграшка... зосереджує в собі основи і принципи багатьох видів народного мистецтва... Світ дитинства – віддзеркалення світу дорослих, однак не тільки в його сучасному стані, а й у проекції в далеке та близьке минуле і майбутнє. Праця Марка Грушевського допомагає увійти в цей світ, пізнати його мудрість, відчути певні елементи гармонії у спілкуванні дитини з природою через іграшку та ігрове дійство" [1, с. 167]. Олександр Найден у своїй статті відзначає, що вивчення іграшки – то дослідження одного з аспектів сучасного життя нації з його здобутками й вадами. Натомість вивчення народної іграшки (в тому числі й дитячої саморобної) – пізнання типологічних основ етносу, його корінних ознак і властивостей, здійснення проекції минулого в майбутнє через тактильно-ментальні шари народної колективної пам'яті. Іграшки, як речі, в котрих переважають ігрові функції, з'явилися досить пізно; їх поява – новий щабель у розвитку цивілізації. В давніші часи вони були обрядовими атрибутами і, здається, кожен їх вид походить від спільного магічного предмету. Виникає він, ймовірно, на стадії розриву людини з природою: коли усвідомлення цього розриву викликає почуття самотності та спонукає до пошуку нових зв'язків [11].

Марка Грушевського в 1910 році звинувачували в українофільській діяльності й підбурюванні селян проти царської влади, але тоді покаранням йому стало переведення до Покровської церкви містечка Таганча Канівського повіту, де одночасно він затверджений законовчителем місцевого двокласного міністерського училища. Через 28 років інший режим вирішить розстріляти таку літню людину. 12 грудня 1909 року люди зверталися до митрополита Флавіана: "... не може бути, що 12 літ жінка і він були корисні, а на 13 перестали". Даний документ був засвідчений 300 чоловіками, які були главами родин. 6 січня 1910 року парафіяни додавали, що коли з'явився отець Марко храм переповнився людьми, приходять із сусідніх сіл, не задоволені тільки священики, за те, що він відмінив такси... [1, с. 45–48]. Виникає питання: чому подібних петицій не було у 1938 році? Можливо, люди боялися уряду, або мало хто знав про арешт та справу Марка

Грушевського. Микола Кучеренко в статті зазначає: "Лише поступово, через кілька поколінь довідуємось ми про закатованих режимом талановитих, натхненних митців, науковців чи громадських діячів, чий неповторний доробок підлягав нищенню і забуттю замість того, щоб збагатити людську цивілізацію" [1, с. 12]. Така політика зводилася до того, що неосвіченими людьми управляти легше, ніж людьми, які будуть вносити своєю діяльністю корективи в існуючий лад. Такі люди як Марко навіть попри свій вік не зможуть змиритися із занепадом української культури. Під час арешту 1938 року жив у Києві й працював сторожем артілі інвалідів. Заарештували його 11 червня, а 29 серпня винесли вирок про вищу міру покарання, виконали його 2 вересня. Під час обшуку енкаведисти забрали паспорт і профспілковий квиток, особисте листування (3 пачки, де, очевидно, були й листи від Михайла Грушевського), записник, печатку сургучну, дві оправы "жовтого металу" від окулярів, хрест і годинник (обидва – "білого металу"), а також – ошадну книжку "на суму 5 крб."... А ще "годинник кишеньковий золотий, ланцюг до нього золотий, каблучку шлюбну золоту, Євангеліє в золотій оправі, Часослов у срібній ризи" [1, с. 28–33]. Ще – найцінніше – щоденники, які Марко Грушевський вів із семінарських літ день за днем. Можливо, до нас могли б дійти ще якісь відомості про ляльку, але вони були знищені. Втрата щоденників не дає змогу повністю вивчити науковий доробок етнографа. В цих записах були вміщені опитувальники. Зі слів його онуки Валерії, "дід був заарештований і страчений "за безпідставним звинуваченням у проведеному контрреволюційній діяльності". Сталінських катів не зупинили вік і стан здоров'я колишнього священника – сімдесятьох-річної хворої людини" [11]. Слідство і вирок відповідали своєму часу. Немає жодних відомостей про місце поховання. Найімовірніше, вона десь біля сосон Биківнянського лісу. Восени 2012 року з ініціативи Елеонори Коваль, онуки Марка Грушевського, на одній із сосон встановлено пам'ятну табличку. За свою діяльність Грушевський отримав таку мученицьку смерть. Він не зробив нічого проти того режиму, тільки схилив голову та прийняв вирок [9, с. 10]. Б. Дізраелі писав: "Щоб навчити людей любити справедливість, треба показати їм результати несправедливості" [12]. Дуже прикро, що через такі жертви ми тільки зараз бачимо несправедливість того уряду.

У 2015 році відзначався ювілей 150 років від дня народження Марка Грушевського. З 1 червня 2015 року до Міжнародного дня захисту дітей у Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові експонується виставка "Іграшка – проекція людської особистості" на відзначення 150-річчя від дня народження Марка Грушевського – автора студій про українську дитину. Після святкування

ювілею був виданий у 2016 році збірник праць під назвою "Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурні візії". З цього збірника праць можна дізнатися й біографію Грушевського, його діяльність як священика та етнографа тощо [13].

Зі створенням на теренах Чигиринщини заповідника, громадськість краю наново відкрила для себе ім'я та науковий спадок етнографа та фольклориста Марка Грушевського, незаслужено забуті впродовж довгих десятиліть. Думки про створення Музею Дитини у Надії Кукси виникли ще в 2002 році [6, с. 72]. З 2013 року побачило світ підготовлене Надією Куксою та Яніною Діденко видання "Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – першої половини XX століття", окремі розділи якого присвячені Марку Грушевському та його дослідженням Чигиринщини. Співробітники закладу неодноразово готували пересувні та тимчасові виставки, присвячені життю та діяльності Марка Грушевського на Чигиринщині. Зацікавлення особистістю Марка Грушевського, його науковою спадщиною підштовхнули до ідеї створення у складі закладу (на базі відділу "Суботівський історичний музей") Музею Дитини. Поява цього музейного закладу саме в Суботіві була зумовлена тим, що в ньому здійснено найбільш результативні дослідження Марком Грушевським – першим дослідником феномену дитини, який виявив глибинні витоки усталених народних традицій. Надія Кукса підготувала концепцію, структурний та тематико-експозиційний плани нового музею. Згідно з концепцією нового музею, передбачено музеєфікацію автентичної будівлі XIX ст. (пам'ятка "Українська хата") на місці садиби Хмельницьких у Суботіві, створення в ній постійної експозиції нового музейного закладу, облаштування території, прилеглої до музею для проведення традиційних ігор та розваг. Було б добре, щоб цей музей був заснований саме на місці садиби Хмельницького, адже історією козацтва та доведенням заснування храмів родиною Хмельницьких цікавився Марко Грушевський. Музей Дитини має стати закладом, де найбільш послідовно розглядатиметься дитина як феномен суспільного життя українського населення. Основою нового музею стане дослідження та практичне використання творчого спадку Марка Грушевського – матеріалів, зібраних на Чигиринщині протягом 1898–1900 років. У музеї буде розкрито дві теми: самобутній світ української дитини за періодизацією дитинства Марка Грушевського та його життя і діяльність на Чигиринщині [1, с. 192–196].

Отже, Марко Грушевський – велична людина своєї епохи. Але суспільство часто саме нищить тих, хто дав би поштовх до розвитку. Його праця дає можливість усвідомити побут та культуру людей тієї

епохи до зміни державного устрою та світогляду людей. Етнограф користувався опитувальниками та записував усні свідчення, мав свою методологію, яку використовував при дослідженні. На нашу думку, Марка Грушевського можна відносити до дослідників усної історії або його дослідження використовувати в даному напрямку. Діяльність Марка Грушевського стосується різних аспектів, його внесок у кожную сферу не можна оцінити або розмежувати. Його дослідженнями можуть користуватися етнографи, педагоги, краєзнавці, історики, музейні працівники, учні в школі тощо.

Література

1. Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії : зб. наук. пр. / І. Б. Гирич, М. О. Кучеренко, Я. М. Левчук, І. М. Преловська, В. С. Шульга та ін. – К. : Інститут культурології НАМ України, 2016. – 272 с.
2. Найден О. Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. Обрядові функції. Конструктивний дизайн / О. Найден. – К. : Стилос, 2016. – 208 с.
3. Левчук В. Суботівські спадки / В. Левчук // Наука і культура. Україна. – 1990. – Вип. 24. – С. 356–359.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – Київ : Либідь, 2006. – 256 с.
5. Штанько Н. 1959 р.н., провідний мікробіолог, майстриня, м. Чернівці (інтерв'ю записано Стахурською А. 06.03.2016 р., зберігається в архіві автора)
6. Кукса Н. Музей дитини у Суботіві як приклад практичного використання творчої спадщини Марка Грушевського / Н. Кукса // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 72–78.
7. Левчук В. Фрагменти автобіографії Марка Грушевського як складова його досліджень народної дитячої субкультури / В. Левчук // Сучасні літературознавчі студії. – 2010. – Вип 7. – С. 36–42.
8. Маленька "сага" про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – Вип. 2. – С. 80–87.
9. Кучеренко М. Історію шукав у своєму родові / М. Кучеренко // Україна молода. – 7 вересня 2016. – Вип. 112. – С. 10.
10. Франко І. Я. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія) / І. Я. Франко // Зібрання творів : в 50 т. – К. : Наукова думка, 1982. Т. 37. – 1982. – С. 238.
11. Найден О. Народні ляльки Чигиринщини з родинного зібрання Марка та Марії Грушевських [Електронний ресурс] / О. Найден. – Режим доступу: http://www.ukrsov.kiev.ua/en/library//asset_publisher/Bkq0/content/id/4061. – Назва з екрана.
12. Висловлення й афоризми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cka3ku.com. – Назва з екрана.

13. Лєгін С. "Іграшка – проєкція людської особистості". На відзначення 150-річчя від дня народження Марка Грушевського – автора студій про українську дитину [Електронний ресурс] / С. Лєгін. – Режим доступу:

<http://photo-lviv.in.ua/vystavka-ihrashka-proektsiya-lyudskoj-osobystosti-vidkrylasya-u-domi-hrushevskiy/>. – Назва з екрана.

УДК 94:[271.222:274/278](477+477.52)"1986/1991"

Б. С. Філатов

Українська православна церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр.

У статті здійснено системний аналіз динаміки розвитку відносин влади з Українською православною церквою і протестантськими організаціями (АСД, ЕХБ, ХВЕ) на Сумщині в роки Перебудови.

Ключові слова: Українська православна церква, Євангеліські християн-баптисти, Християни віри Євангеліє, Адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники.

В статье осуществлен системный анализ динамики развития отношений власти с Украинской православной церковью и протестантскими организациями (АСД, ЕХБ, ХВЕ) на Сумщине в годы Перестройки.

Ключевые слова: Украинская православная церковь, Евангелиские христиан-баптисты, Христиане веры Евангелие, Адвентисты седьмого дня, пятидесятники.

The article system analysis of development dynamics of authority relationships with the Ukrainian Orthodox Church and protestant organizations (Seventh-Day Adventists, evangelical Baptists, Christians of Evangelical Faith) in Sumy oblast in the years of Perestroika has been made.

Key words: Ukrainian Orthodox Church, evangelical Baptists, Christians of Evangelical Faith, Seventh-Day Adventists, Pentecostals.

Зі збільшенням інтересу до історичної спадщини поступово відновлюються забуті події та імена, які чіткіше вимальовують потужні релігійні рухи. Проте, якщо дізнатись про факт виникнення релігійних напрямків не складає проблеми, то з'ясувати як ці релігійні течії взаємодіяли з державною владою в той чи інший період історичного розвитку складніше. Актуальність даної роботи полягає у висвітленні характеру стосунків церкви і радянської влади на теренах Сумщини у роки горбачовської перебудови.

Вагомий внесок у дослідження релігійного життя на Сумщині в різні історичні епохи, і, зокрема, в роки Перебудови, вніс О. М. Сотник [6; 7; 8; 9; 10]. У своїх дослідженнях він розкриває діяльність протестантських організацій на території області, діяльність УПЦ в різні історичні епохи. Також до діяльності УПЦ на Сумщині в своїй праці "Мученики за віру" звертається А. С. Чугай [11].

У другій половині 1980-х рр. розпочався особливий період у духовному житті українців, що супроводжувався відродженням релігійного життя, виникненням нових релігійних общин, реставрацією та відновленням старих храмів, спорудженням нових. Перелічені процеси були зумовлені зняттям заборон на релігійне життя, забезпеченням державою реальних гарантій свободи совісті; загостренням суспільних проблем; частковою втратою старих ідеологічних орієнтирів та цінностей; різновекторними пошуками духовної опори в житті; поверненням до споконвічних духовних цінностей.

За умов лібералізації державно-церковних взаємин стрімко зросла релігійна активність населення в УРСР.

Церква, серед суспільних інституцій, користується найбільшим авторитетом і довірою українців.

У цілому період Перебудови позитивно вплинув на відродження релігійного життя, але період 1985–1991 рр. був неоднорідним.

Роки Перебудови можна умовно поділити на два періоди:

1) 1985–1988 рр. – відчувається сильний вплив войовничо-атеїстичних політичних урядових структур;

2) 1989–1991 рр. – під впливом гласності та лібералізації відбувається поступове відродження релігійного життя на Сумщині.

Довгий час на Сумщині не було власної єпархії. У 1973–1989 рр. Сумську єпархію очолював чернігівський владика Антоній. Усіма релігійними справами на Сумщині фактично завідував єпископ Охтирський і Сумський Никонор (Юхим'юк) [9, с. 51].

У 1986 р. на Сумщині пролунала хвиля вибухів релігійних споруд. Найбільше постраждав Конотопський район. Фахівцями "Харків-вибухпрому" було знищено церкви в селах Хижки, Сахни, Козацьке в Конотопському районі. Також знищено церкву в селі Кулешівка Недригайлівського району на Лебединщині [2, с. 16].

Всі ці правопорушення відбувалися за погодженням з Москвою, з дозволу Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР. Уповноваженим Ради у справах релігії при КМУ у 1982–1991 рр. був В. Н. Азацький [10, с. 92]. Про це свідчить лист уповноваженого Ради в справах релігії при Раді Міністрів УРСР по Сумській області В. М. Анацького № 15/225 від 5 травня 1986 року, адресований голові виконкому Конотопської районної Ради народних депутатів В. І. Лепі: "Надсилаю Вам виписку з протоколу № 3 засідання Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР від 19 березня 1986 року про зняття з реєстрації релігійного товариства Руської православної церкви в селі Хижки Конотопського району і знесення недіючого культурного приміщення. Знесення недіючої культурної споруди рекомендуємо

вам здійснити в першому півріччі 1986 року". Схожі протоколи раніше були прийняті стосовно знесення церков у селах Козацьке (протокол № 9 засідання Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР № 15/159 від 29 листопада 1971 року за пропозицією Сумського облвиконкому) і Сахни (протокол № 7 засідання Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР від 24 липня 1975 року за пропозицією Ради в справах релігії при Раді Міністрів УРСР). У 1986 році всі накази були виконані. Схожа доля мала спіткати і церкву в селі Вирівка Конотопського району, але її вдалося врятувати [2, с. 17].

Щодо протестантських організацій, то у середині 1980-х рр. в області існувало декілька незареєстрованих релігійних громад. У 1981 році на Сумщині утворився протестантський союз – Адвентисти сьомого дня (АСД). До цього часу в Сумській області існував інший протестантський союз – Євангеліські християн-баптисти (ЄХБ). Третім великим протестантським союзом були Християни віри Євангеліє (ХВЕ), найбільшими його центрами були: Суми, села Могриця і Волошнівка [8, с. 68]. Вони були позбавлені права богослужіння. До цих релігійних громад відносилися: 4 громади ХВЕ, з центрами у Сумах, в селі Могриця Сумського району, Клишки Шостинського району; 2 громади ЄХБ, з центрами в Лебедина та Сумах. Керівниками громад були: М. М. Шовкун, М. І. Коплик, А. О. Іващенко, В. Л. Шилін [8, с. 69]. Громади віруючих цих течій діяли без реєстрації, їхні молитовні збори розганялися, а організатори зібрань штрафувалися згідно з Указом ВР УРСР від 26 березня 1966 р. "Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу". Більшість керівників протестантських громад перебували на обліку КДБ.

По Сумській області, як і по всій території УРСР, проводилася атеїстична робота. В Сумському районному будинку культури проводилися тематичні семінари для завідуючих клубами і бібліотеками, атеїстичні лекції проводили інструктор райкому Компартії України П. І. Федірко та лектор райкому Компартії України В. Г. Поліщук. На лекціях розглядали питання "Про стан і заходи пропаганди атеїстичних знань у культурно-освітніх закладах" [1, с. 4].

Атеїстична пропаганда була одним із видів ідеологічної роботи. Головним осередком атеїстичної роботи був трудовий колектив. Найяскравішими прикладами були атеїстична робота на Шостинському ВО "Свема", Сумському фарфоровому заводі, колгоспі ім. Володимира Ілліча у Тростянецькому районі [3, с. 1].

В області існував Клуб воєвничого атеїста (КВАТ) в педагогічному училищі С. В. Руднева. В клубі існувало 4 секції: наукова, лекторська, художня самодіяльність, масова робота. Мета КВАТу:

навчати пропагандистській роботі. КВАТ займався аналізом релігійних організацій [4, с. 3].

Релігійна боротьба продовжувалася до середини 1988 р. Для підтвердження наведемо один приклад: у січні 1988 р. до уповноваженого у справах релігії по Сумській області звернувся пресвітер Краснопільської громади ЄХБ М. О. Зінченко, столяр на НВО ім. Фрунзе, зі скаргою на те, що його фотографію не вішають на дошку кращих працівників через те, що він віруючий [8, с. 71].

Останнім антирелігійним переслідуванням у Сумській області була подія, що сталася у травні 1988 р. Місцеві органи влади звинуватили отця Серафима і релігійні громади Свято-Михайлівської церкви в селі Рябина й Архангело-Михайлівського молитовного будинку села Кириківка Великописарівського району у порушенні соціалістичного громадського порядку, через те, що парафіяни забажали на День Перемоги покласти квіти до могили загиблих земляків [11, с. 44]. Тобто, до середини 1988 р. на Сумщині продовжувала порушуватися свобода совісті.

Усе докорінно змінилося у середині 1988 р. Секретар Конотопського райвиконкому Л. Ф. Охонько так пояснювала кардинальні перетворення в релігійній сфері: "... в лютому 1988 року підхід до культових споруд різко змінився – наближалось тисячоліття хрещення Русі" [2, с. 17]. Дійсно, святкування хрещення Русі стало переломним моментом у релігійному житті УРСР.

Наведемо лише кілька переконливих фактів, які свідчать про позитивні зрушення в релігійному житті на Сумщині. По-перше, у 1988–1990 рр. – в області виникло 39 нових громад УПЦ. По-друге, за період з 1988 до 1991 року на Сумщину повернуто 31 культову споруду [10, с. 92]. По-третє, у 1990 р. з 19 000 – новонароджених, 14 000 – хрещені, в 3 рази зросла кількість вінчань [8, с. 70]. По-четверте, у 1989–1992 рр. за рішенням прокуратури та УСБУ було переглянуто справи релігійних репресій 1930–40-х рр. З 89 чоловік знято клеймо "контрреволюціонер" [6, с. 60]. Ще одним фактом, який свідчить про зростання ролі церкви в II половині 1980-х рр. було те, що 64,8 % померлих у Сумській області відспівувалися церквою. Це були дані обкому КПУ, насправді дані були ще вищими, тому що місцеві органи влади приховували реальний стан речей, щоб не порушувати ідеологічні плани центру.

З 1988 р. релігійні організації почали брати участь у громадських заходах. Особлива роль у проведенні релігійних заходів відводилася секретарю Сумської єпархії В. Сазонову. Він мав вплив на місцеві органи влади і залучав їх до участі.

У вересні 1988 року ювілейні святкування хрещення Русі відбулися у Глухові. 29 вересня 1988 року владика Антоній відправив божественну літургію. Проїшов хресний хід. Також Антоній взяв участь у святкових торжествах у Шостці [7, с. 114].

Також позитивні зрушення відбулися стосовно протестантських союзів на території Сумської області. Святкові заходи, приурочені тисячоліттю хрещення Русі були проведені протестантами в Сумах, Глухові, Ромнах, Лебедині, Шостці. У Шостці місцеві органи влади надали ЄХБ для святкувань будинок культури. В Сумах для ЄХБ, ХВЄ, АСД влада надала приміщення усіх кінотеатрів та театру ім. Щепкіна. Старшим пресвітером в області з 1977 і до 1995 року був В. Л. Кібенко [8, с. 72].

У червні 1989 року сталася ще одна знакова подія в релігійному житті Сумщини – було відновлено єпархіальне управління. Спочатку єпархію очолив владика Никонор, згодом єпископ Варфоломій [9, с. 51].

У цьому ж 1989 р. стався розкол у союзі ЄХБ, вийшли п'ятидесятники, і утворили власний союз ХВЄ (П), який очолив М. А. Мельник.

У 1990 р. за клопотанням батьківського комітету проведено освячення у Глухові нової школи № 6. Також було відкрито недільну школу № 4 [5, с. 57].

В червні 1990 р. в Сумській обласній адміністрації вперше відбулася прес-конференція з керівниками релігійних організацій Сумщини, питання, які звучали на конференції стосувалися різних аспектів релігійного життя [7, с. 116].

У цілому релігійне життя на Сумщині вийшло на новий рівень, почала дотримуватися свобода совісті. У 1990 р. у Сумській області діяло 117 храмів УПЦ та 155 релігійних громад чотирьох конфесій:

- УПЦ – 102 громади;
- ЄХБ – 49 громад;
- АСД – 1 громада;
- ХВЄ (П) – 3 громади [10, с. 92].

Незважаючи на кінець 1990 р. в області не за призначенням використовувалося 36 храмів. Під комори колгоспів використовувалися 10 храмів, 8 – сільські клуби, також релігійні споруди використовували як приміщення магазинів, спортзали, музеї. Воскресенська церква в місті Суми, яка була збудована ще в XVII столітті використовувалася, як приміщення художнього музею, а Троїцький собор став залом органної музики.

До 1991 р. було відмінено всі адміністративні перепони. Кінцевим акордом релігійного відродження було прийняття 23 квітня

1991 року закону "Про свободу совісті і релігійних організацій" [8]. Проект зрівнював священнослужителів та осіб, що працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, з робітниками і службовцями державних установ та підприємств. Істотно розширювалися права релігійних організацій. Вони отримали статус юридичної особи. Проте державну політику щодо релігії й церкви Україна змогла здійснювати лише після остаточного здобуття незалежності.

Таким чином, на межі 1980–90-х рр. за умов лібералізації державно-церковних взаємин в Україні стрімко зросла релігійна активність населення. У другій половині 80-х рр. розпочався своєрідний релігійний ренесанс: розширився конфесійний спектр, різко зросла роль релігійного фактору у суспільно-політичному житті України.

Релігійне життя на Сумщині в роки Перебудови характеризується наявністю двох періодів. У 1985–1988 рр. релігійні громади зазнавали утисків з боку місцевої і центральної влади, по всій Сумській області знищувалися релігійні споруди. Найбільш жертвовною в цей час виявилася УПЦ.

З 1988 року починається другий період у релігійному житті області, який збігається в часі із святкуванням тисячоліття хрещення Русі. Цей період характеризується збільшенням кількості релігійних громад, побудовою нових храмів, відновленням свободи совісті. Після святкування ювілею значно ослаб контроль влади над церквою. Релігійно-соціальні зміни, що відбулися в кінці 1980-х, наблизили крах соціалістичної імперії.

За 1988–1991 рр. між органами влади і релігійними громадами Сумської області склалися досить нормальні стосунки. Владою підтримувалися всі конструктивні починання щодо духовного відродження краю.

Література

1. Костюк С. Атеїстичні знання в маси / С. Костюк // Будівник комунізму. – 1984. – № 120. – С. 4.
2. Кулиняк Д. Про руйнацію сакральних пам'яток на Сумщині в часи Перебудови / Д. Кулиняк // Людина і світ. – 1990. – № 1. – С. 16–20.
3. Наступальність атеїстичної пропаганди // Ленінська правда. – 1986. – № 237. – С. 1.
4. Сабыбин Б. Что дает "Кват" / Б. Сабыбин // Ленинский путь. – 1987. – № 146. – С. 3.
5. Савицький Д. Г. Практика застосування законодавства України про свободу совісті та релігійні організації / Д. Г. Савицький // 2000-ліття Різдва Христового і проблеми сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. – Суми. – 2000. – 88 с.

6. Сотник О. М. Православна Сумщина (нарис з історії православ'я на Сумщині) / О. М. Сотник. – Суми : Козацький вал, 2004. – 198 с.
7. Сотник О. М. Протестантизм на Сумщині (короткий історичний нарис) / О. М. Сотник. – Суми : Козацький вал, 2001. – 116 с.
8. Сотник О. М. Сумщина християнська (нарис з історії релігійного життя) / О. М. Сотник. – Суми : Козацький вал, 1999. – 136 с.
9. Сотник О. М. Це – наша історія / О. М. Сотник. – Суми : Собор, 1999. – 136 с.
10. Чугай А. С. Мученики за віру / А. С. Чугай, В. Н. Анацький. – Суми : ВВП "Мрія", 2005. – 80 с.
11. Храми рідного краю // Панорама Сумщини. – 1990. – № 45. – С. 4–6.
12. Громов Д. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР [Електронний ресурс] / Д. Громов // Кореспондент. – 2012. – 3 лютого. – № 4. – Режим доступу:
<http://ua.korrespondent.net/journal/1318429-korrespondent-druge-hreshchennya-rusi-svyatkuvannya-1000-littya-hristiyanstva-nablizilo-krah-srsr>. – Назва з екрана.
13. Єленський В. Релігія і Перебудова / В. Єленський // Людина і світ. – 2000. – № 11–12. – С. 11–21.

Німці-протестанти в українському повстанському русі 1919–1921 рр.

У статті "Німці-протестанти в українському повстанському русі 1919–1921 рр." досліджується взаємодія німецької меншини з українським повстанським рухом у період 1919–1921 рр., як складова частина історії України доби Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. Автор з'ясовує політичні та соціально-економічні причини участі німецького населення Південної України у повстаннях, повстанських загонах, підпільних організаціях; досліджує склад учасників повстанського руху, вплив їх політичних та релігійних переконань. Розглянуто військово-політичну ситуацію, що склалася на Півдні України у 1919–1921 роках, передумови розгортання повстанського руху проти більшовицької влади в цей період. Висвітлюються взаємодія німецьких повстанських формувань з українськими повстанцями, хід воєнних дій на території південних губерній. Розглянуто причини згортання німецького повстанського руху в Південній Україні.

***Ключові слова:** німецька меншина, протестанти, повстанський рух, повстанські формування, антибільшовицькі повстання.*

В статье "Немцы-протестанты в украинском повстанческом движении 1919–1921 гг." исследуется взаимодействие немецкого меньшинства с украинским повстанческим движением в период 1919–1921 гг., как составная часть истории Украины периода Украинской революции 1917–1921 гг. Автор определяет политические и социально-экономические причины участия немецкого населения Южной Украины в восстаниях, повстанческих отрядах, подпольных организациях; исследует состав участников повстанческого движения, влияние их политических и религиозных убеждений. Рассмотрено военно-политическую ситуацию, которая сложилась на Юге Украины в 1919–1921 гг., предпосылки развертывания повстанческого движения против большевистской власти в этот период. Освещается взаимодействие немецких повстанческих формирований с украинскими повстанцами, ход военных действий на территории южных губерний. Рассмотрено причины сворачивания немецкого повстанческого движения в Южной Украине.

***Ключевые слова:** немецкое меньшинство, протестанты, повстанческое движение, повстанческое формирование, антибольшевистские восстания.*

In article "Germans' Protestant in the Ukrainian Insurgent Movement of 1919–1921" is aimed at the research of the interaction of the German minority with the Ukrainian insurgent movement in 1919–1921, as a part the history of Ukraine during the first liberation struggle of 1917–1921. An

author finds out the political and socio-economic reasons of wide participation of the German population of Southern Ukraine in the revolts, insurgent detachments, underground organizations; explores structure of participants of insurgent motion, influence their political and religious persuasions. A military-political situation, that was folded on the South of Ukraine in 1919–1921, precondition of development of insurgent motion against communist power in this time. The cooperation of the German insurgent formations with the Ukrainian insurgents, motion of military operations on territory of southern provinces are lighted up. The causes of the collapse of the German insurgent movement in Southern Ukraine are considered.

Key words: German minority, protestants, insurgency, insurgent formings, anticommunist revolt.

Доба Перших визвольних змагань 1917–1921 рр., що заклала підвалини модерної української державності у ХХ ст., має виняткове значення для українського суспільства на сучасному етапі розвитку. Становлення української політичної нації, яке є запорукою стабільного розвитку української державності ХХІ ст., неможливе без всебічного дослідження подій сторічної давнини. Тим більше, що через низку об'єктивних та суб'єктивних причин в українському соціумі існує суттєвий дефіцит знань про події 1917–1921 рр. Одним із таких історичних аспектів, що є водночас і актуальними, і малодослідженими є участь національно-релігійних меншин у визвольній боротьбі українського народу проти російських більшовиків у період Української революції. Зокрема, чимало стереотипів пов'язано з тогочасною німецькою меншиною – від її пасивності до відвертої ворожості в процесі українського державотворення.

У запропонованій статті розглядається участь представників німецької національної меншини в українському повстанському русі в період 1919–1921 рр., яка виступає предметом нашої розвідки.

Об'єктом даної роботи є з'ясування еволюції взаємовідносин німецького населення з українським повстанським рухом, ролі та місця протестантського світогляду в цьому процесі у зазначений період.

Напередодні початку революційних подій 1917 р. на теренах України мешкало за різними підрахунками від 400 до 900 тис. німців. Найбільше їхніх поселень було зосереджено на півдні – в межах Катеринославської, Херсонської та, частково, Таврійської губерній. Переважна більшість цих німців походила ще від німецьких колоністів, оселених на землях південної України царською владою ще у ХVІІІ ст. Основними причинами, що спонукали їх до еміграції зі своєї історичної батьківщини були релігійні утиски та економічні негаразди.

Зі свого боку Російська імперія була зацікавлена в освоєнні завойованих земель у Північному Причорномор'ї та залученні до цього процесу працьовитих німецьких колоністів, які могли принести з собою більш ефективні методи господарювання [6; 8, с. 64–65].

Порівняно з місцевим українським населенням, німецькі колоністи мали до певної міри привілейоване становище. Вони мали більші та кращі за якістю земельні ділянки, користувалися фінансовою підтримкою держави, звільнялись від податків та повинностей. Подібні умови спонукали німецьких колоністів до економічної активності, освоєння значних за площею земельних просторів. Водночас привілеї та заможність господарств німців-колоністів ставали джерелом напруженості між ними та місцевим населенням. До цього також слід додати культурну відокремленість німецьких поселень, що не сприяло налагодженню близьких контактів, а отже, зберігало відчуженість [8, с. 64–65].

Першим значним потрясінням для німецької меншини стала Перша світова війна. У зв'язку зі зростанням імперського шовінізму в Російській імперії німецьке населення опинилось під підозрою. Царський уряд почав примусово переселяти німців подалі від лінії Східного фронту, зокрема, в Сибір та Поволжя. Однак це переселення не мало масового характеру: частина німців лишилась в Україні, ті ж що були виселені, стали повертатись з початком революційних подій [8, с. 65].

Укладення Брестського миру 1918 р. та прихід австро-німецьких військ, союзних Центральній Раді, змінив становище німецької меншини. Якщо в попередній період максимальною метою була національно-персональна автономія, то в нових умовах німецьке населення опинилось у вигідному, для поліпшення свого життя, становищі. В період гетьманату П. Скоропадського німецька меншина почала активно повертати втрачену раніше власність. Цей процес викликав численні суперечки між німцями та українським селянством, викликавши початок махновщини на Катеринославщині. Щодо влади гетьмана, німецьке населення було лояльним, однак, дотримувалось курсу на переслідування виключно власних інтересів, інколи нехтуючи потребами українського державотворення [5, с. 140–142; 7].

Поразка Німеччини у Першій світовій війні ознаменувала крах сподівань німецького населення на підтримку своєї історичної батьківщини. Падіння гетьманату Скоропадського зі свого боку поставило їх у не вигідне становище, лишивши без захисту держави у випадках незаконних майнових претензій, а то й відвертого грабунку. Будучи, переважно, заможними селянами та маючи доволі високий рівень

життя, порівняно з українським селянством, німецькі колоністи поділяли здебільшого консервативні погляди на вирішення земельного питання. Подібна позиція сприяла їх тактичному зближенню з найбільш консервативними силами, що спричинило збройні конфлікти з українським повстанством, однією з причин виникнення якого якраз і було радикальне вирішення аграрного питання. Події 1919 р., які мали катастрофічний характер для України, справили негативне значення і на німецьку громаду. Саме в цей час поглиблюється соціальна диференціація всередині німецької меншини, що поклало початок руйнуванню колись єдиної німецької громади [8, с. 66–67].

Саме під цим кутом зору можна пояснити участь окремих німців в українських повстанських формуваннях у цей період. Так, зокрема, серед командного складу загонів Нестора Махна в цей час був відомий Олександр Клейн, довірена особа батька, що очолював 1-й Катеринославський полк повстанців [2, с. 97]. Також відомі ще деякі німці-махновці – Вільгельм, Клерфмен, Фітц [1, с. 7]. Основною причиною участі цих німців у повстанському русі ставала втрата зв'язків з німецькою громадою, розрив з родинним середовищем, і навпаки, зближення з інтересами українського населення, якими б суперечливими вони не були [2, с. 95–96].

Більшовики, захопивши значну частину України в 1919 р., проводили політику спрямовану на максимальну експлуатації ресурсів українських сіл, незалежно від національного складу. Через свою заможність німецькі поселення стали об'єктом особливої уваги з боку більшовиків. Унаслідок цього саме більшовики стали єдиною силою, до якої майже усе німецьке населення відносилось вороже. Подібна позиція не могла не зближувати німців з усіма антибільшовицькими силами незалежно від їх політичного забарвлення. Саме на позиції протесту проти соціальних експериментів більшовиків почалось поступове зближення німецького населення з українським повстанським рухом [4].

Слід зазначити, що протиріччя між українським селом та німецькими поселеннями мали тільки соціально-економічне підґрунтя. Не існувало якоїсь давньої ворожнечі на основі негативного історичного досвіду. Перша світова війна наклала певний стереотип "німця-ворога", але він радше стосувався німецьких вояків, ніж німців-колоністів. До того ж в нових умовах цей стереотип вивітрувався, поступаючись озлобленню українського села проти свавілля більшовицького ладу. Важливо відмітити, що між українським та німецьким населенням не існувало конфлікту на релігійному підґрунті. Цьому сприяло відмежованість німецьких громад.

Влітку 1919 р. відбувається спалах антибільшовицьких виступів у німецьких поселеннях Півдня України. Протягом липня-серпня відбуваються повстання у Одеському, Тираспольському, Вознесенському повітах Херсонської губернії, в яких мешкало найбільше німців-колоністів. Основним приводом повстань стало обмеження виборчих прав німців під час обрання сільських та повітових рад. Причиною ж виступів стала політика воєнного комунізму, передусім, економічне пограбування німецьких колоній. Ці збройні виступи проти більшовиків можна оцінити як поворот німецького населення до співпраці з українським повстанським рухом [3].

Одним з найбільш гучних німецьких виступів цього часу стало повстання в німецьких колоніях Одеського повіту – Грос-Лібенталь, Мангейм, Карлсруе та інших. Визрівання та перебіг цього повстання загалом є типовими як для інших виступів німецького населення, так і, загалом, для селянських повстань цього періоду [5, с. 138–139].

Перед встановленням більшовицької влади, німці Одещини намагались дотримуватись нейтралітету та тримались аполітично. Друкований орган спілки колоністів Чорномор'я – газета "Fereinsbote" наголошувала, що німецьке населення стоїть осторонь "громадянської війни" [5, с. 141]. Незабаром більшовики почали політику розділення німецької громади шляхом протиставлення бідних селян заможним. Проте, на відміну від українського села, німцям вдалось зберегти між собою національну солідарність. Як відзначали більшовики "буржуазним верствам колоній вдалось утворити проти радянської влади єдиний національний фронт німців, вдалось тимчасово придушити класові суперечності в колоніях" [5, с. 140]. З цього приводу варто зауважити, що джерелом єдності німецьких колоністів стали скоріше спільні цінності на основі протестантизму, ніж міфологічна "змова буржуазії". Крім того, цьому сприяли неодноразові напади на німецькі колонії, кількість яких зросла зі встановленням більшовицької влади. Так, навесні 1919 р. були пограбовані колонії Андріївка та Грюнталь [5, с. 143]. Подібні випадки, що ставали буденним явищем, змушували німців об'єднуватись для захисту свого життя та майна.

Погіршення соціально-економічного становища, безкарність злочинів, свавілля каральних органів більшовиків, і особливо, політика спрямована на соціалізацію власності, призвели до відмови німецького населення від ролі аполітичних спостерігачів. Наближення жнив обіцяло прибуття продзагонів та реквізицію у формі продрозкладки більшої частини врожаю колоністів. Тому не випадково повстання німецьких колоній Одещини припало на період перед жнивими (кінець липня – початок серпня 1919 р.). Безпосереднім приводом

стала примусова мобілізація до Червоної армії. Використавши існуючу організацію німецької громади, в першу чергу, існуючі загони німецької самооборони, колоністи почали повстання у колоніях Грос-Лібенталь та Мангейм. Для озброєння використовувалась уся наявна зброя, в тому числі, та що була залишена колоністам, відступившими німецькими частинами [5, с. 142]. Більшовики відзначали значний арсенал повстанців, що включав рушниці, кулемети та 6-дюймові гармати [5, с. 145]. Так звана "Рада десяти", що керувала повстанням намагалась встановити зв'язки з українськими селами для утворення єдиного повстанського фронту проти більшовиків. Однак здебільшого українські села утримались від активної допомоги колоністам, що стало однією з причин поразки німецького повстання на Одещині. Очевидною причиною подібної бездіяльності стали попередні соціальні суперечки, недовіра та несвідомість згубності більшовицького режиму як для німців, так і українців.

У свою чергу більшовики робили усе можливе, щоб представити повстання німців як "куркульське" та "контрреволюційне". Зокрема, замовчували його масовий характер та суто німецький характер. Перебільшуючи зв'язок повстанців з білим рухом, більшовики приписували керівну роль у повстанні денікінським агентам, що є перебільшенням. Збереження колоністами рад як форми влади, свідчить що повсталі не поділяли ідеї білого руху. Навпаки, збереження рад стало приводом до непорозумінь з румунськими військами, які через це сприйняли повстанців за більшовиків.

Повстання німецьких колоністів, подібно до інших селянських виступів того часу, мало жорстокий та запеклий характер. У відповідь на терор більшовиків, повсталі знищували представників влади, продзагони, червоноармійські підрозділи [5, с.147]. Німецькі жінки копали шанці для оборони поселень від частин Червоної армії, що є свідченням про масовість повстання [5, с.146–147]. Щоб придушити повстання, Червона армія посилила терор, розстрілюючи кожного п'ятого чоловіка в населених пунктах, де чинився опір [5, с.151].

Не здобувши суттєвої підтримки ззовні, повстання почало згасати. До середини серпня 1919 р. воно було придушено більшовиками. Найбільш об'єктивну оцінку йому дала газета німецьких колоністів "Fereinsbote" в жовтні 1919 р.: "Повстання колоністів не було наслідком впливу агітаторів немісцевих, воно було вибухом незадоволення проти насильників нашої національної політичної та соціальної свободи і християнської релігії. Колонії та окремі особи, які приймали участь у повстанні виконали свій національний та релігійний обов'язок і допомогли країні, зробивши величезну політичну послугу" [5, с. 145].

Варто зазначити, що поразка повстання в Одеському повіті та інших виступів німецького населення на півдні України влітку 1919 р., сприяло усвідомленню необхідності спільної боротьби німців та українців проти більшовиків. Військово-політична ситуація восени 1919 р. та консервативні настрої німецького населення спонукали німців до лояльності щодо денікінського режиму. Ця лояльність ґрунтувалась на антибільшовизмі і закінчувалась там, де починались власні інтереси німців. Однак водночас подібна позиція гальмувала розвиток співпраці між українськими повстанцями та колоністами.

Розгром денікінців та повернення влади більшовиків наприкінці 1919 – початку 1920 рр. залишив для німецького населення лише одного союзника – українців. З цього часу зв'язки між німцями та українським повстанством стають більш частішими та регулярними.

Зокрема, в червні-липні 1920 р. відбувається нове повстання німецьких колоністів на Одещині. У червні 1920 р. підпільна організація німців, яку очолював правий есер Людвіг Шок готувало повстання, що мало підтримати аналогічні виступи проти більшовиків у Тираспольському повіті. Виступи в цьому повіті були організовані хорунжим Ісаєнком, братами Діденко, офіцером Бауером. У разі успіху планувався наступ об'єднаних повстанських сил на Одесу [4].

Вірогідно з цими планами був пов'язаний виступ у селі Сергіївка, викликаний примусовою мобілізацією до Червоної армії, який зі зброєю в руках підтримали німці з колонії Петерсталь. Українські і німецькі повстанці звільнили села Маяки, Ліски, Троїцьке та Градениці, містечки Біляївка та Овідіополь, просунулись у Слободзейську волость Тираспольського повіту. Повстання цього разу також підтримали російські та болгарські села. Повстанські сили нараховували до 600 чоловік з рушницями та кулеметами. Очолювали повстання українець Концевич та німець Еберле. На цьому прикладі можна стверджувати, що німецькі та українські повстанці врахували гіркий досвід поразки попереднього повстання. На жаль, і цього разу повстанці зазнали поразки через чисельну перевагу військових сил більшовиків. Керівники повстання Концевич та Еберле загинули [4].

Аналогічні повстання відбувались за участі німців в Одеському повіті майже до кінця 1920 р. У другій половині серпня спалахнуло повстання у селі Рорбах. В цей же час у поселеннях Шпаєрово та Роштадт формування німецьких повстанців, яким керували офіцери Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр [4]. Навіть у самій Одесі в липні 1920 р. діяла підпільна організація, що складалась з керівництва місцевої "Просвіти" (П. Климович та М. Кравець), офіцерів-українців, одеських німців. Метою організації була підготовка повстання проти

більшовиків. Організація була викрита одеською ЧК. Усі учасники організації були розстріляні [4; 5, с. 150–152].

Також німці відзначились під час повстання проти більшовиків у місті Тростянець. Керівниками повстання були директор Тростянецької цукроварні, колишній офіцер царської армії Шилінг, колишній секретар мирового судді Каштелер та власник аптеки Клінке [4].

Отже, можна зробити висновок, що українські німці брали участь в Перших визвольних змаганнях 1917–1921 рр. У період з 1917–1918 рр. німецька спільнота прагнула зберегти своє становище, власність, майно та окремішність від українського населення. Подібна мета зумовлювала лояльність до існуючої влади, дотримання існуючих порядків, певну політичну пасивність у питаннях, що не торкалися долі німецького населення. Однак економічна та соціальна політика більшовиків у 1919 р. вивела німецьке населення з нейтралітету, змусивши захищати себе збройним шляхом. Боротьба з більшовиками підштовхувала до тактичних союзів з усіма існуючими антибільшовицькими силами, проте, зберігаючи у спільній боротьбі певну автономність. Недооцінка українського повстанського руху та надто пізні об'єднання з ним було стратегічною помилкою як німців, так і українців, яка дорого обійшлась обом націям.

Література

1. Архирейский Д. В. Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики / Д. В. Архирейский, В. В. Ченцов // Вопросы германской истории : сб. науч. ст. – Д., 2001. – С. 5–13.

2. Архирейський Д. В. Олександр Клейн: німець у махновському русі / Д. В. Архирейський // Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Історія та археологія". – Вип. 23. – Д., 2015. – С. 93–110.

3. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Боган С. М. – Одеса, 2004. – 22 с.

4. Боган С. М. Участь представників національних меншин в антибільшовицькому повстанському русі на Півдні України у 1920–1923 роках. – [Електронний ресурс] / С. М. Боган. – Режим доступу:

<http://odesa.svoboda.org.ua/news/articles/00042684/>. – Назва з екрана.

5. Коган С. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 138–153.

6. Погуляев О. І. Німецька національна меншина Правобережної України у період зміни українських урядів (1917–1919 років) [Електронний ресурс] / О. І. Погуляев. – Режим доступу:

<http://eprints.zu.edu.ua/13888/1/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%94%D0%B2.pdf>. – Назва з екрана.

7. Погуляєв О. І. Національні меншини Правобережної України у добу Української революції (1917–1921 роки): історіографія проблеми [Електронний ресурс] / О. І. Погуляєв. – Режим доступу:

<http://eprints.zu.edu.ua/12695/1/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%94%D0%B2.pdf>. – Назва з екрана.

8. Ядловська О. Трансформації серед німецького населення Півдня України в 1917–1920 рр. / О. Ядловська // Схід. – 2007. – № 2. – С. 64–67.

Протестантизм у системі цінностей сучасного суспільства

У своїй статті автор піднімає проблему важливості релігії, зокрема протестантизму, в процесі формування ціннісних орієнтирів людини в сучасному світі. Він підкреслює, що незалежно від епохи релігія завжди була і залишається важливим фактором, який визначає світогляд і менталітет, ідентичність і культуру того чи іншого народу.

Автор зазначає, що вплив протестантизму на сучасний світ – загальновизнаний факт. Повага до особистості, віра в дискусіювання, підтвердження святості особистості стали рушійними силами економічних та соціальних змін. Протестантизм виходить за свої релігійні рамки.

Підсумовуючи все вищесказане, автор підкреслює, що можна виділити в протестантському типі вірування, а значить і в усій протестантській цивілізації такі основні риси: раціоналізм, індивідуалізм, антиклерикалізм. Бог знаходиться не в космосі, а в душі віруючого. Цей постулат пояснює індивідуалізм та авторизацію західного суспільства. Ствердження того, що Бог знаходиться в душі кожного віруючого, в кінцевому результаті приводить до заперечення церкви і церковних таїнств та до призиву лише до внутрішньої віри. Таким чином, 1) Бог був відокремлений від матеріального всесвіту, а 2) віра була відокремлена від справ. Перший тезис породив сучасну науку, учені стали вивчати матерію; їх праці в кінцевому результаті породили конфлікт між християнським світосприйняттям та світською наукою. Другий тезис породив "протестантський" капіталізм. З приводу чого Вебер стверджував, що справи можуть бути не дуже гарними з точки зору моралі, але якщо ти в душі віриш в Бога, то ти все рівно врятуєшся. Таким чином, західне суспільство увійшло в період апостасії, тобто відхилення від Бога, що обумовило трансформацію протестантизму з християнської релігії в громадянську та антихристиянську релігію з верховенством ліберальних цінностей. Саме тому інші релігії та суспільства, які за ними стоять, справедливо сприймають "вестернізацію", яку породила протестантська ідеологія, як фундаментальну та смертельну загрозу для себе.

Ключові слова: протестантизм, протестантська ідеологія, моральні цінності, моральні орієнтири, система цінностей.

В своей статье автор поднимает проблему важности религии, в частности протестантизма, в процессе формирования ценностных ориентаций человека в современном обществе. Он подчеркивает, что независимо от эпохи религия всегда была и остается

важным фактором, который определяет мировоззрение и менталитет, идентичность и культуру того или иного народа.

Автор акцентирует наше внимание на том, что влияние протестантизма на современный мир – общепринятый факт. Уважение к личности, вера в дискуссионность, подтверждение святости личности стали движущими силами экономических и социальных изменений. Протестантизм выходит за свои религиозные рамки.

Подитоживая все вышесказанное, автор подчеркивает, что в протестантском типе верования, а значит и во всей протестантской цивилизации можно выделить такие основные черты: рационализм, индивидуализм, антиклерикализм. Бог находится не в космосе, а в душе верующего. Этот постулат объясняет индивидуализм и авторизацию западного общества. Утверждение того, что Бог находится в душе каждого верующего, в конечном результате приводит к отрицанию церкви и церковных таинств, а также к призыву только к внутренней вере. Таким образом, 1) Бог был отделен от материальной вселенной, а 2) вера была отделена от дел. Первый тезис породил современную науку, ученые стали изучать материю; их труды, в конечном результате, породили конфликт между христианским мироощущением и светской наукой. Второй тезис породил "протестантский" капитализм. По поводу чего Вебер утверждал, что дела должны быть не очень хорошими с точки зрения морали, но если ты в душе веришь в Бога, то ты все равно спасешься. Таким образом, западное общество вошло в период апостасии, то есть отчуждения от Бога, что обусловило трансформацию протестантизма с христианской религией в гражданскую и антихристианскую религию с верховенством либеральных ценностей. Именно потому, другие религии и общества, которые за ними стоят справедливо воспринимают "вестернизацию", которую породила протестантская идеология, как фундаментальную и смертельную угрозу для себя.

Ключевые слова: протестантизм, протестантская идеология, моральные ценности, моральные ориентиры, система ценностей.

In her article the author brings up a problem of the importance of religion, in particular of Protestantism, in the formation process of human values in modern society. She emphasizes that regardless of the epoch religion has always been and remains an important factor that determines the worldview and mentality, identity and culture of any given nation.

The author focuses our attention on the fact that the influence of Protestantism on the modern world is a universally accepted fact. Respect for the person, faith in discussion, confirmation of the sanctity of the person became the driving forces of economical and social changes. Protestantism goes beyond its religious boundaries.

Summing up all the above, the author emphasizes that in the Protestant type of belief, and therefore in the entire Protestant civilization, one can

distinguish such basic features: rationalism, individualism, anticlericalism. God is not in the cosmos, but in the soul of a believer. This postulate explains the individualism and authorization of the Western society. The assertion that God is in the soul of every believer ultimately leads to the denial of the church and the church ordinances, as well as to the call only to the inner faith. Thus, 1) God was separated from the material universe, and 2) faith was separated from deeds. The first thesis gave birth to modern science, scientists began to study matter; their works, as the result, gave rise to a conflict between the Christian worldview and secular science. The second thesis gave birth to "Protestant" capitalism. About which Weber claimed that even if your deeds are not very good in terms of morality, but if you believe in God in your soul, then you will still be saved. Thus, Western society entered the period of apostasy, that is, alienation from God, which led to the transformation of Protestantism from the Christian religion into a civil and anti-Christian religion with the supremacy of liberal values. It is for this reason that other religions and societies that are behind them, rightly perceive the "Westernization", created by Protestant ideology, as a fundamental and deadly threat to themselves.

Key words: Protestantism, protestant ideology, moral values, moral guidelines, system of values.

Кожна людина в поняття "цінність" вкладає своє суб'єктивне бачення. Якщо про це запитати декількох людей, то кожен відповідь по-різному і неоднозначно. Кожна людина кожну річ бачить по-іншому. На нашу думку, цінності змінюються тоді, коли змінюється світогляд людини, змінюються її переконання, а, можливо, навіть і тоді, коли людина стає на нову сходинку свого життя. Якщо ж моральні цінності змінюються разом з людиною, то, апіорі, змінюються вони і з плином часу.

Світ, у якому ми проживаємо на даний момент, – складний світ. Деякі люди зовсім не цінують щирість, справедливість, дружбу, любов. Вони перестали довіряти один одному. Людство стає жорстоким по відношенню один до одного. Кожного дня в засобах масової інформації ми чуємо про жахливі випадки – вбивства, терористичні акти, шахрайство і це ще далеко не кінець усього списку. Таким чином зі зміною сучасного світу змінюються переконання, змінюється ментальність, змінюються люди. І, мабуть, цей процес є незворотнім. Те що люди втрачають систему своїх моральних принципів є наслідком втрати свого духовного рівня, втрати духовного світу.

У процесі переосмислення ідеологічного підґрунтя фундаментальних цінностей сучасної людини в умовах наростання кризових явищ моральної та правової сфер її буття, поживляється інтерес науковців до християнських цінностей як загальнозначущих орієнтирів суспільного розвитку.

Особливо актуальним постає питання втілення моральних цінностей християнства у правових нормах на фоні його дискусії з секулярним гуманізмом [2]. Останній, беручи свої витоки саме з християнської етики, протягом ХХ ст. зазнав значних змін у напрямку абсолютизації природних прав людини, прикладом чого є визнання на законодавчому рівні багатьох держав, у тому числі європейських, одностатевих шлюбів, необхідності включення до загальнообов'язкової освіти програм сексуального виховання дітей дошкільного віку, надання прав на усиновлення одностатевим парам, тощо. Все це часто вступає в суперечність із християнськими моральними нормами.

У зв'язку з цим аналіз моральних цінностей християнства на предмет імплементації їх сучасною правовою системою є важливим для розуміння перспектив її подальшого розвитку, пошуку шляхів виходу з морально-правової кризи.

До релігійно-ціннісної проблематики в контексті духовної трансформації сучасного суспільства, зокрема українського, протягом останніх років прямо або опосередковано зверталися сучасні філософи та релігієзнавці: А. Колодний, В. Малахов, А. Баумейстер, Л. Филипovich, В. Єленський, В. Лубський, М. Закович, Б. Лобовик, Л. Чупрій, П. Яроцький та інші.

Слід зазначити, що у філософській науковій літературі та християнській теології склалися різні підходи до визначення релігійних цінностей. Перша визначає їх як сукупність ідей, норм поведінки, дій, за допомогою яких відбувається задоволення духовних потреб віруючого [3]. Для теології ж характерним є ігнорування дефініції зазначеного поняття, не дивлячись на широке його використання.

Незалежно від епохи релігія завжди була і залишається важливим фактором, який визначає світогляд і менталітет, ідентичність і культуру того чи іншого народу. Вона створює національний характер, допомагає формувати уявлення про зовнішній світ і впливає на сприйняття подій, що відбуваються за межами власної держави. Тому в умовах духовної експансії особливу актуальність набуває вивчення протестантської культури, яка, в зв'язку з універсальними інтеграційними процесами, проникає на геополітичний простір не властивих для нього країн у вигляді літератури з широкого спектра спеціальностей (маркетинг, менеджмент, психологія), різноманітних брошур з демократичної, релігійної та громадянської "просвіти", а також у формах поп-культури. Вплив чужої для деяких країн протестантської моделі відчувається практично в усіх сферах суспільного та політичного життя. Причиною ситуації, що склалася стався той факт, що в останні десятиріччя всьому світовому співтовариству в якості універсального

зразка улаштування суспільства та держави пропонується деїдеологізований ліберальний стандарт, сутність якого полягає в пріоритеті споживчих інтересів над моральнісними цінностями.

Історія свідчить, що численні релігійні вірування і культу є продуктами суспільного розвитку, відображають у своїх специфічних вченнях і доктринах суттєві риси різних соціальних епох. У зв'язку з цим релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства. Релігійне вірування об'єднує за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей певні верстви населення у ієрархічно побудовані церковні організації, протиставляє за чітко визначеними конфесійними ознаками різні угруповання віруючих і в контексті сучасних соціальних реформ може сприяти консолідації різних громад віруючих у їхній боротьбі проти негативних соціальних відхилень і явищ.

Як особлива система духовної діяльності людей, релігія має власну специфічну структуру. В ній можна виділити такі основні елементи, як релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійний культ, релігійні організації. Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: релігійні психологію та ідеологію. Релігійна психологія – це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей. Релігійна ідеологія – це більш чи менш струнка система ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу.

Так, процес взаємодії суспільства та церкви має місце в кожній державі, проте розрізняється за ступенем впливу їх одне на одну. Релігійність укорінена в суспільстві пронизує всі сфери людської діяльності, впливаючи на них через світогляд, феномен відносно стійкий, який розвивається інерційно і цей розвиток співвідносний з розвитком менталітету як зразка мисленевих дій.

Важливим, в частині формулювання християнських цінностей, є вчення Томи Аквінського. Так, християнське розуміння цінності ґрунтується на ідеї блага, як того, до чого прагнуть всі речі, щоб досягти досконалості. Категорія цінності відображає відмінності у кількості укладеного в явищах блага. Згідно з вченням Томи, праву притаманні три ознаки: наявність зв'язків між багатьма учасниками, а не по відношенню людини до самої себе; приналежність праву людини лише тих благ, які прямо підпорядковані носію права; рівність зробленої послуги за послугу у відповідь [4].

Сьогодні стає очевидним, що основою більшості сучасних західних суспільств є протестантське християнське віровчення. Його основні ідеї зародилися в XVI ст. в епоху Реформації. Сьогодні протестантизм

включає в себе велику кількість різноманітних учень й церковних інститутів і є поряд з православ'ям і католицизмом головним напрямком християнства.

Протестантизм відіграв визначну роль у формуванні свідомості не лише сучасної західної людини, але й у формуванні американської суперетнічної свідомості. Сурова дисципліна та спеціальний відбір сприяли економічним і соціально-політичним успіхам. Протестантське учення виступає проти прагнення до збагачення як самоцілі. У багатстві як результаті професійної діяльності протестантські богослови вбачають лише знак благовоління Бога. Проте прагнення до розкриття божественних знаків підштовхує протестантів до збільшення свого матеріального благополуччя, яке, як не парадоксально, супроводжується аскетичним самообмеженням у особистому вжитку.

Саме протестантизм здебільшого, ніж усі інші соціально-історичні фактори, вплинув на розвиток господарчої та економічної діяльності західних держав. Бурхливому розвитку економіки протестантських країн сприяє сама протестантська ідеологія, яка звільняє комерційну діяльність від традиційних християнських обмежень. Можна стверджувати, що протестантська ідеологія сприяє формуванню в Європі та Америці "нової економічної людини", яка перевернула традиційні християнські уявлення про господарювання, що зробило можливим створення та існування капіталістичного суспільства сучасного типу.

Нова економічна людина, окремий суб'єкт господарювання, не потребує санкцій своєї релігійної общини. Вона самостійно здійснює трудову діяльність, що не може бути благотворним для встановлення ринкових економічних механізмів. Проте відмова від колективістських цінностей має й інші, негативні наслідки, найважливішим з яких, на наш погляд, є активне поширення та гіпертрофування принципу індивідуалізму, у відриві від цінностей колективу, який є руйнівним для всього суспільства.

Отже, протестантизм, на нашу думку, мав в історії євро-атлантичної цивілізації величезні наслідки як позитивного, так і негативного характеру. Будучи справедливим соціальним протестом проти утисків свободи особистості католицизмом, прагнучи відстояти право людини на свою свободу, протестантизм став забувати інше дуже важливе начало християнства – Церкву, замінивши її ідеєю облаштування суспільного життя, перевернувши з ніг на голову католицький ідеал оцерковлення держави, ідеал теократії.

Характеризуючи "ідеальний тип" протестанта, М. Вебер у своїй праці "Протестантська етика і дух капіталізму" писав, що "ідеальному типу" протестанта чужими є показова розкіш та марнотратство,

насолада владою, йому властивий аскетичний спосіб життя, стриманість і скромність [1]. Необхідно констатувати, що сучасний протестант все більше й більше віддаляється від цього ідеального типу, для якого багатство важливе не тими задоволеннями, які воно може приносити, а лише ірраціональним відчуттям того, що обов'язок виконаний.

Розвиваючись і трансформуючись, соціально-політичне вчення протестантизму має великий вплив на формування світогляду та політичної культури західної людини. Оскільки більшість протестантів не визнає догмату першородного гріха, вони з оптимізмом дивляться на перспективи міжнародного світопорядку та розвиток таких організацій як ООН, НАТО, "Green Peace", ЮНЕСКО тощо. Й дійсно, протестанти сприймають боротьбу за встановлення Царства Божого на Землі як заклик до підтримки прогресивних політичних починань. Вони стверджують, що встановлення на Землі соціальної справедливості, не дивлячись ні на що, настане, якщо всі разом будуть спільно працювати над його будівництвом. Унаслідок цього політична арена "протестантських" країн широко представлена різноманітними християнськими партіями, наприклад у Німеччині: Християнсько-демократичний союз, Християнсько-соціальний союз, Партія Центра; в Данії: Kristendemokraterne; в Люксембурзі: Християнсько-соціалістична народна партія; в Нідерландах: Християнсько-демократичний призив, Християнський Союз; в Норвегії: Християнська народна партія тощо. Дані партії мають майже однакові програмні цілі, які можна звести в наступні пункти:

- необхідність активної участі в соціально-політичному житті, формуючих загальну політичну волю громадян;
- захист пріоритету прав особистості людини;
- сприяння створенню соціальної ринкової економіки, приведення рівня життя суспільства у відповідність з можливістю збереження громадянської гідності кожної людини;
- сприяння завершенню безглуздої промислової експлуатації природи, встановленню гармонійних відносин між людиною та природою тощо.

Із цієї програми стає зрозумілим, що протестантське вчення являє собою сукупність суспільно-політичних, економічних та етичних концепцій, які не мають вже нічого спільного з християнством.

Сувору дисципліну та соціальний відбір став знаменним для протестантизму політичними та економічними успіхами. Скрізь, де протестантський світогляд ставав масовим, він сприяв встановленню раціонально-економічного стилю життя. Внаслідок чого саме протестантизм здебільшого впливав на розвиток господарчої та економічної

діяльності західних держав. Стрімкому розвитку економіки протестантських країн сприяла сама протестантська ідеологія, яка звільняла комерційну діяльність, перетворюючи її при цьому в богоугодне заняття.

Протестантське вчення змінило відношення людей до грошей, багатства і навіть до самих себе. Протестантизм, що ґрунтується на запереченні, утриманні та заощадливості, створив культуру споживання, яка завоювала весь світ. Протестантська доктрина мала багато суперечностей. Переслідуючи мету отримання прибутку, протестанти опиралися на стійкі моральні принципи. Не менш важливим, але не стільки очевидним спадком став розвиток етичної свідомості, яка з самого початку базувалася на ідеях реформації.

Відношення до праці та процесу заробляння грошей в Європі до протестантської реформації було відмінним від сучасного. Якщо католик заробляв гроші, то його обов'язком було їх роздати. Багатство виправдовувалося лише у тому випадку, якщо воно приносило благо суспільству. Інакше кажучи, в католицизмі багатство потрібно було використати на духовні потреби. Гроші для католиків – зло. Християнину краще всього віддалитися від усього світу та піти до монастиря. Релігійна революція, яка почалася у XVI ст., змінила ці уявлення. Вона поставила особисте уявлення над суспільним благодіянням, прибутки сім'ї над щедрими пожертвуваннями. В її основі лежала нова зрівняльна теологія. Протестантизм не бачив різниці між священником і звичайною людиною. Це було те, що протестанти називали духовенством усіх віруючих.

Головним у теорії накопичення доходів було розумне використання часу. Протестанти вірили, що їм прийде́ться звітувати перед Богом за кожну прожиту хвилину в житті. Заняття бізнесом викликало нову ідею протестантів – економію часу.

У поезії та літературі, живописі та скульптурі, на церковних стінах та протестантських кладовищах ми бачимо культуру, одержиму економією часу. Розумна організація часу стала найкращим способом досягнути прихильності Бога. Таким чином, розподіл часу, правильна організація розпорядку дня, демонстрація того, як ти витрачаєш свій час – ось що було важливим для віруючого протестанта, а не молитви і читання Біблії. Ставши елітним класом підприємців, протестанти сформували економічну міць Західної Європи та США. Низькі податки, вільний ринок та непохитна віра стали їх святинями, а бережливість, старанність і економія часу основоположними цінностями.

У результаті протестанти стали відступати від своїх моральних принципів на користь торгівлі. Це розділило віруючих та оголило протиріччя, які лежали в основі протестантських ідей.

Дані протиріччя стали поштовхом до виникнення нового феномену – глобальної протестантської свідомості. Це виражалося у створенні соціального законодавства, захисті прав робочих та в здійсненні соціальних реформ.

Вплив протестантизму на сучасний світ – загально визнаний факт. Повага до особистості, віра в дискутування, підтвердження святості особистості стали рушійними силами економічних та соціальних змін. Протестантизм виходить за свої релігійні рамки.

Підсумовуючи все вищесказане, можна виділити в протестантському типі вірування, а значить і в усій протестантській цивілізації такі основні риси: раціоналізм, індивідуалізм, антиклерикалізм. Бог знаходиться не в космосі, а в душі віруючого. Цей постулат пояснює індивідуалізм та авторизацію західного суспільства. Ствердження того, що Бог знаходиться в душі кожного віруючого, в кінцевому результаті приводить до заперечення церкви і церковних таїнств та до призиву лише до внутрішньої віри. Таким чином, 1) Бог був відокремлений від матеріального всесвіту, а 2) віра була відокремлена від справ. Перший тезис породив сучасну науку, учені стали вивчати матерію; їх праці в кінцевому результаті породили конфлікт між християнським світосприйняттям та світською наукою. Другий тезис породив "протестантський" капіталізм. З приводу чого Вебер стверджував, що справи можуть бути не дуже гарними з точки зору моралі, але якщо ти в душі віриш в Бога, то ти все рівно врятуєшся. Таким чином, західне суспільство увійшло в період апостасії, тобто відхилення від Бога, що обумовило трансформацію протестантизму з християнської релігії в громадянську та антихристиянську релігію з верховенством ліберальних цінностей. Саме тому інші релігії та суспільства, які за ними стоять, справедливо сприймають "вестернізацію", яку породила протестантська ідеологія, як фундаментальну та смертельну загрозу для себе.

Таким чином, можна без сумніву сказати, що протестантизм відіграв визначаючу роль у формування свідомості сучасної західної людини, а, відповідно, появі ліберальної політичної системи, яка є домінуючою на Заході.

Література

1. Вебер М. Аскеза і капіталістичний дух / М. Вебер. Протестанська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
2. Крук Роджер Г. Основы христианской этики / Роджер Г. Крук. – М. : Триада, 2004. – С. 34–37.
3. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 376.
4. Гьофнер Йозеф К. Християнське суспільне вчення / Йозеф К. Гьофнер. – Львів : Свічадо, 2002. – С. 65.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

УДК 94-054.6(477.51)"1803"

О. О. Лейберов

**Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії
на початку ХІХ століття:
спроба колективного соціального портрета**

Стаття присвячена вивченню соціального портрета дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії на основі архівних документів. Проаналізовані віковий, сімейний, майновий та освітній стан провінційного дворянства. Простежена динаміка чисельності даної страти суспільства, відокремлення її в окрему групу, що мала свої інтереси.

Ключові слова: провінційне дворянство, соціальні характеристики, Ніжинський повіт

Статья посвящена изучению социального портрета дворянства Нежинского уезда Черниговской губернии, образование провинциального дворянства. Прослеживается динамика численности на основании архивных документов. Проанализированы возраст, семейное, имущественное положение этой страты общества, обособление ее в отдельную группу, имеющую собственные интересы.

Ключевые слова: провинциальное дворянство, социальные характеристики, Нежинский уезд.

The article is devoted to the study of the social portrait of the nobility of the Nezhin district of the Chernigov province, the formation of the provincial nobility. The dynamics of numbers on the basis of archival documents is traced. The age, family, property status of this stratum of society, its isolation into a separate group having its own interests are analyzed.

Key words: provinces nobility, social characteristics, Nezhin district.

Серед напрямків, що останнім часом активно розробляються у вітчизняній та закордонній історичній науці, одним із пріоритетних є вивчення розвитку різних соціальних груп, класів та страт. Не залишилася поза увагою дослідників історія українського шляхетства в імперський період. Об'єктами дослідження науковців були політична та економічна історія дворянства, еволюція його правового статусу, особливості процесів нобілітації козацької старшини та шляхти й перетворення їх у загальноімперський правлячий клас, роль та місце малоросійського шляхетства у культурно-просвітницьких процесах в Україні та Російській імперії ХVІІІ–ХХ століть, докладно вивчалися

інститути дворянських корпоративних організацій, генеалогічні, геральдичні та сфрагістичні особливості окремих шляхетських родів. Але при цьому недостатньо уваги приділяється вивченню соціальної історії дворянства, її регіональним особливостям. До цього часу нез'ясованими залишається багато питань, пов'язаних із дворянством Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Частково це пов'язано з обмеженістю джерельної бази та недостатньою розробкою історіографії проблеми. Історіографічна традиція даного питання має свої витoki ще з кінця XIX – початку XX століття. Саме тоді побачили світ солідні дослідження Г. Милорадовича та В. Модзалевського, присвячені вивченню родоводів дворянства Чернігівщини [1–2]. У радянський період відбувся помітний спад інтересу до вивчення даної теми, крім того, дослідження відбувалися з позицій марксистсько-ленінської ідеології. Висновки, до яких приходили дослідники, були тенденційними та заідеологізованими, але необхідно зазначити внесок радянських істориків у розширення джерельної бази досліджуваної тематики та узагальнення статистичних даних [3]. Після здобуття Україною незалежності були видані фундаментальні праці дослідників В. Свербигуза, В. Кривошеї, І. Гуржія та Ю. Русанова [4–6]. Суттєво доповнюють картину досліджень статті у періодичних виданнях вітчизняних істориків-краєзнавців [7–9]. Однак вивчення проблеми на регіональному рівні вимагає залучення до наукового обігу неопублікованих архівних матеріалів та використання нових методів вивчення та систематизації історичних джерел. Одним з розповсюджених є метод просопографічного аналізу. Він дозволяє на основі окремих приватних даних створити колективну біографію соціальної групи, що є об'єктом вивчення, а також простежити динаміку її розвитку. При цьому аналітичний інтерес представляють дані загальної сукупності, а не індивідуальні біографії окремих персоналій.

Матеріалами для написання нашої статті став комплекс документів, що зберігається у відділі Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині у фонді 343 (фонд ніжинського повітового предводителя дворянства). Це в першу чергу формулярні списки місцевих дворян, свідоцтва на доказ їх шляхетного походження, листування ніжинського повітового маршала з губернським керівництвом, майнові відомості, судові справи тощо. Всі ці документи можна сміливо відносити до групи масових джерел, що дозволяє нам використовувати їх для узагальненої характеристики ніжинського дворянства як окремої соціальної групи, так і для оцінки становища кожного окремого дворянина повіту. Документ, що дозволяє повною мірою оцінити стратифікацію ніжинського повітового дворянства як корпоративного об'єднання, його структуру,

майнову диференціацію, службове становище, внутрішню мобільність, статусні орієнтації, родинно-шлюбні відносини – це "Ведомость о жительствоющих в Нежинском повете господах дворянах с показанием фамилий, детей мужескаго и женскаго пола и в каких губерниях и уездах и по малороссийских поветах и где имеют с фамилиями жительства" (надалі – "Відомість...") [10]. Датований цей документ 5 січня 1803 року. Він був складений маршалом ніжинського шляхетства (предводителем дворянства) на виконання наказу малоросійського генерал-губернатора князя О. Б. Куракіна від 5 грудня 1802 року за № 3223. На відміну від російського дворянства, яке після видання у 1785 році "Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства" закріпило свої станово-політичні та економічні права та отримало нові привілеї, малоросійська шляхта та козацька старшина колишньої Гетьманщини не отримали юридичного підтвердження своєї приналежності до імперського дворянства. Тому державна влада Російської імперії через своїх губернських представників періодично (раз на три роки) вимагала уточнюючі списки тих осіб, що претендували на отримання статусу дворянина, а відповідно й поширення на них всіх прав та привілеїв дворянського стану.

У "Відомість..." внесено 306 голів дворянських родин та окремих представників різних прізвищ, що подали документи на підтвердження свого дворянського статусу. Разом з тим документ містить свідчення й про членів дворянських родин (дружин, одружених та неодружених синів, дочок як виданих заміж, так і тих, що залишалися "у дівках", дядьків та племінників). Усього у повіті нараховувалося 1440 осіб, які відносили себе до шляхетського стану. Виходячи з документу, необхідно зазначити, що ніжинське повітове дворянство не було однорідним за етнічним та соціальним походженням. У повіті проживало дві неповні (мати і син) титуловані сім'ї – підполковниця, княгиня Марина Миколаївна Жевахова із сином Спиридоном Ерастовичем та прапорщиця, княгиня Марія Борисівна Баратова з сином Іваном [10, арк. 145, 161 зв.]. Крім того, у повіті мешкали представники чотирьох іноземних родин – генерал-майорів Карла Магнуса. Салемана та Давида Давидовича Штейгера, підполковників Федора Вілімовича фон дер Брінкіна та Івана Івановича фон Шенерта, разом – 13 осіб [10, арк. 143, 144 зв., 145]. Абсолютна більшість дворян Ніжинського повіту були представниками та нащадками козацько-старшинських родів Гетьманщини. До "Відомості..." були внесені, між іншим, 11 сімей (76 осіб), які вважали себе шляхетського походження, але на момент складання документу не надали цьому підтвердження і знаходилися "у окладах" (подошному – 8 сімей, міщанському – 1 родина, козацькому –

2 сім'ї), тобто сплачували податки. Дворяни та духовенство у Російській імперії не належали до податних станів і податки не сплачували. Один із них значковий товариш Мойсей Ковалевський, що знаходився в подушному окладі, мав сина Андрія, який виступив першим офіцерський чин корнета, що давав право на спадкове дворянство та володів 40 кріпосними [10, арк. 162]. Розглядаючи інші соціальні станові категорії повітового дворянства, необхідно підкреслити, що "з точки зору доходів, освітнього рівня та престижу дворянство поділялося на три страти – нижчу, середню і вищу. Нижча страта, як правило, складалася з безпомісних і дрібнопомісних дворян, середня – з середньопомісних, вища – з великопомісних дворян... При цьому аж до скасування кріпосного права в 1861 р. основним показником матеріальної заможності дворянства були не розміри земельної власності, а число селян-кріпаків" [6, с. 97–98]. На думку російського дослідника Б. Миронова, нижча страта складалася з безпомісних і малопомісних дворян із кількістю кріпаків чоловічої статі менше 20, середня – з середньопомісних, які володіли від 21 до 100 ревських душ, а представники вищої страти володіли більш як 100 кріпосних [11, с. 86]. Така схема стратифікації дворянства за майновою ознакою носить умовний характер, однак вона дозволяє виділити серед місцевого дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну й впливову верхівку.

Таблиця 1

Майнове становище дворян Ніжинського повіту

Майнове становище	Кількість дворян		Кількість ревських душ (за V ревізією 1794 р.)	
	осіб	%	Осіб	%
Не мали селян-кріпаків	125	40,8	–	–
Менше 20 душ	128	41,8	999	11,5
Від 21 до 100 душ	40	13,1	1733	19,95
Більше 100 душ	13	4,3	5953	68,55
Усього	306	100	8685	100

Слід зауважити, що з 8685 селян-кріпаків, що знаходилися у власності поміщиків тільки 6437 осіб мешкали на території Чернігівської губернії (в основному у Ніжинському та Борзенському повітах). Решта 2248 кріпаків проживали у селах Київської губернії, Прилуцькому, Лубенському, Хорольському та Пирятинському повітах Полтавської губернії та навіть у Тираспольському повіті Новоросійської губернії. З таблиці 1 бачимо, що відсоток безпомісних і малопомісних дворян у Ніжинському повіті сягав 82,6 %. Це досить високий відсоток порівняно не тільки з центральними "уездами" Європейської Росії, де цей показник складав 59 %, а й безпосередньо малоросійськими повітами [11, с. 89].

Так, вітчизняні історики І. Гуржій та Ю. Русанов у своїй монографії зазначають, що "у межах Лівобережної України і Слобожанщини... фактично на 1 шляхтича припадало близько 35 кріпаків у 1782 р. і 32 – в 1795 р. Для порівняння – у центральних районах Російської імперії... у 1782 р. – по 103 кріпаків на одного дворянина, а в 1795 р. – 106 кріпаків на одного дворянина" [3, с. 76–77]. Але це узагальнена статистика. По окремих повітах ситуація була різною. За підрахунками дослідника М. Михайличенка, на одного дворянина Лебединського повіту Харківського намісництва у кінці XVIII століття припадало в середньому 65 кріпаків, а у Чугуївському повіті того ж самого намісництва – 94 кріпаки [12, с. 101; 13, с. 126]. Однак не важко підрахувати, що на одного дворянина Ніжинського повіту припадало тільки 28 ревізьких душ. Разом із тим кількість дворян Ніжинського повіту перевищує кількість шляхтичів Чугуївського повіту більше ніж у 2 рази, а Лебединського – втричі. До найзаможніших дворян повіту належали брати Григорій та Матвій Яковичі Почеки. Вони володіли 2481 та 144 кріпаками відповідно [10, арк. 144]. Прем'єр-майор Петро Якович Жураковський був власником 841 ревізької душі [10, арк. 145 зв.]. За його 6-річною племінницею Софією, донькою померлого брата Андрія, що залишилася круголо сиротою, було записано 592 кріпака. У володінні відставного підполковника Андрія Яковича Шаули в містечку Носівці було 409 кріпаків. Удова колезького радника Мотаніса Олена Василівна разом з двома своїми синами володіла у с. Липів Ріг 355 селянами [10, арк. 144 зв.]. До повітових багатіїв належали статський радник та кавалер Петро Іванович Симановський, брати Яків та Григорій Мандрики, майор В. П. Ракушка-Романовський, родини Забіл, Танських та вже згаданих фон ден Брінкінів. На противагу їм, чотири брати з родини Гнилокож-Плещів спільно володіли у с. Свидовці тільки одним кріпаком [10, арк. 168].

Іншим показником впливовості у повітовій шляхетській корпоратії було службове становище та вислужені чини (згідно Табелю про ранги 1722 р.).

Таблиця 2
Службове становище дворян Ніжинського повіту

Службове становище (чин)	Військові	Статські чиновники	Не служили
I–V клас	3	1	–
VI–VIII класи	19	14	–
IX–XIV класи	81	22	–
козацька старшина	35	5	–
Унтер-офіцери	6	–	–
внетабельні канцеляристи	–	7	–
без чину	–	–	69
Усього	144	49	69

З даних таблиці 2 видно, що більшість повітових дворян обирала військову службу, але вислужити високі чини так і не спромоглася. На момент складання "Відомості..." абсолютна більшість як військових, так і статських чиновників знаходилися у відставці. У таблицю вміщені 40 представників козацької старшини, які мали козацькі звання (полкові хорунжі, осавули, писарі, військові та значкові товариші, сотенні отамани, хорунжий артилерії). І хоча з 1765 р. ці звання були переведені у чини Табелю про ранги і відповідали XII–XIV класам, але традиційно продовжували використовуватися. Майже четверта частина всього повітового дворянства ніде і ніколи не служила.

До таблиці II не були включені дворянські вдови. У "Відомості..." вони значаться за чинами своїх померлих чоловіків та розміщуються у списку серед інших дворян по старшинству чинів. Усього у списку вміщено відомості про 43 удів: 1 підполковниця (княгиня Жевахова), 9 жінок померлих обер-офіцерів (одного поручика та корнетів), 3 – статських чиновників, 17 – колишні дружини представників козацької старшини, а у 14 померлих чоловіки не мали ніякого чину.

Досліджуваний нами комплекс документів дає можливість частково реконструювати склад місцевого бюрократичного апарату (повіту та міста Ніжин): 1. Почека Григорій Якович – маршал повіту Ніжинського (предводитель дворянства). 2. Почека Матвій Якович, колезький радник та кавалер – ніжинський городничий. 3. Мотаніса Микола Миколайович, штабс-капітан артилерії у відставці – ніжинський повітовий хорунжий (заступник маршала повіту). 4. Романович Лев Петрович, відставний майор – повітовий земський комісар. 5. Потоцький Іван Васильович, секунд-майор – підкоморний Ніжинського повіту. 6. Мартиновський Михайло Созонтійович, колезький асесор – повітовий ніжинський земський суддя. 7. Григорій Іванович Волховський, колезький асесор, поштмейстер м. Ніжин. 8–9. Титулярний радник Йосип Федорович Мозгалевський (батько майбутнього декабриста М. Й. Мозгалевського) та колезький секретар Дмитро Іванович Науменков були підсудками земськими у ніжинському суді. 10. Козельський секретар Захар Кіндратійович Паляничка займав посаду секретаря у ніжинському земському суді. 11. Поручик Яків Ілліч Сурмачевський був записаний "при штатній ніжинській команді". 12. Максим Євстафійович Козінцов, губернський секретар, був квартальним наглядачем у Ніжині. 13–15. Засідателями ніжинського земського суду були штабс-капітан Іван Іванович Шаула, губернський секретар Григорій Прокопійович Адасовський та відставний корнет Іван Іванович Алендаренко. 16. Підкоморським возним у ніжинському суді був колезький реєстратор Федір Іванович Католей. 17–19. Повітовими

возними були колезькі реєстратори Лев Йосипович Шульга та Василь Іванович Фірсовський. Таку ж посаду обіймав Йосип Матвійович Самчевський [10, арк. 143 зв., 144–147].

Джерельний матеріал дає змогу з'ясувати хто з місцевих дворян був нагороджений орденами. До чину такої людини у тексті "Відомості..." додавалося слово "кавалер". Нами було виявлено 8 таких осіб. Орденом Святого великомученика та победоносця Георгія IV ступеня були нагороджені: підполковник І. І. фон Шенерт (№ 368 від 26 листопада 1782), генерал-майор К. М. Салеман (№ 413 від 26 листопада 1785), майор Михайло Андрійович Тарасевич (№ 762 від 26 листопада 1790 р.), генерал-майор Д. Д. Штейгерс (№ 1465 від 15 грудня 1802 р). Кавалерами ордену Святого рівноапостольного князя Володимира IV ступеню були П. І. Симановський, М. Я. Почека (1802 р.) та надвірний радник Михайло Петрович Романович. Цим орденом нагороджували статських чиновників за 35 років служби. На жаль, з'ясувати, яким орденом був нагороджений 32-річний поручик Бутирського піхотного полку Григорій Корнійович Лисенко, нам не вдалося [10, арк. 168].

Не менш важливу інформацію про провінційне шляхетство можна почерпнути з відомостей про сімейне становище дворян. Вивчаючи їх, можна дослідити не лише родинно-шлюбні відносини у середині соціальної групи, проаналізувати деякі моменти історії окремих фамілій, а й скласти доволі повне уявлення про станування корпорацію в цілому. Так, за нашими підрахунками, у повіті на початок 1803 р. зафіксовано 198 шлюбних пар, 43 удови (одна з них, Марія Миколаївна Мотаніса, спадкоємиця більше 100 ревізьких душ, була тричі одружена на обер-провіантмейстері Ловцове, майорах Томаре та Макарові і тричі ставала удовою), 31 удівця, 32 неодружених чоловіків, трьох незаміжніх дівчат, які вміщені у документах як голови дворянських родин та володіють селянами – кріпаками, а також 35 дружин дорослих синів. Аналізуючи статистичні дані по шлюбним парам, ми з'ясували, що в абсолютній більшості чоловіки були старшими за віком від своїх дружин, тільки в семи сім'ях дружини були старшими від чоловіків, а у двох шлюбах – подружжя було рівним по віку. У 13 шлюбних парах різниця у віці між чоловіком та жінкою складала від 10 до 15 років, і тільки в одній парі чоловік був старшим за дружину на 27 років (це вже згадуваний К. М. Салеман у своєму другому шлюбі) [14, арк. 16]. Кількість шлюбних пар, де чоловіки мали 55 років та більше, а жінки 50 років та більше (тобто подружжя вважалося старим та непридатним для репродуктивної функції) була значною – 58 сімей.

У сім'ях ніжинських дворяни ми нарахували 901 дитину. У це число включені всі діти чоловічої та жіночої статі, які на момент

складання відомості мали хоча б одного живого з батьків. Саме тому їх вік коливається в межах від 50 років до 2-х місяців, але такий малий вік зафіксований тільки один раз [10, арк. 149]. Неважко підрахувати, що в середньому на одну жінку приходилося 3,3 дитини. На початку ХІХ століття за своє життя жінка народжувала від 6 до 9 дітей, але якщо врахувати високу дитячу смертність (до 1 року доживало тільки 70 % немовлят, а до юнацького віку – тільки 50 % народжених дітей), то можна стверджувати, що ніжинські дворянки нічим не вирізнялися від середньостатистичних шляхтянок інших губерній імперії. Серед дворянських сімей були й багатодітні. Родин з 5 дітьми ми нарахували 24, з 6 – 14, з 7 дітьми – 12, з 8 – 5 сімей, з 9 дітьми – 3, одна родина мала аж 12 дітей (вже згаданого Й. Ф. Мозгалевського) [10, арк. 149 зв.]. У таблиці 3 наведені дані про службову кар'єру дворянських синів. Вважалося, що у 15 років дворянський син повинен припинити навчання, поступити на службу та розпочати доросле життя.

Таблиця 3

**Службова кар'єра синів дворян Ніжинського повіту
(15 років і старше)**

Військова служба		Статська служба		у навчанні	у окладах	Немає даних
на службі	у відставці	на службі	у відставці			
55 (16,7 %)	33 (10 %)	49 (14,9 %)	15 (4,6 %)	10 (3 %)	35 (10,7 %)	132 (40,1 %)

Аналізуючи характер служби дворянських синів, можна помітити, що вони все ж таки віддавали перевагу, як і їх батьки, військовій службі. Але варто звернути увагу на те, що у "поколінні синів", на відміну від "покоління батьків", відсоток тих, хто обрав статську службу був значно більшим. Потяг до статської служби з'являється наприкінці ХVІІІ століття після того, як імператор Павло І відновив у армії муштру та знову ввів тілесні покарання для дворян. На статську службу дворяни почнуть масово йти після Вітчизняної війни 1812 року. Особливо вона стане популярною при Миколі І, коли бюрократизація провінційної влади, слідом після бюрократизації центрального управління, стало характерною рисою часу. Чиновник став головною фігурою як у столиці, так і в провінції, відтіснивши на другий план спочатку родову знать, а потім і військових. Серед тих, хто обрав статську службу, були ті, хто зробив непогану кар'єру. Данило Федорович Андрієвський вислужив чин колезького асесора та служив "у Катеринославській губернії повітовим предводителем" [10, арк. 145]. Василь Дмитрович Степовий, який також мав чин колезького асесора служив "в місті

Зінькові поштмейстером", титулярні радники Іван Семенович Голєновський та Василь Данилевський служили "в Санкт-Петербурзі при канцелярії генерал-прокурора" [10, арк. 156 зв.]. Звертає на себе увагу незначна кількість дітей, що отримували освіту у навчальних закладах. Нащадки ніжинських дворян навчалися – у Московському університеті (2 особи), сухопутному кадетському корпусі (3 особи), у морському кадетському корпусі (1 особа) та по дві особи навчалися у харківських та московських училищах. Усі, хто здобував освіту не вдома, були дітьми із багатих сімей. У кінці XVIII – на початку XIX ст. рік навчання коштував 100–150 крб. Середньорічний оброк з селян-кріпаків у часи царювання Катерини II зріс з 1,5 до 5 крб, а у першій третині XIX століття він ще виріс до 10–16 крб сріблом з ревізської душі. Тобто вартість річного навчання дорівнювала оброку з 20–30 кріпаків. Крім того, на самому початку XIX століття кар'єра чиновника мало залежала від освіти, а була справою протекції чи випадку. За підрахунками В. М. Пінтера кар'єра залежала на 31 % від освіти, на 18 % від станової приналежності, на 12 % від фінансових статків та на 39 % від інших факторів.

Що стосується статистики, пов'язаної з дворянськими дочками, то, на жаль, "Відомість..." не дає можливості скласти повної картини. Вважалося, що по досягненню 16-річного віку дівчина готова до одруження. З 134 дворянських дочок від 16 р. і старше факт одруження зафіксований тільки на 13 осіб. Про інших дівчат не має ніяких даних або напроти їх імен стоять дописки: "у домі", "у дівках" або "при батьках займається рукоділлям". Досліджувані нами архівні джерела дають можливість з'ясувати навіть ономастичні уподобання ніжинської шляхти. Так при виборі імен своїм дочкам найбільш вживаними були Катерина – 28 разів, Агафія – 31 раз, Анна – 39 разів, але найбільш популярним було ім'я Марія, воно зустрічається 41 раз. Серед чоловічих імен абсолютним лідером було ім'я Іван. Саме ним названі 78 шляхетських нащадків Ніжинщини. Потім йдуть Петро (42 рази), Василь (35 раз), Павло (23 рази) та Яків (21 раз). Серед ономастичного різноманіття були присутні такі імена, як-от: Ананій, Андронік, Артемон, Харлампій, Созонт, Елисей, Євтропій та навіть Феоктист. Серед жіночих імен зустрічаються Стефанида, Сусанна, Пульхерія, Акуліна, Домнікія, Євфімія та Васса [ф. 343, оп. 1, spr. 68, арк. 143–169 зв.]

Ще одна особливість, що звертає на себе увагу, пов'язана з місцем проживання місцевого дворянства. Нами зафіксовано, що у Ніжині проживала тільки 51 шляхетська родина. У сусідніх містечках Носівці – 38 сімей, у Монастирищі – 22 родини, а у Кобижчі – 17. Тобто

у повітовому центрі та навколишніх містечках проживало менше дворян, ніж по селам та хуторам [10, арк. 143–169]. Така тенденція не була виключенням для Ніжинщини, а скоріше закономірністю для всього повітового дворянства імперії кінця XVIII – початку XIX століття. Вона пояснюється двома головними причинами. По-перше, 18 лютого 1762 р. імператором Петром III був виданий маніфест "Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству", який звільняв усіх представників шляхетського класу від обов'язкової 25-річної військової чи цивільної служби. Це було підтверджено у "Жалуваній грамоті дворянству" від 1785 р. Катерини II. Скориставшись цим, ба-гато дворян подали у відставку та роз'їхалися по своїх маєтках. Для бідного дворянства початку XIX століття стало практикою вислужити перший армійський чин (прапорщика у піхоті та корнета у кавалерії), що надавав спадкове дворянство, подати у відставку та повернутися додому. По-друге, і цей чинник, мабуть, був домінуючим, життя у селі було набагато дешевше. Російський історик Б. Миронов зауважує: "... у першій половині XIX століття вважалося, що типова сім'я, яка проживала у провінції, для того, щоб вести відповідний шляхетському походженню стиль життя, повинна була мати річний прибуток у 300–400 крб, а у Петербурзі та Москві – в 1,5–2 рази вищій. Майже такої оклад... отримували чиновники V–VIII класів та обер-офіцери в армії. Чиновники IX–XIV класів... отримували жалування у 2–2,5 рази нижче і мали такі ж статки... як і дрібнопомісні дворяни" [11, с. 87]. Саме тому життя у провінційному Ніжині було для багатьох дворян дуже дорогим у фінансовому плані.

Хоча досліджені документи носять офіційний характер, вони дають змогу з'ясувати деякі аспекти повсякденного життя провінційного дворянства. Матеріали однієї судової справи містять документи про конфлікт, який виник між ніжинським поштмейстером Г. І. Волховським та "высочайшого двора кофешенком в ранге сухопутного поручика" Олексієм Леонтьєвичем Шпаковським. Останній у молодості служив при імператорському дворі та готував каву та шоколад для самої Катерини II. В одній з приватних бесід він негативно відгукнувся про особу колезького асесора Волховського, що й стало причиною довготривалих з'ясувань стосунків і врешті-решт дійшло до суду. Справа тягнулася кілька років аж до смерті О. Л. Шпаковського. У 1810 р. одному з п'яти його синів, Івану, за допомогою "рекомендательного письма за подписью князя Хованского" (хабар) вдалось улаштуватися у Чернігівське поштове відомство на посаду канцеляриста [14, арк. 150 зв.]. Як тут не згадати М. Гоголя, який у своїх "Мертвих душах" описав початок службової кар'єри Чичикова: "...

несмотря на похвальные аттестаты, с большим трудом определился он... И в дальних захолустьях нужна протекция! Местечко досталось ему ничтожное, жалованья тридцать или сорок рублей в год" [15, с. 215]. Але через рік його перевели до Ніжинської поштової контори під керівництво Г. І. Волховського. М. Гоголь мав рацію, коли, описуючи губернське чиновництво у своїй поемі, зауважував: "Дуэли, конечно, между ними не происходило... но зато один другому старался напакостить, где было можно, что, как известно, подчас бывает тяжелее всякой дуэли" [15, с. 147]. Новий начальник почав одразу інтригувати, доводити підлеглого дрібними причітками, а під кінець звинуватив його у тому, що він звабив його дочку Анну та хотів подати на нього в суд. Врятував І. Шпаковського тільки початок війни із Францією у 1812 року. Шпаковський добровільно вступив у земське ополчення на посаду "п'ятидесятного начальника" і разом з полком відправився у закордонний похід [16, с. 309].

Підводячи підсумки, необхідно наголосити, що на початок ХІХ століття дворянство Ніжинського повіту представляло собою єдину станову корпорацію, яка мала загальні інтереси та обстоювала свої права. Разом з тим у середині даної соціальної групи, вже відбулась чітка майнова диференціація. Володіння помістями та селянами-кріпаками було не лише становим привілеєм, а й мірилом багатства. Основна частина ніжинського дворянства мала незначні статки. Багатих дворян у повіті було дуже мало. Це було характерно для всієї Російської імперії, але на Ніжинщині відсоток бідних дворян був надто високим. Дворянське землеволодіння укріпилося на початку ХVІІІ століття, але імператорські укази, що забороняли дроблення дворянських землеволодінь та їх закладання були відмінені. Як наслідок, це призвело до обезземелення та зубожіння значної частини дворянства. Належність до дворянського стану не була запорукою отримання чину, останнє визначалося тільки особистою службою. Повітова шляхта в основній своїй масі була у відставці, та високих чинів і державних нагород вислужити не змогла. Місцеві дворяни у більшості своїй обирали військову кар'єру, адже служили ще за часів Гетьманщини. Разом з тим помітним стає відсоток представників "молодого покоління" дворян, що віддають перевагу статській службі. Отримання професійної вищої освіти поки що не стало головним кар'єрним пріоритетом дворянської молоді. Однак у цьому показнику вона суттєво відрізнялася від "покоління батьків", де кожний десятий не вмів читати й писати. Але у родинно-шлюбних стосунках та побутовому житті різниці між двома поколіннями практично не було. Для них були характерними шлюби між представниками тільки дворянських родин, багатодітна сім'я, старшинство чоловіка над дружиною, і навіть один і

той самий ономастикон. Більшість повітової шляхти проживало у селах. У зв'язку з бідністю основної маси місцевого дворянства не характерним було для Ніжинщини існування і так званих "дворянських гнізд".

Література

1. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901.
Т. 1–2. – 1901.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1908–1914.
Т. 1–4. – 1908–1914.
3. Кабузан В. М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В. М. Кабузан, С. М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153–169.
4. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава : [б. и.], 1999. – 248 с.
5. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини : монографія / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
6. Гуржій І. О. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії / І. О. Гуржій, Ю. А. Русанов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2017. – 172 с.
7. Галь Б. О. Ніжинські поліцейські службовці кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Б. О. Галь // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. – К. : Центр пам'ятокознавства НАН України, 2013. – Вип. 15 (18). – С. 29–46.
8. Галь Б. О. Комплектація кадрів городничих Малоросійської губернії / Б. О. Галь // Сіверщина в історії України : збірник наукових праць. – К. : Глухів : Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 5. – С. 308–316.
9. Дудченко Г. М. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії) / Г. М. Дудченко // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. К. : Центр пам'ятокознавства НАН України, 2010. – Вип. 9 (12). – С. 133–163.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 68, арк. 143–169 зв.
11. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – 3-е изд., испр., доп. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003.
Т. 1. – 2003. – 583 с.
12. Михайліченко М. А. Дворянство Лебединського повіту Харківського намісництва за абетковими списками 1786 р. / М. А. Михайліченко // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського). – 2010. – Вип. 20. – С. 95–108.

13. Михайліченко М. А. Абеткові списки дворянських родів Чугуївського повіту Харківського намісництва як джерело з історії провінційного дворянства / М. А. Михайліченко // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського). – 2008. – Вип. 17. – С. 124–129.
14. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52.
15. Гоголь Н. В. Мертвые души / Н. В. Гоголь. – М., 1975. – 368 с.
16. Лейберов О. О. Іван Олексійович Шпаковський – забутий герой наполеонівських війн 1812–1814 років / О. О. Лейберов // Сіверщина в історії України : збірник наукових праць. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – Вип. 9. – С. 308–311.

УДК 930.2:284.5(44)"15" – Ляскоронський

Д. С. Гордієнко

Василь Ляскоронський та його дослідження з історії Реформації у Франції

Стаття присвячена творчій біографії відомого українського історика Василя Ляскоронського (1860–1928) і стосується маловідомої її сторінки – конкурсної студентської праці "Політичні зібрання кальвіністів у Франції", за яку він отримав срібну медаль. Праця не була опублікована і збереглася в рукописному варіанті. У контексті наукового доробку вченого ця праця стоїть цілком відокремлено; вона єдина, яка безпосередньо не стосується історії України, а цілком присвячена питанням всесвітньої історії. Показано, що Реформацію Ляскоронський розглядає насамперед як соціально-політичне явище. У статті пропонується висновок, що своїм фактичним матеріалом проаналізована праця В. Ляскоронського не втратила свого значення і до сьогодні.

Ключові слова: Василь Ляскоронський, Реформація, кальвіністи, гугеноти, Франція, політика.

Статья посвящена творческой биографии известного украинского историка Василия Ляскоронского (1860–1928) и относится к малоизвестной ее странице – конкурсной студенческой работе "Политические собрания кальвинистов во Франции", за которую он получил серебряную медаль. Труд не был опубликован и сохранился в рукописном варианте. В контексте научного наследия ученого эта работа стоит совершенно обособленно; она единственная, которая напрямую не относится к истории Украины, а целиком посвящена вопросам всемирной истории. Показано, что Реформацию Ляскоронский рассматривает прежде всего как социально-политическое явление. В статье предлагается вывод, что своим фактическим материалом проанализированный труд В. Ляскоронского не потерял своего значения на сегодняшний день.

Ключевые слова: Василий Ляскоронский, Реформация, кальвинисты, гугеноты, Франция, политика.

The article reveals an episode from the creative biography of the well-known Ukrainian historian Vasyl Liaskoronsky (1860–1928), directly to his little-known page – the writing of a competitive student work, "Political Assembly of Calvinists in France", which brought him a silver medal. The work has been not published and preserved in the manuscript version. In the context of the scholarly works of the scholar, this work is completely isolated, it is the only one that doesn't directly relate to the history of Ukraine, but it is entirely devoted to issues of the world history. It is significant that Liaskoronsky considers the Reformation as a socio-political

phenomenon primarily. The article suggests that the analyzed work of V. Liaskoronsky has not lost its significance even to this day due to its actual material.

Key words: Vasyl Liaskoronsky, Reformation, Calvinists, Huguenots, France, politics.

Василь Ляскоронський (1860–1928) в історію історичної науки увійшов передусім як неординарний український медієвіст та археолог [11]. Низка досліджень ученого стосувалась ранньомодерної та модерної доби. Майже всі його праці присвячені історії та культурі України, навіть коли торкались великих тем світової історії, як, наприклад, Північної чи Кримської війни [1, с. 671–674]. Однак одна праця (на сьогодні все ще не опублікована) повністю випадала з кола наукових інтересів дослідника. Це студентське конкурсне дослідження, присвячене Реформації у Франції, за яке він здобув срібну медаль.

На час навчання В. Ляскоронського в університеті св. Володимира всесвітню історію викладав там Іван Лучицький, який мав визначальний вплив на старшого брата Ляскоронського – Володимира. Вітчизняну ж історію викладав В. Антонович, який і мав, очевидно, вирішальний вплив на наукову кар'єру Василя Ляскоронського. Проте перехід з медичного на історико-філологічний факультет Василя Ляскоронського стався під впливом цих обох професорів-істориків [9, с. 367–368], хоча, як зауважила його перший біограф і близька подруга останніх років життя Катерина Мельник-Антонович, "медальну працю (її зараховано йому й за кандидатську) Василь Григорович пише з історії Західньої Європи на тему "Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции в XVI ст. по неизданным источникам". Цю тему запропонував йому Лучицький, що на нього під той час припала була черга в факультеті" [9, с. 368].

І. Лучицький увійшов у науку як першорядний фахівець з соціально-економічної, насамперед аграрної історії Західної Європи, частково України [6, с. 153]. Відповідно й події реформації у Франції вчений розглядав як соціально-економічний рух [5, с. 17], що позначилось і на дослідженні В. Ляскоронського та вітчизняній історіографії французької Реформації загалом. Проте варто зазначити, що саме кальвінізм з усіх протестантських рухів був найбільш політичним [2, с. 116]. Тому такий підхід щодо французької реформації є цілком обґрунтованим.

На сьогодні рукопис праці "Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции в XVI ст. по неизданным источникам" В. Ляскоронського зберігається у загальному фонді

Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Загальний її обсяг – 90 аркушів. На сторінках рукопису є штамп бібліотеки університету св. Володимира, що дає підстави припускати, що це саме той примірник, який був поданий конкурсній комісії 10 травня 1885 р.

Дослідження В. Ляскоронського не структуровано. Умовно в ньому можна виділити короткий вступ та виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, у візії В. Ляскоронського, реформація у Франції – це соціально-економічний рух, спрямований проти феодалських пережитків. Так, у "вступі" дослідник виводить цей рух з XII ст., очевидно, маючи на увазі катарську ересь, так званий альбігойський рух. Ця боротьба йшла у двох напрямках: 1) як комунальний рух французьких міст та 2) прагнення французьких королів до централізації країни [8, арк. 6–6 зв.]. Потім В. Ляскоронський зазначає, що "часті повстання: то міст, то феодалної знаті, то селян, то незалежних общин, що зі зброєю в руках йшли захищати свою незалежність, складають характерне явище внутрішнього життя Франції, починаючи з XII ст." [8, арк. 7]. Незважаючи на такий потужний і широкий суспільний рух, дослідник чітко проголошує, що на початок XVI ст. "Франція являла собою ще значні пережитки феодалного устрою: нориви та інститути країни містили явний відбиток середньовічного життя" [8, арк. 7 зв.]. Відмічає В. Ляскоронський лише зовнішню централізацію країни, коли окремі провінції зберігали значну автономію, як наприклад Лангедок, Нормандія, Дофіне тощо: "... вони мали свої особливі судові інститути чи парламенти, що зберігали до певного часу повну незалежність. Вони самі встановлювали, розподіляли та збирали податки в провінції. Король не мав права власною владою ні збирати податки, ні збільшувати їх" [8, арк. 8 зв.]. Таким був фон, реконструйований В. Ляскоронським за працею наукового керівника І. Луцицького "Феодална аристократія і кальвіністи у Франції" (К., 1871).

Однак, поштовхом до значного поширення ідей Реформації у Франції стали спроби короля обмежити автономні права провінцій. Явно симпатизуючи французьким кальвіністам, В. Ляскоронський різко протиставляє партію двору – розбещену, позбавлену всяких чеснот, і провінційну аристократію, що вела помірний, моральний образ життя. "Такі дворяни, – наголошує дослідник, – не схвалюючи розпусне і розкішне життя при дворі, бачили все неподобство, всі біди в країні і наполегливо вимагали реформ у державі" [8, арк. 11–11 зв.]. Реакцією на таке невдоволення провінційної аристократії було жорстоке переслідування останніх (як приклад В. Ляскоронський наводить масову страту аристократів у західній Франції у 1531 р.).

Поширенню ж соціальної основи невдоволення сприяли і змішані шлюби аристократів та буржуа. З іншого боку, простий народ шукав союзу з королем, спрямованого проти феодалів та буржуа. Однак у південній Франції, як показує В. Ляскоронський, "як тільки королівська влада виказувала посягання на свободу і незалежність общини, на її права і вольності, міста зі зброєю в руках піднімались на захист своєї незалежності" [8, арк. 14]. Такою, за В. Ляскоронським, й була соціально-політична база і передумови поширення реформаційного руху у Франції.

Дослідник логічно проводить взаємозв'язок політичної і церковної влади в середньовічній Європі. Падіння морального авторитету Римської курії (як і загалом католицького духовенства), поширення гуманістичних ідей, поставило під сумнів не лише авторитет церкви, а й освяченої нею світської влади. Отже, свобода у виборі і сповідання релігії тягнула за собою й свободу у виборі політичного устрою. Як зазначає В. Ляскоронський, "реформація мала те важливе значення, що, зачіпаючи релігійні питання, вона неминуче торкалась і питань політичних та соціальних. Взагалі, можна ствердно сказати, що Реформація збурила народ до непослуху, збурила його стояти за свободу і була таким чином часто причиною хвилювань і повстань зі зброєю в руках" [8, арк. 20].

З іншого боку, ґрунт для сприйняття ідей Лютера, Кальвіна та інших протестантських проповідників у Франції був підготовлений вченням Лефевра та його послідовників [8, арк. 22].

Реформатські ідеї, що спочатку були підтримані урядом Франції, згодом викликали різку негативну реакцію. Причиною такої різкої зміни ставлення влади до нового вчення й була, за В. Ляскоронським, його соціальна складова. Уряд "добре розумів, що цими ідеями могли скористатись, з одного боку, – знать для повернення до старого режиму в країні, з другого боку – міста, що домагались відновлення самостійності в управлінні, і, врешті, народ – для відновлення своєї свободи" [8, арк. 22 зв.]. При цьому під "народом" Ляскоронський розуміє селян, однак вони у дослідженні молодого науковця, як і в ґрунтовній праці його вчителя І. Лучицького, представлені досить аморфно, "поза кадром". Лише в сучасній французькій історіографії, у рамках школи Анналів з'явилися ґрунтовні дослідження Еммануеля ле Руа Лядюрі, присвячені селянам Ланґедека ранньомодерного періоду [3, с. 83, 85].

Пік невдоволення і поширення кальвінізму у Франції припав на другу половину XVI ст. Цьому сприяла і слабкість короля Карла IX, коли фактичним главою держави стала королева-мати Катерина

Медічи. Держава вдалась до репресивних заходів на придушення поширення нових ідей. В. Ляскоронський наводить едикти 1545 р., 1551 р. та інших років на заборону протестантизму, а також каральні акції уряду. Заходи уряду спонукали протестантів до організованого спротиву, і на 1562 р. В. Ляскоронський відносить появу перших організованих зібрань кальвіністів, що порушували і вирішували політичні питання [8, арк. 26–26 зв.]. Безумовно, організований спротив гугенотів викликав посилення реакції з боку королівського двору, що, у свою чергу, на кінець 50-х років XVI ст. вилилось у збройний опір гугенотів. Поширюються у провінціях південної Франції, насамперед у Ланг'єдоці, й зібрання гугенотів, інколи офіційно "під приводом проповіді Євангелії" [8, арк. 28 зв.]. В. Ляскоронський наводить уривок з листа чиновника Тулузького парламенту за 1560 р., в якому той відмічав, що зібрання гугенотів відбуваються зі "звільненням полонених, з богослужінням за женевським зразком, з особливими регламентами щодо поліції, управління, з призначенням чиновників, з розподіленням і збором податків, з набором солдат, з релігійними церемоніями тощо" [8, арк. 29 зв.]. Політичний аспект цих перших зібрань гугенотів посилювався переходом до лав протестантів частини королівських чиновників.

Прихильність до протестантизму частини вищої аристократії Франції, як відмічає В. Ляскоронський, була викликана й непомірно великим впливом одного роду Гізів на королівський двір. Саме з метою повалення Гізів, як зазначає дослідник, і було піднято повстання 1560 р. Це повстання поширилось на значну території держави, "ледь не всієї тодішньої Франції" [8, арк. 31]. Повстання, відоме як Амбузька змова, було придушено, однак і Гізи та королівський двір були змушені піти на деякі поступки. Так, 1) протестантам був зменшений податок, а канцлером призначений Мішель Лопіталь, "відомий своєю незламною чесністю, просвітленим розумом і строгістю норому" та 2) едиктом від 18 березня 1560 р. було звільнено з ув'язнення протестантів, затриманих за релігійні переконання [8, арк. 31]. З іншого боку, був виданий едикт, який забороняв будь-які зібрання гугенотів. Проте для врегулювання ситуації на 10 грудня 1560 р. були призначені Генеральні Штати, на які мали прибути представники обох ворожих партій.

Попри поразку Амбузької змови, на півдні Франції продовжував розгоратись соціальний рух серед нижчих прошарків населення. У такій ситуації Катерина Медічи спробувала піти на всілякі поступки протестантам. Як зазначає В. Ляскоронський, "вона наважилась слідувати ідеї віротерпимості у своїй державі" [8, арк. 32 зв. – 33]. Однак

політика Катерини Медічи не була послідовною. Так, у квітні 1561 р. вона видає едикт, який дозволяв кальвіністам власне богослужіння і зібрання, а вже едиктом від 31 червня того самого 1561 р. – його відмінила [8, арк. 33]. Проти останнього едикту різко виступили Генеральні Штати, які вдалось зібрати лише на серпень місяць. Штати, що згодом зібрались у монастирі Сен-Жермен, різко виступили за соціальні права, зокрема за повну віротерпимість. Як наголошує В. Ляскоронський, за широтою і сміливістю ідей, висловлених у Сен-Жермені, "штати ці можна прирівняти хіба що до Національного зібрання 1789 р." [8, арк. 34].

Однак всі рішення Генеральних Штатів та едикти королеви не мали реального успіху і боротьба з протестантами розгорнулась з новою силою. При цьому відповідальність за відновлення кровопролиття в країні В. Ляскоронський кладе на католиків, які "ніяк не могли змиритись з думкою, що богослужіння, що раніше піддавалось забороні і гонінню, нині є дозволеним у державі" [8, арк. 35]. Як і раніше, безпосередній привід до загострення подали Гізи. Отже, гугеноти були змушені вжити ґрунтовних заходів задля забезпечення своєї безпеки і своїх прав. Таким чином, як зазначає дослідник, "з 1562 р. починається низка політичних зібрань гугенотів, що продовжувались аж до половини XVII ст." [8, арк. 36–36 зв.]. Проте хронологічно дослідник обмежується 1570 р., коли остаточно й була вироблена політична та соціальна структура Ланґедека, що повністю був підконтрольний гугенотам. Власне аналіз протоколів цих зібрань і займає решту дослідження В. Ляскоронського.

Як відомо, з різанини у Вассі 1 березня 1562 р. розпочинається низка релігійних війн у Франції. І вже 2–13 листопада 1562 р. у Німі протестанти провели своє перше політичне зібрання, на якому вирішувались два основні питання: організація оборони країни та створення власної податкової системи [8, арк. 36 зв – 50зв.]. Власне ці питання будуть основними й на подальших зібраннях кальвіністів. Констатує В. Ляскоронський і майже повну відсутність релігійних питань на зібраннях французьких кальвіністів [8, арк. 61], що підкреслює соціально-політичний характер протестантизму у Франції.

Окрім того, гугеноти виробляють і власну політичну систему. На чолі країни мав стати вождь, цілком лояльний до короля, і в той же час відданий протестантам. Таким вождем був обраний Юзес Антуан де Крюссоль, який мав ним залишатись до повноліття короля [8, арк. 38–39]. При вождю була створена рада з 10-ти осіб, без згоди якої вождь не мав жодних прав вступати у якісь відносини з ворогами [8, арк. 41–41зв.]. Пізніше було створено дві ради: одна – для

військових справ, друга – для цивільних [8, арк. 64]. Однак, як показує Ляскоронський, їх повноваження за збереженими протоколами не були чітко окресленими. У віданні вождя було й призначення місцевої адміністрації, на чолі якої стояли губернатори та капітани, однак і останні призначались вождем за згодою зібрання [8, арк. 41 зв.]. Загалом, у підході до призначення чиновників зібрання керувалось принципом призначати на посади винятково кальвіністів, людей порядних і відомих, щоб показати уряду і королю, "що кальвіністи не зачинщики всілякого зла, а радше супротивники його і взагалі всіх злих людей" [8, арк. 42]. Лояльність до монархії загалом була притаманна кальвіністам на перших порах їх політичної боротьби [див.: 2, с. 122]. Саме тому, даючи згоду гугенотам очолити їх провід, Крюссоль висунув низку зустрічних вимог, першою з яких була вимога повного послуху королю [8, арк. 39]. Іншою вимогою були питання, пов'язані з оподаткуванням. Кальвіністи зобов'язувались зберігати всі королівські податки для короля, принаймні так декларувалось. Проте на практиці їх утримували на деякий час у себе, з обіцянкою в майбутньому все повернути [8, арк. 44].

Гугеноти чітко розділили військову та цивільну адміністрації. Забезпечення внутрішнього порядку в країні покладалось на цивільну поліцію, підпорядковану місцевій адміністрації [8, арк. 46 зв.]. Окрім того, на обов'язки сюрінтендентів покладались питання благоустрою та благодійності, піклування про вдів, сиріт та загалом малозабезпечених осіб [8, арк. 47].

Питання стягнення податків і зборів з населення і міст були одними з основних на всіх зібраннях протестантів. Вже перше зібрання було змушене вирішувати проблему фінансування країни, насамперед армії. На ці видатки було асигновано 400,000 ліврів [8, арк. 45 зв.]. Окрім утримання королівських податків, гугеноти планували отримати потрібну суму також за рахунок продажу майна, аренд, а також створення державної монополії на торгівлю сіллю [8, арк. 45 зв–46]. З часом податкова система гугенотів складалась з трьох частин: 1) приватні збори, десятина та доходи від соляних магазинів; 2) "податок на розкіш", який платився з суми капіталу в понад 300 тисяч ліврів і 3) доходи від бенефіцій та аренд [8, арк. 55].

Проте дослідник показує й диференційований підхід до цього питання. При накладенні податків бралось до уваги як справність та сумлінність певного платника податку, так і його платоспроможність. Важливим доходом кальвіністів стала конфіскація майна католицького духовенства і привласнення належного йому оподаткування [8, арк. 44]. Очевидно, ця сума була значною. Так, за даними

В. Ляскоронського, прибуток французької католицької церкви складав 2/5 отриманого урядом податку з країни [8, арк. 20]. Проте і видатки кальвіністів були значними.

Насамперед, державним став суд, судді якого отримували платню з бюджету. Значні видатки поглинала адміністрація. Скасувавши на території країни Лангедока католицьку церкву, протестанти назначили державну зарплату протестантським священикам, при цьому брався до уваги сімейний стан пастиря – одружені і з дітьми отримували більшу заробітну плату – 150 і 200 ліврів відповідно, проти 120 ліврів для неодружених священиків. Крім того, священикам, що мали дітей, безкоштовно надавалась квартира [8, арк. 48].

Та найбільшим тягарем для бюджету протестантів було утримання армії, яка, в умовах війни з католиками, була вкрай необхідна французьким гугенотам. Первісно, загальні видатки на армію складались з 600 тисяч ліврів, однак уже на зібранні 31 березня 1563 р. в м. Баньолі ця сума була збільшена більш як на мільйон ліврів [8, арк. 54]. Армія складалась із сухопутної та воєнного флоту [8, арк. 43 та ін.]. Сухопутна поділялась на піхоту, кавалерію та артилерію. Окремо створювалась продовольча база для армії. Первісно армія була професійною, найманою. Однак, одразу дався взнаки брак коштів, війська постійно не вистачало, особливо для забезпечення гарнізонами прикордонних фортець. Тому згодом зібрання кальвіністів вводить і військовий обов'язок, що дало змогу не лише організувати належну оборону, а й перейти в наступ, отримавши воєнний успіх над католицькою партією.

Прикметно, що законодавчо вирішувались і питання розподілу воєнних трофеїв. Так все, що стосується артилерії і воєнних припасів, "було вирішено, що воно все має належати країні, як невід'ємна власність; захоплена ж на війні худоба частково віддавалась солдатам (половина), а частково належала країні" [8, арк. 44]. Вирішували кальвіністи й питання пенсійного забезпечення ветеранів, вдів та сиріт військовослужбовців [8, арк. 48 зв.]. При цьому турбувались не лише про матеріальне забезпечення, а й про соціальний захист: такі діти отримували безкоштовну освіту. Загалом, як показує В. Ляскоронський, гугеноти підтримували розвиток освіти та культури. Так, попри всю сутужність бюджету, постійний брак коштів, зібрання виділяло належні суми для підтримки колежа в м. Монпельє [8, арк. 59 зв.]. Важливим досягненням політичних зібрань кальвіністів у Франції були декларації з захисту прав простого народу, попри те, що обов'язки селян щодо землевласників не відмінялись [8, арк. 49–49 зв.].

Важливим рішенням ще першого зібрання Лангедока була ідея створення антикатолицького союзу, до якого пристало багато міст і

провінцій південної Франції [8, арк. 40]. Згодом було прийнято й рішення про денонсування всіх міжнародних договорів Франції на території країни протестантів, на яке не дало згоду зібрання кальвіністів.

Наступне зібрання гугенотів, скликане 31 березня 1563 р. в м. Баньолі, було відповіддю на створення католицької ліги на початку березня того самого 1563 року [8, арк. 52–52 зв.]. На обговорення і вирішення виносилось чотири основні питання: 1) фінансове забезпечення армії; 2) удосконалення адміністрації, юстиції та поліції; 4) звіт членів ради при Крюссолю і 4) обговорення договору, укладеного напередодні принцом Конде і Катериною Медічи [8, арк. 53–53 зв.].

Попри всі домовленості обидві партії готувались до дальшої боротьби. Королівський двір напружено шукав зовнішньої допомоги, спершу в Англії, згодом – в Іспанії. Паралельно при дворі активно діяла католицька партія, яка вимагала повного викорінення кальвінізму у Франції. Зважаючи на ці загрози, 30 жовтня 1567 р. у м. Монпельє гугеноти зібрались на своє чергове зібрання [8, арк. 63 зв. і наст.]. Основним питанням зібрання було посилення військової дисципліни та укріплення прикордонних фортець. У цей час розгорілась чергова війна між гугенотами і католицькою партією. Після поразки останніх, 23 березня 1568 р. король видав едикт миру, яким закінчилась друга релігійна війна у Франції. Цей мир був укладений завдяки зусиллям канцлера Мішеля Лопітала. Гугенотів мир влаштовував, позаяк давав можливість "перевести подих" і поправити внутрішні справи, натомість католицька партія різко не сприйняла проголошений едикт. Відтак першим кроком до відновлення протистояння стала відставка поміркованого й лояльного до кальвіністів канцлера М. Лопітала, після чого вийшло два едикти, спрямовані проти протестантів [8, арк. 69–69 зв.]. Не переставав підбурювати до продовження активної боротьби з гугенотами папа римський. Як наслідок, у Франції розгорілась третя релігійна війна. При цьому гугеноти, що вкотре були обдурені своїми ворогами і королівським двором, діяли "з незною жорстокістю, вони знищували скрізь гарнізони міст, ліквідували церкви, вівтарі, каплиці, вбивали католицьких священиків і монахів тощо. З усіх боків прибували на допомогу кальвіністам їх брати і діяли з ними заодно" [8, арк. 70]. Однак перемога дісталась католикам, більш того, гугеноти втратили у війні одного зі своїх лідерів – принца Конде. Ця поразка й змусила скликати наступне зібрання, що відбулось у м. Нім 1 грудня 1569 р. [8, арк. 71 і наст.].

Гугеноти добре розуміли потребу узгодження дій, як армійських підрозділів, так і цивільної адміністрації для успішного протистояння католикам. У зв'язку з цим першим питанням, що стояло перед

зібранням, було обрання верховного вождя протестантів, яким був обраний Ст. Ромаїн, влада якого, проте, була обмежена радою, без згоди якої "вождь не мав права ні управляти країною, ні вирішувати будь-яких справ, як внутрішніх, так і зовнішніх" [8, арк. 73–73 зв.]. Іншими питаннями, як і раніше, були фінансові та питання, пов'язані з армією. Складність ситуації змусила підвищити відповідальність за виконання воєнних ордонансів, виконання яких покладалось безпосередньо на міста і діючези [8, арк. 75 зв.]. Важливим успіхом зібрання було укладення антикатолицького союзу Ланг'єдока з верхнім і нижнім Віверуа [8, арк. 76]. Таким чином, прийняті гугенотами заходи дали можливість покращити обороноздатність країни. З іншого боку, королівський двір втратив надію отримати допомогу з Іспанії, король якої розпочав війну з маврами. Відтак Карл IX змушений був 8 серпня 1570 р. укласти з протестантами Сен-Жерменський мир, який протривав до сумнозвісної Варфоломійської ночі на 24 серпня 1572 р.

Однак ще в лютому, а згодом у червні того самого 1570 р. відбулись чергові зібрання кальвіністів, якими і закінчується дослідження В. Ляскоронського [8, арк. 77 і наст.]. Причиною лютневого зібрання стала втрата протестантами низки міст і нехайна потреба виплати солдатам належної винагороди. На той час гугеноти перебували у крайній фінансовій скруті. Таким чином, вперше у політичній практиці гугенотів дослідник прослідковує повне привласнення королівських податків, які мали бути використані "на плату воєнним людям, на облаштування, укріплення міст і фортів, на забезпечення їх гарнізонами тощо" [8, арк. 77 зв.]. Важливим питанням, що вперше постало на той момент, була виплата займу в 150 тисяч ліврів, взятого раніше для найму іноземних контингентів війська. Як наслідок, зібрання вводить нові податки, в основному обклавши ними селянство [8, арк. 79]. Однак, з іншого боку, враховуючи спустошеність країни внаслідок бойових дій, зібрання прийняло рішення не накладати податки на 1570 р., а зібрати лише недобрані за 1568 і 1569 рр., при чому звільнялись від сплати податків території і міста, захоплені католиками. Відповідно, червнєве зібрання переслідувало суто оборонні цілі та пов'язані з ними фінансові видатки [8, арк. 86 і наст.].

Таким чином, дослідження В. Ляскоронського охоплює лише перший, формотворчий період політичної історії французьких гугенотів. Формального висновку праця не містить. Методологічно випереджаючи свій час, висновки дослідник подав у вступі; сам же текст дослідження покликаний лише їх деталізувати та обґрунтувати. Фактично Ляскоронський деталізує й розвиває VI розділ згаданої монографії І. Луцицького "Політичні теорії кальвіністів і спроби політичної

організації" [7, с. 340–418]. Однак останній хронологічно розпочинає своє дослідження з питання Варфоломійської ночі [7, с. 340 і наст.], натомість його учень доводить свій текст до 1570 р., що хронологічно передує праці вчителя. В. Ляскоронський розкриває політичну діяльність гугенотів у часі, коли вони ще зберігали лояльність до королівського двору, коли ще прагнули діяти в рамках правового поля Франції. Однак на відміну від учителя, виклад учня не настільки концептуалізований, інколи він аж надто деталізований, проте саме у цій деталізації, в її фактажу й найбільша цінність дослідження В. Ляскоронського для сучасної історіографії, тим більше, що в книзі І. Лучицького, за визнанням самого автора, "мало нових фактів" [7, с. 28]. Безумовно, досліднику можна закинути певну однобічність у підході до матеріалу, адже, йдучи за своїм учителем І. Лучицьким, В. Ляскоронський на перший план у реформаційному русі у Франції виводить саме соціальний аспект. Такий підхід є цілком виправданим, адже як наголошував О. Шутьгін, у часи Реформації "рухи релігійні солідаризуються з рухами соціальними" [12, с. 60]. Як відомо, для Лучицького – це було передусім політичне питання, а вже потім історичне. Таким воно стало й для Ляскоронського.

Та попри все, це важлива сторінка в творчій біографії Ляскоронського. Незважаючи на те, що срібна медаль – це фактичний програв, це лише "заохочувальна" премія, ця праця була важливою для дослідника і в подальшій його науковій кар'єрі. Не даремно ж він згадує її у всіх відомих на сьогодні своїх автобіографіях, як дореволюційних, так і советського періоду [1, с. 661, 662, 667]. Притаманно, як для В. Ляскоронського, так і для його вчителя І. Лучицького, старт у науці відбувся з теми Реформації у Франції, для першого – як конкурсна робота, для другого – як магістерська і докторська. Однак в історіографії ім'я Василя Ляскоронського, як правило, не фігурує серед імен учнів І. Лучицького [4, с. 157]. Проте цілком очевидно, що "неопубліковані архівні дані" – це невикористаний самим І. Лучицьким архівний матеріал, зібраний ним на півдні Франції під час відрядження 1872 р. [5, с. 8], принаймні якихось власних пошуків у архівах Франції Ляскоронським джерела не фіксують, а звичка ділитись архівними виписками зі своїми студентами була загальним правилом для І. Лучицького [4, с. 153]. Оскільки первісно історик прагнув присвятити власному дослідженню Реформації у Франції три томи (реально підготовлено і опубліковано було лише перший том), можна припустити, що матеріалу було достатньо, і навіть В. Ляскоронський використав його не в повному об'ємі. З іншого боку, В. Ляскоронський бездоганно володів французькою мовою, яку викладав як в Інституті

князя Безбородька, так і давав приватні уроки у Відні [10, с. 106, 107]. Відтак, як ніхто інший у мовному плані, він був найбільш підготовленим до написання цього дослідження з-поміж усіх учнів І. Луцицького.

Насамкінець варто зазначити, що Луцицького та Ляскоронського поєднували не лише відносини вчитель – учень (зокрема написання кандидатського дослідження), а й інтерес до України та її історії. Попри те, що І. Луцицький був професором катедри всесвітньої історії університету св. Володимира, виявляв він інтерес і до історії та культури України [6], активно співпрацював з Київською громадою, брав активну участь в українському суспільно-політичному русі, зокрема був гласним рідних Ляскоронському Золотоношського повітку, а згодом – цілої Полтавської губернії. Тому розглянута конкурсна праця поєднала і двох неординарних постатей в історії та культурі України.

Література

1. Гордієнко Д. Дві автобіографії Василя Ляскоронського (1909–1913) та його особова справа (1923) / Д. С. Гордієнко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 18 (Український археографічний збірник. Вип. 21) / НАН України ; Археографічна комісія ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : Український письменник, 2013. – С. 654–679.

2. Жуковский Ю. Г. Политические и общественные теории XVI века: Схоластика. Макиавелли и Томас Мор. Реформация: Лютер, Кальвин, анабаптисты. Жан Боден / Ю. Г. Жуковский. – Изд. 2-е. – Москва : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012. – 168 с. (Из наследия мировой философской мысли: социальная философия).

3. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. О. Зашкільняк. – Л. : ПАІС, 2007. – 312 с.

4. Иванов Ю. Ф. И. В. Луцицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель / Ю. Ф. Иванов // Вопросы истории. – 2000. – № 2. – С. 150–161.

5. Лучицкая С. И. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918 гг.) как историк Франции / С. И. Лучицкая // Лучицкий И. В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции / вступ. ст. и науч. ред. С. И. Лучицкой. – Санкт-Петербург : ИЦ "Гуманитарная академия", 2011. – С. 5–22.

6. Лучицкая С. И. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины / С. И. Лучицкая, Л. В. Таран // Вопросы истории. – 2007. – № 3. – С. 153–161.

7. Лучицкий И. В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции / И. В. Лучицкий ; вступ. ст. и науч. ред. С. И. Лучицкой. – Санкт-Петербург : ИЦ "Гуманитарная академия", 2011. – 608 с. (Серия "Studia classica").

8. Ляскоронский В. Г. Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции в XVI веке / В. Г. Ляскоронский. – К., 1885. – 90 арк.

9. Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський (Некролог) / К. Мельник-Антонович // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Праці історичної секції / за ред. акад. М. Грушевського та проф. О. Грушевського. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 367–387.

10. Острянюк А. М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа / А. М. Острянюк // Література та культура Полісся. – Вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті / відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко – Ніжин, 2005. – С. 105–111.

11. Ситник О. М. Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В. Г. Ляскоронського : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ситник О. М. – Ужгород, 1993. – 20 с.

12. Шульгин О. Нариси з нової історії Європи / О. Шульгин. – Прага, 1925. – 219 с.

Господарський стиль старообрядця-підприємця у XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії)

У статті визначено особливості підприємницької культури старообрядців у XIX ст., охарактеризовано основні напрямки їх господарської діяльності. Мова йде про особливу етноконфесійну групу населення. На прикладі Чернігівської губернії показано бажання старовірів зберегти національні традиції шляхом активної діяльності. Релігійний кодекс прихильників старої віри став сильною мотивацією для їх підприємництва. Визначено роль праці у формуванні та ретрансляції конфесійної ідентичності у представленні їх релігійної общини. Авторка доводить, що у процесі становлення старообрядства як соціокультурного і релігійного феномену склалася особлива господарська етика, яка культивуєвала поняття: праця, багатство, ділова репутація.

Ключові слова: Чернігівська губернія, етноконфесійна група, старообрядці, ділова етика, підприємницька культура, релігійна община, торгово-промислова діяльність.

В статье определены особенности предпринимательской культуры старообрядцев в XIX веке, охарактеризованы основные направления их хозяйственной деятельности. Речь идет об особенной этноконфессиональной группе населения. На примере Черниговской губернии показано желание староверов сохранить национальные традиции путем активной деятельности. Религиозный кодекс сторонников старой веры стал сильной мотивацией для их предпринимательства. Определена роль труда в формировании и ретрансляции конфессиональной идентичности в представлении их религиозной общины. Автор доказывает, что в процессе становления старообрядства как социокультурного и религиозного феномена сложилась особенная хозяйственная этика, которая культивировала понятия: труд, богатство, деловая репутация.

Ключевые слова: Черниговская губерния, этноконфессиональная группа, старообрядцы, деловая этика, предпринимательская культура, религиозная община, торгово-промышленная деятельность.

The article defines the entrepreneurial culture of the old believers in the XIX century, describes the main directions of their economic activities. It is referred to the particular ethno-confessional group of the population. On the example of Chernihiv province, the desire of the conservatives to preserve national traditions through vigorous activity is shown. A religious code of the supporters of the old faith was a strong motivation for their entrepreneurship. The role of labor in shaping and relaying confessional

identity in the performance of their religious community is defined. The author proves that in the process of formation of the old believers as a socio-cultural and religious phenomenon was formed a special economic ethics, which cultivated the concepts of labor, wealth, business reputation.
Key words: Chernihiv province, ethno-confessional group, old believers, business ethics, entrepreneurial culture, religious community, business and industry.

Релігія у різноманітних своїх формах економічно присутня у багатьох аспектах суспільного і господарського життя. Система релігійного впливу на економіку є неоднаковою і формувалася протягом багатьох століть. Слушною з цього приводу є думка А. Маршалла, який вважав: "... ніде вплив релігійного та економічного факторів не відтіснявся на другий план навіть на короткий строк, і майже завжди ці дві сили мали більше значення, ніж всі інші разом. Релігійні мотиви сильніші за економічні, але їх безпосередній вплив рідко розповсюджується на таку широку життєву сферу" [1, с. 7–8].

Вивчення історії церкви переживає сьогодні справжнє відродження, заповнюючи той науковий вакуум, що виник за десятиліття гоніння як церкви, так і її дослідників. У той час, коли історія офіційної церкви зазнавала істотного редагування, дослідження такого явища як старообрядництво мало зовсім епізодичний характер.

Образ старообрядця – підприємця в історичній науці XIX – поч. XXI ст. не зазнав суттєвих змін, хоча доповнився новими фактами. Змінилися певні оцінки й форми уявлення про цей феномен. Очевидним є пошук нових теоретико-методологічних підходів. У цьому плані доцільним є розвиток регіональних і мікроісторичних досліджень. Це визначає актуальність обраної теми.

Церковні історики залишили після себе значну кількість досліджень, присвячених старообрядництву. Одним із джерел такої спадщини виступає релігійна преса. Періодичні друковані видання, що видавались як патріархією, так і в окремих єпархіях, містять значний масив важливої інформації, у якій приділено увагу історії розколу православної церкви [2, с. 46]. У центрі уваги зарубіжних і вітчизняних істориків перебуває переважно релігійний аспект, пов'язаний з проблемою вивчення старообрядництва [3]. Перспективним, на нашу думку, є проведення компаративістських досліджень, у яких старообрядницьке підприємництво розглядатиметься не ізольовано, а порівняно з іншими соціальними групами. Це дозволить детальніше вивчити проблему і зробити обґрунтовані висновки. Особлива господарська етика і культура розкольників потребує сьогодні серйозного і нового осмислення.

Наприкінці 60-х рр. XVII ст. розпочалася міграція старовірів на територію Гетьманщини, так звану Стародубщину. Поступово тут формується 17 слобід, зокрема: Ардонь, Воронок, Деменка, Добрянка, Елеонка, Злінка, Зибка, Клімова, Лужки, Митьковка, Млінка, Радуль, Свяцька, Тимошкін, Перевоз, Чуровичі, Шеломи. На думку Ю. Волошина, масове переселення на Лівобережну Україну розкольників завершилося у 1710 році [4, с. 50]. Сьогодні не вирішеним є питання щодо їх чисельності. Це пояснюється декількома причинами. По-перше, недосконалість імперської статистики і небажання чиновників показувати правдиві дані. По-друге, така ситуація була вигідна і самим старообрядцям, оскільки забезпечувало їм певний правовий захист. Потрібно враховувати і той факт, що переписи проводилися переважно влітку, коли більшість людей ішла на заробітки у сусідні села або губернії [5, с. 247]. За офіційною статистикою на середину XIX ст. у чернігівських слободах проживало 46 тисяч розкольників, хоча за іншими даними ця кількість коливається у межах від 50 тисяч до 62 тисяч чоловік [6, с. 5]. За Першим Всеросійським переписом 1897 року у регіоні їх нараховувалося 43 615 тисяч осіб [7]. За даними таблиці (складена автором) можна зробити висновок про домінування у Чернігівській губернії православного населення, які переважно були малоросами, а старообрядці – великоросами.

	На 100 осіб усього населення приходиться (%)					
	православних	старообрядців	римо-католиків	протестантів	магометан	їудеїв
У губернії	92,69	1,90	0,23	0,18	0,02	4,98
У містах	69,91	2,80	0,73	0,19	0,20	26,16
У повітах без міст	94,96	1,86	0,16	0,17	0,01	2,84

Великі реформи 60–70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс формуванню торгово-промислової буржуазії, розвитку промислового підприємництва й економіки загалом. Цьому сприяло нове юридично-правове забезпечення підприємницької діяльності. Положення царського уряду від 1 січня 1863 і 9 лютого 1865 рр. "Про мито за право торгівлі та інших видів промислів" закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності представників усіх соціальних станів. Підприємцем відтепер міг стати кожний, хто мав кошти для придбання свідоцтва на право торгівлі чи промислу. Проте і тут були певні обмеження, зокрема чимало значив майновий ценз, який відображав фінансові можливості господарників. Статут про промисловість 1893 року надавав дозвіл засновувати заводи, фабрики та мануфактури у

містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення "Про державний промисловий податок" від 8 червня 1898 року зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців [8, с. 185–186].

Аналізуючи становлення і розвиток промислового підприємництва в Чернігівській губернії, доцільно визначити роль етнічного, ментального та релігійних чинників. За статистикою О. Русова на території Чернігівщини малороси (українці) становили 85,6 %, великороси – 6,1 %, білоруси – 5,6 %, євреї – 2,5 %, німці-колоністи – 0,16 %, цигани – 0,04 % і греки – 0,02 % [9, с. 125]. Щодо території розселення, то українці проживали у Конотопському, Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, південно-східній частині Остерського, степовій Сосницького, на півдні Чернігівського, Глухівського та Кролевецького повітів (91–98 %). Білоруси заселяли північні райони: Суразьський, Стародубський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський повіти. Євреї переважно мешкали у містах Глухівщини та Чернігівщини. Більшість греків оселялися на Ніжинщині, німецькі колоністи – у Борзнянському, а цигани – у Конотопському та Новгород-Сіверському повітах [10, с. 34–36]. Представники трьох останніх етносів суттєвого впливу на промисловість губернії не мали, насамперед, через малочисельність.

На протигагу українцям вирізнялись енергійністю і підприємливістю старообрядці. Крім конфесійної солідарності, патрональних відносин у общині, велике значення для їх успішної торгово-промислової діяльності мали суворі етичні норми. Прихильники старої віри зберігали за собою репутацію чесних і порядних партнерів. Своєю діяльністю вони помітно впливали на господарське й культурне життя різних регіонів. Старообрядці намагалися в умовах переслідувань із боку російської православної церкви мобілізувати всі свої зусилля і довести життєздатність. Саме ізольованість, боротьба за збереження родин формували у них особисту ініціативу, власну, а не колективну відповідальність за свій добробут. За таких умов громада відігравала роль переважно не господарського ядра, а релігійного, духовного центру, прагнула за будь-яку ціну довести істинність своїх переконань, а це найкраще можна було зробити, демонструючи власну економічну силу. Старообрядці сформували культ праці, досягнення добробуту завдяки працьовитості й кмітливості. Робота сприяла їх самореалізації, забезпечувала матеріальний добробут, а значить певну стабільність [11, с. 156–158].

Окремі російські чиновники високо оцінювали економічну діяльність розкольників. Так, Міністр фінансів І. Вишнеградський, підводячи підсумки їхньої роботи, говорив: "Наші христілюбиві старообрядці –

преображенці у торгово-фабричній справі – велика сила. Вони заснували і довели нашу вітчизняну заводську промисловість до повної досконалості й розквіту" [12, с. 145–146].

Основний принцип їх ділової етики зводився до гасла: "Прибуток найважливіший понад усе, але честь дорожча за прибуток". Для старообрядця – купця справою життя було ведення чесного бізнесу, стремління зберегти своє обличчя, свою ділову репутацію. Відомо, що імена боржників і сума боргу записувалися крейдою, а після закінчення строку і не повернення грошей інформацію знищували. Звідси пішов відомий вислів "стерти в порошок". Однак після цього справу з такою людиною вже не мали. Це свідчить про їх глибоку життєву й господарську філософію, у якій багатство не вважалося гріхом, а кожен старообрядець-підприємець сприймав себе як Божого управляючого отриманим капіталом [13, с. 157–158].

На нашу думку, логічним і непростим залишається питання: що сприяло такій активній підприємницькій діяльності розкольників, звідки вони черпали силу волі й бажання творити, добивалися вагомих успіхів у бізнесі, незважаючи на серйозні соціально-економічні та релігійні утиски? Відповідь не може бути однозначною. Так само, як протестантська етика сформувала дух капіталізму, старовіри завдяки сталості своїх релігійних переконань збудували сильні соціальні структури, здатні творити економічні дива. Усупереч пануючій думці про релігію, як малозначущий атрибут людського існування, С. Таранець ставить релігійні переконання прихильників старої віри у центр усієї життєдіяльності цієї людської спільноти. Віра для нього постає відправною точкою усіх діянь старообрядців, чим підкреслюється функціонуюча роль релігії в житті суспільства [14, с. 193].

Такі міркування є слушними, однак господарська етика відіграла у них не останню роль. Їх моральний кодекс включав такі принципи: бережливість, працелюбство, аскетизм, тверезий спосіб життя, взаємодопомога, а особливо довіра і взаємопідтримка всередині общини. Цей психологічний і моральний фактори відкидати не можна. Мова йде про так званий ефект групи вигнанців, про яких говорив ще у VII ст. англійський економіст Вільям Петті. Через репресії і постійні переслідування із середовища общини виділяються сильні особистості, відбувається певний відбір. Сама ж група стає консолідованою, а за рахунок внутрішніх механізмів саморегуляції налагоджуються усі сфери її життя [15, с. 178]. Часто у межах общини відсутня або слабо-розвинута правова система, тому конфлікти врегульовуються у приватному порядку. Такі складні правила життя допомагали старообрядцям репрезентувати себе підприємливими й розумними

господарниками. Враховуючи такі міркування, можемо виділити основні соціальні норми розкольників, ламаючи деякі стереотипи, які побутують і сьогодні.

Характерні риси	Переваги	Недоліки
працелюбство	висока продуктивність, самоорганізація	зменшення кількості стимулів
заощадливість	самофінансування, можливості для збагачення	мала участь у банківських операціях, у залученні інвестицій
довіра	безпроцентний кредит, доступність робочої сили	незначне використання ринкової інфраструктури
общинність	тісні економічні зв'язки	замкнутість, обмежене нове виробництво, техніка

Таким чином, сформований старообрядцями особливий тип підприємництва був важливим для економіки ХІХ ст., але не став домінуючим і не розкрив себе повністю. Для нього було характерним поєднання таких протилежних рис: збагачення і використання найманої праці з меценатством і доброчинністю; накопичення капіталу паралельно з системою надання безпроцентних кредитів для нужденних членів общини. Розкольники формували альтернативний шлях економічної модернізації, який не був реалізований до кінця.

Торгово-промислова діяльність старовірів не мала суттєвої підтримки з боку влади. Це формувало певну стихійність і неорганізованість. Можна з упевненістю сказати, що запорукою їх успіху була низка чинників. Зокрема, розуміння праці як релігійного обов'язку; аскетичний спосіб життя; особливості менталітету; відповідальність перед Богом за свої вчинки; християнське братство. При цьому неабияке значення мало уміння вигідно обирати сфери економічної діяльності, вкладати гроші в прибутковий галузі, вміла кадрова політика, налагодження корисних зв'язків.

В основі їх промислової діяльності була вільнонаймана праця, а головну робочу силу спочатку складали самі старообрядці. Це виключало поширення на підприємствах класичних способів експлуатації. Вони заперечували будь-які форми рабства. Підприємництво старообрядців зароджувалося на селі, подекуди носило стихійний характер, тому активно в ці процеси включалися селяни, окремі з яких поповнювали ряди торгово-промислової буржуазії. Багато з них ставали старовірцями, що дозволяло отримати роботу, житло і навіть перспективу на звільнення від кріпацтва. Характерною рисою

їх психології був практицизм, який проявлявся у тому, що селяни відвідували у великі свята православних священиків, сповідувалися їм, залишалися в душі прихильниками традицій своїх батьків і дідів. Особливо це було характерним для другої половини XIX – початку XX ст., у період деформації традиційної моделі суспільства українства і формування нового, орієнтованого переважно на ринок.

Важливим напрямком промислового виробництва у пореформений час залишалась суконна галузь, яка переживала непрості часи. Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам-власникам сукняних фабрик Чернігівської губернії у 60-х роках XIX ст. вдалося порівняно безболісно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми і передові машини, а також частково найману працю, вони були здатні більш-менш успішно витримувати конкуренцію з боку купецьких мануфактур.

За статистичними даними Міністерства фінансів у 1861 р. у руках поміщиків Чернігівщини було 14 фабрик, з них 13 – у Клинцях і ще 14 розташовувалося в інших повітах. На середину XIX ст. внаслідок економічної кризи суконне виробництво у Російській імперії поступово занепадає. Лише у 1894 р. запрацювали 10 фабрик, із них 8 у посаді Клинці й по одній у селах Казенна Туросня і Стодоли. Головними власниками цих фабрик залишалися переважно російські купці й міщани В. Баришняков, Г. Гусєв, К. Гусєв, М. Гусєв, Л. Іванов, І. Кокорін, Д. Сапожков, І. Тимофєєв, які використовували на виробництві сучасні валяльні машини, що підвищували продуктивність праці. Найбільшої технічної модернізації зазнали підприємства купця Д. Сапожкова у Клинцях і селі Казенна Туросня Суразького повіту, власник якої у 1905 році отримав дозвіл на будівництво пресового відділення [16, с. 98–99].

Серед власників суконних фабрик Чернігівської губернії переважали росіяни і євреї, зокрема Г. Кантеров і І. Фейгін. Фабрика австрійця К. Баксанта у Клинцях нараховувала 900 робітників і службовців, а річна вартість продукції становила 1100 тис. крб. Її виробничі потужності були на рівні підприємств галузі центрального промислового району імперії. Окрім того, у північних повітах діяли 19 конопляних тіпалень, якими володіли П. Волков у Новозибкові, Д. Карамін у Воронках Стародубського повіту і М. Рудкицький у Почепі Мглинського повіту [17, с. 295–299].

У окремих містах Чернігівської губернії розкольники збудували миловарні заводи, які приносили непогані прибутки. Їх активна промислова і торгівельна діяльність викликала занепокоєння у місцевих

підприємців. Автор однієї скарги до влади писав: "У цей час старообрядницькі слободи Чернігівської губернії, знамениті своєю впертістю в розколі, не менш відомі промисловістю і торгівлею. Завдяки їм північна частина набула тепер вираженого промислового характеру, що створює нам певні труднощі" [17, с. 356].

Активна господарська діяльність російських розкольників, підприємницький хист дозволили їм досить швидко збагатитися, особливо невпинно зростав капітал верхівки. За даними М. Домонтовича, у Новозибкові в 60-х роках XIX ст. старообрядцям належало 5 парусинових, стільки ж чинбарних та свічкових заводів, 4 салотопних, які виробляли річної продукції на 50 тис. крб. Річні обороти торгівлі у Клинцях сягнули близько 129 тис. крб. Найбільше експортували хутра, мідний, фаянсовий та глиняний посуд, конопляну олію і вершкове масло. Щороку вивозили товарів до Москви та Нижнього Новгороду на 25 тис. крб., до Харкова – на 250 тис. крб., до Полтави – на суму 150 тис. крб. [19, с. 453–454]. У слободах Лужки, Добрянці, Радулі окремі купці займалися не лише торгівлею, але й налагоджували промислове виробництво. Це значно зміцнило їх економічні позиції, забезпечило матеріальний добробут сімей.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. Чернігівська губернія зберігала аграрний тип економіки, свідченням чого є домінування галузей з переробки сільськогосподарської продукції. Цьому сприяли різні чинники: нищення вільних підприємливих господарств у добу кріпацтва, світоглядні й технологічні особливості українства, залежність від природного фактору, загальна кон'юнктура російського та західноєвропейського ринків.

Такі галузі як цукроваріння, винокуріння, гуральництво змогли швидше пристосуватися до ринкових умов і зайняти провідні позиції в українській і загальноімперській економіці. У 90-х роках XIX ст. завершився процес їх технічної модернізації. Натомість суконне, швейне, борошномельне, тютюнове, маслобійне, металообробне й деревообробне, хімічне виробництво повільно проходили шлях індустріалізації. Поступове удосконалення технічного процесу і ринкового господарювання, проникнення в основні галузі промисловості регіону дворянського та купецького капіталу підвищило їх продуктивність. Міщани й заможні селяни продовжували розвивати дрібні й середні промисли й ремесла, що за певних сприятливих обставин набували форм і змісту фабрично-заводського виробництва.

Більшість господарств не були готові до переходу виробництва на капіталістичну основу, що потребувало організаційних здібностей, знань і матеріальних витрат. Гальмували розвиток підприємництва

нерозвиненість транспортної інфраструктури та відсутність вільних капіталів у руках поміщиків, дворян, міщан і основної маси селян. За таких умов послаблюється підприємницька активність старообрядців, які звикли працювати автономно і нікому не підкорятися. Незалежно від місця проживання для представників даної спільноти були притаманні закритість, відчуженість, досить насторожене ставлення до іновірців. Вони не сприймали новий стиль ведення господарства, особливо за умов посилення ролі держави і жорсткої конкуренції з боку іноземців.

Література

1. Тимчик О. А. Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу : монографія / О. А. Тимчик. – К. : КНТ, 2014. – С. 7–8.
2. Панарін О. Є. Старообрядницька міграція на сторінках єпархіальної періодичної преси / О. Є. Панарін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45. – Т. 2. – С. 46.
3. Горбачкий А. А. Старообрядчество на белорусских землях : монография / А. А. Горбачкий. – Брест : Изд-во УО "БрГУ им. А. С. Пушкина", 2004. – 237 с. ; Островский А. Б. Старообрядцы и православные в русском сельском социуме: Вторая половина XIX–XX вв.: Формы общения: Ритуальная специфика: Этнографические очерки / А. Б. Островский. – Санкт-Петербург, 2011. – 280 с. ; Пыжиков А. В. Грани русского раскола: Заметки о нашей истории от XVII в. до 1917 г. / А. В. Пыжиков – Москва, 2013. – 646 с. ; Пругавин А. С. Старообрядчество во второй половине XIX века. Очерки из новейшей истории раскола / А. С. Пругавин. – Либроком, 2011 ; Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / С. В. Таранец ; под редакцией члена-корреспондента НАН Украины Г. В. Борняка. – К., 2012. – Т. 1. – 704 с. ; Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. В. Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
4. Волошин Ю. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.) Историко-демографический аспект / Ю. Волошин. – М., 2005. – С. 50.
5. Черкашин О. Причины та умови міграції старообрядців на Слобожанщину (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. Черкашин // Доля старообрядства в XX – на початку XXI ст. : історія та сучасність // Збірник наукових праць та матеріалів. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 247.
6. Скворцов Д. И. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии / Д. И. Скворцов. – Чернигов, 1901. – С. 5.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных / ред. Н. А. Тройницкий. – Петербург : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – Ч. 1. – 341 с.

8. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / В. П. Литвинов-Фалинский. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1904. – С. 185–186.

9. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов, 1898.

Т. 1. – 1889. – С. 125.

10. Эйнгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии / В. К. Эйнгорн. – М. : ОИДР, 1908. – С. 34–36.

11. Чернигову 1300 лет : сборник документов и материалов / сост. С. М. Мельник. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 156–158.

12. Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Министерство И. А. Вышнеградского. Русский государственный кредит / П. П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. II. – С. 145–146.

13. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / С. В. Таранец ; под редакцией члена-корреспондента НАН Украины Г. В. Боряка. – К., 2012.

Т. 1. – 2012. – с. 157–158.

14. Таранец С. Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX ст.) (Л. О. Филипович) / С. Таранец // УІЖ. – 2014. – № 1. – С. 193.

15. Расков Д. Е. Экономические институты старообрядчества / Д. Е. Расков. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2012. – С. 178.

16. Дядиченко А. Н. Статистический справочник по Черниговской губернии / А. Н. Дядиченко. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1914.

17. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. – СПб. : Типография Т-ва "Общественная польза", 1904. – Т. 2. – С. 295–299.

18. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П. П. Семенова. – СПб. ; М. : Издание М. О. Вольфа, 1897.

Т. 5. – Ч. 1. – 1897. – С. 356.

19. Домонтович М. А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М. А. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 453–454.

Європейське бачення Альт'єро Спінеллі

Європейський Союз є найбільш успішним і зразковим прикладом регіональної інтеграції. Історія об'єднавчих процесів країн Західної та Центрально-Східної Європи налічує понад шістдесят років. Вони супроводжувалися своїми злетами і падіннями: інтенсивні фази змінювалися відносними спадами активності. Але кожен період по-своєму унікальний і приніс справі об'єднання європейських держав свої особливості та позитивні досягнення. У різний час заради створення ЄС працювали такі видатні особистості як Жан Моне, Робер Шуман, Поль-Анрі Спаак, Жорж Спеналь, Альт'єро Спінеллі та інші. Паралельно з практичними заходами, спрямованими на об'єднання регіону, розроблялися і теоретичні підвалини європейської інтеграції. Одним із тих, хто уособлював обидві сторони діяльності зі створення ЄС, був А. Спінеллі. Пік його політичної активності приходить на один із найскладніших періодів в історії інтеграційних процесів.

У статті розглядаються становлення поглядів, ідеї та діяльність А. Спінеллі, засновника теорії федералізму європейської інтеграції. Головним чином, увага зосереджується на практичних заходах визначного італійського діяча, його боротьбі за будівництво об'єднаної Європи та вклад у створення Європейського Союзу. Розглянуто більш ніж сорокарічний період політичної активності європейського федераліста та подано оцінку його діяльності.

Ключові слова: Альт'єро Спінеллі, федералізм, політична інтеграція, Європейський Союз.

Європейский Союз является наиболее успешным и образцовым примером региональной интеграции. История объединительных процессов стран Западной и Центрально-Восточной Европы насчитывает более шестидесяти лет. Они сопровождались своими взлётами и падениями: интенсивные фазы сменялись относительными спадами активности. Но каждый период по-своему уникален и привнёс в дело объединения европейских государств свои особенности и положительный вклад. В разное время ради создания ЕС трудились такие выдающиеся личности как Жан Монне, Робер Шуман, Поль-Анри Спаак, Жорж Спеналь, Альтиеро Спинелли и другие. Параллельно с практическими мероприятиями, направленными на объединение региона, разрабатывались и теоретические основания европейской интеграции. Одним из тех, кто олицетворял обе стороны деятельности по созданию ЕС, был А. Спинелли. Пик его политической активности пришёлся на один из самых сложных периодов в истории интеграционных процессов.

В статье рассматриваются становление взглядов, идеи и деятельность А. Спинелли, основателя теории федерализма европейской интеграции. Главным образом внимание сосредоточено на практических мероприятиях выдающегося итальянского деятеля, его борьбе за строительство объединённой Европы и вклад в создание Европейского Союза. Рассмотрено более чем сорокалетний период политической активности европейского федералиста и представлено оценку его деятельности.

Ключевые слова: Альтиерио Спинелли, федерализм, политическая интеграция, Европейский Союз.

The European Union is the most successful and exemplary example of regional integration. The history of the Western and Central-Eastern European countries unification processes is more than sixty years old. They were accompanied by its ups and downs: the intensive phases were replaced by slower activity. But every period is unique and brought some features and positive achievements to the cause of the European states unification. Such famous personalities as Jean Monnet, Robert Schumann, Paul-Henri Spaak, Georges Spenale, Altiero Spinelli and others worked for the EU creation at different times. Practical measures to unite the region were accompanied by the development of the European integration theoretical foundations. One who personified both sides of the EU creation activity was A. Spinelli. The peak of his political activity is one of the most difficult periods in the integration processes history.

The paper is devoted to the formation of views, ideas and activities of Altiero Spinelli, the founder of the European integration federalism theory. Mainly, the attention is focused on the practical activities of the famous Italian person, his battle for the united Europe creation and the contribution to the making of the European Union. It is considered more than forty years of European federalist political activity and evaluated his action.

Key words: Altiero Spinelli, federalism, political integration, the European Union.

Зазвичай, коли згадують про батьків-засновників Європейського Союзу, то першими називають Жана Моне, Робера Шумана. Їх імена пов'язуються з початком будівництва об'єднаної Європи. Коли дослідники звертаються до пізніших етапів європейської інтеграції, то на думку приходить Жак Делор. Проте часто у працях українських вчених, присвячених даній проблематиці, залишаються поза увагою особистості, котрі діяли у важкий період для об'єднувачих процесів у Європі. Цей етап увійшов в історію під назвою "євразастій", а одним з таких визначних діячів є Альт'єро Спінеллі. У зарубіжній історіографії накопичено значний доробок, пов'язаний з його життям, ідеями та діяльністю. Але в українських дослідженнях він фігурує в основному як автор теорії федералізму євроінтеграції. Саме тому ми

хотіли більш детально розглянути погляди та практичні кроки А. Спінеллі щодо будівництва ЄС.

Метою статті є дослідження окремих аспектів життя та діяльності А. Спінеллі, присвячених як теоретичному обґрунтуванню засад європейської інтеграції, так і заходам з його боку, покликаним втілити ці ідеї в життя, починаючи з 1941 р. "Маніфест Вентотене" і до початку 1980-х рр. – інтенсифікації об'єднувачих процесів Європейського Співтовариства.

Джерельна база представлена "Маніфестом Вентотене" [14], виступами А. Спінеллі [9; 6; 17] та доповідями [15; 16], промовою його радника Клауса Стаффмана [18], періодикою 1980-х рр. [7; 10].

У науковій літературі як теоретик федералізму А. Спінеллі згадується у працях І. Баркалової [1], Є. Коваленко [2], О. Трегуба [4], І. Побединського [3]; ґрунтовні праці, присвячені життю та діяльності визначного федераліста, видані за сприянням Європейського Парламенту [5; 8]; особливу увагу в контексті нашого дослідження необхідно звернути на статті теоретиків неофедералізму Дж. Піндера [12] та федералізму С. Пістоне [13] тощо.

Для кращого розуміння мотивів та ідей А. Спінеллі слід розглянути його біографію. Майбутній теоретик європейського федералізму народився у Римі 31 серпня 1907 р. У 1924–1927 рр. він вивчає право у Римському університеті і в цей же час стає одним з лідерів молодого комуністичного руху, проводить активну антифашистську діяльність. Звичайно в умовах диктатури Б. Муссоліні йому цього пробачити не могли, тому з 1927 до 1943 року він знаходиться в ув'язненні.

У 1937 р. тюремний строк А. Спінеллі замінюють на домашній арешт. В цей же час кардинально змінюються і його погляди – побачивши жахи комуністичного режиму на прикладі СРСР, він покидає лави останніх. У 1939 р. на о. Вентотене до А. Спінеллі приєднується Ернесто Россі, з яким вони проводять час у дискусіях щодо свободи, демократії, кращого політичного устрою післявоєнної Європи [12, с. 573]. Результатом їх співпраці, крім близької дружби, стає "Маніфест Вентотене" (1941 р.) – можна сказати, перший програмний документ європейських федералістів.

У "Маніфесті" зазначалося, що держава-нація втратила своє право на існування, бо більше не може гарантувати своїм громадянам політичну та економічну безпеку. Основною метою національної держави є панування над більш слабкими сусідами, а у підсумку – найсильнішої країни над усіма іншими. На думку А. Спінеллі та Е. Россі, держава вже перестала бути захисником громадянських

прав і свобод, а трансформувалася в політичний організм, що домагається максимальної ефективності в умовах війни. Як приклад вони наводять збільшення кількості держав, у яких домінують військові сили навіть у мирний час. Майбутнє Європи А. Спінеллі та Е. Россі вбачають у створенні "Федерації з суверенними повноваженнями, які б розповсюджувалися на спільні інтереси усіх європейців"; на їхню думку, "національна незалежність, свобода, соціалізм пануватимуть тоді, коли Федерація стане їх основою, а не наслідком". Таким чином, вони роблять висновок, що створення Федерації європейських країн є головним завданням, на якому прогресивний рух має зосередити всю свою енергію [14].

Як зазначає О. Трегуб, сформовані у "Маніфесті Вентотене" ідеї активізували формування руху Опору в Європі, а висловлені гасла свободи та демократії у майбутньому були покладені в основу критеріїв членства у ЄС [4, с. 149].

Після свого звільнення у 1943 р. А. Спінеллі у Мілані засновує Європейський союз федералістів (ЄСФ), а у липні 1944 – лютому 1945 рр. у Женеві та Парижі організовує міжнародну конференцію федералістів. У ході цих зустрічей ЄСФ приймає "Маніфест Вентотене" як програмний документ Союзу. А у серпні 1947 р. на першому конгресі федералістів А. Спінеллі виголосив промову, в якій знову підтвердив свої переконання, що європейські держави мають поступитися своїм суверенітетом на користь федерації, яку він назвав "Європейським Союзом" [2, с. 213]. Таким чином, ще до початку практичної реалізації справи будівництва об'єднаної Європи федералісти розпочали активну розробку теоретичних засад інтеграційних процесів.

Свою першу кампанію А. Спінеллі розпочав у 1950–1954 рр. Головним чином вона була присвячена створенню Європейського політичного співтовариства (ЄПС) та об'єднаної європейської армії в рамках Європейського оборонного співтовариства (ЄОС). В цей час він активно співпрацює з Ж. Моне, П.-А. Спааком, А. де Гаспері. І хоча Ж. Моне не заперечував ініціатив італійського федераліста, проте їх з Р. Шуманом більш прагматичний підхід до інтегрованої Європи, можна сказати, заперечував ідеалізм федеративного руху. Останній в цей час втрачає свої основні аргументи щодо напрямків інтеграційного процесу. Було очевидним, що федеративного устрою Європи неможливо досягти без реального підґрунтя лише за допомогою доказів доцільності та конституційних проектів. На цьому етапі необхідна була економічна інтеграція, а також вироблення спільної стратегії [1, с. 13]. Ініціатива зі створення спільних європейських

збройних сил також зазнала невдачі – у Національній асамблеї Франції її було заблоковано комуністами та голлістами [13].

Проте А. Спінеллі не здавався. Діяльність у рамках ЄПС спонукала його до ініціативи проведення Конгресу європейців. А. Спінеллі був критично налаштований по відношенню до ЄЕС. Він стверджував, що його установи були занадто слабкі для створення спільного ринку, а ідея автоматичного переходу від економічної до політичної інтеграції була помилковою. Ця критика супроводжувалася запуском великої популярної кампанії, що закликала до безпосередніх виборів громадянами шляхом прямого голосування європейських установчих зборів з метою складення проекту федеральної конституції. Ратифікувати її мав загальноєвропейський референдум. У ході цієї кампанії у 1957–1962 рр. було зібрано 650 тис. голосів [13]. І хоча це була відносно невелика кількість, проте сам факт показав готовність європейських громадян безпосередньо приймати участь у будівництві об'єднаної Європи. І відповідь була в основному позитивною. Таким чином, Конгрес європейців певною мірою відкрив шлях до прямих виборів Європарламенту.

У 1961 р. А. Спінеллі в ході Болонської конференції, ще до викладання в однойменному центрі університету Джона Хопкінса, у своєму зверненні до європейських чиновників зазначив, що зразковою моделлю для загальних прямих виборів найоптимальнішою буде американська. Крім того, вже в цей час, ще до кризи "порожнього крісла", Люксембурзького компромісу 1966 р. і початку "евро-застою" італійський федераліст наголосив на зміщенні інституційного балансу, назвавши Європейську комісію слугою Ради міністрів, а не рушійною силою Співтовариства [9].

У 1970 р. А. Спінеллі був призначений італійським урядом членом Єврокомісії та обійняв посаду комісара, відповідального за промислову політику, дослідження і технологічний розвиток, а також Об'єднаний дослідницький центр. Він мав чітке уявлення про свою роль, зазначивши, що протягом наступних чотирьох років йому доведеться зробити щось для Європи після того, як про це було багато сказано [11, с. 3]. Стосовно реформи Співтовариства своїм головним завданням він вважав уточнення обов'язків і відносин між Комісією, Радою міністрів і Парламентом. На його думку, Комісії повинна бути надана роль переважно наднаціонального органу для посередництва між двома іншими установами Співтовариства.

12 березня 1974 р. на конференції у м. Бонн А. Спінеллі виголосив промову, яка увійшла в історію під назвою "Європейське Співтовариство на роздоріжжі". Зокрема, у ній він відзначив, що серед

усіх інститутів ЄС Парламент, який є найбільш незалежним від точок зору національних урядів, завжди був найбільше здатним розвивати транснаціональні угруповання політичних сил. Також він додав про необхідність створення політичної спільноти, тобто органу влади, демократично контрольованого європейським народом і представниками держав-членів. І наостанок знову наголосив на необхідності реформ, апелюючи до того, що в рамках існуючих інститутів поглиблення політичної інтеграції неможливе [17]. У такий спосіб А. Спінеллі намагався досягти своєї мети – посилення ролі Європейської комісії, за діяльністю якої мав слідкувати обраний шляхом прямого голосування Парламент. На його думку, лише у такий спосіб була можливою розробка нового європейського договору.

На Паризькому саміті 9 та 10 грудня 1974 р. були офіційно оформлені зустрічі голів урядів країн-учасниць ЄС. Після цієї дати вони стали відомі як засідання Європейської Ради. А. Спінеллі побоювався, що ця подія стане кроком назад, коли міжурядовий підхід матиме пріоритет над методом Співтовариства: "... за бажанням очільників урядів, за сприяння своїх дипломатичних радників і без відома своїх народів, парламентів цей політичний союз вперше розглядався як федерація, як ліга суверенних держав, які прагнуть до більш тісного союзу через процедури міжурядового співробітництва". Далі він звернув увагу на те, що Європейська Рада ставить оцінки шляхів подальшої інтеграції ЄС іншими інституціями на порядок нижче, котрі повинні бути доповнені "більш цінними консультаціями", проте позитивно оцінив встановлення 4-річного строку узгодження процедури загальних прямих виборів до Європарламенту [6, с. 2–3].

Ставлення А. Спінеллі до зустрічі у Парижі яскраво характеризує доповідь його радника Клауса Стаффмана "Сполучені Штати та теперішній стан Європейського Співтовариства", підготована у квітні 1975 р.: "Співтовариство перейшло з етапу спільної сільськогосподарської політики та митного союзу до етапу визначення реальної спільної політики. Оскільки це буде впливати на життя кожного громадянина, зараз головне питання полягає в тому, чи повинно суспільство мати більш демократичну основу, ніж та, яка забезпечується взаємодією його нинішніх інститутів. Коротше кажучи, Співтовариство стоїть перед вибором: воно може відстоювати те, що було досягнуто до цих пір, і підготуватися до того, щоб впоратися з небезпеками втратити його; або воно може вибрати політичний союз. Створення Європейської Ради, де очільники урядів зустрічаються для регулярних обговорень, далеко відстає від цього ідеалу.

Справжній політичний союз – це не що інше, як "Європейський Уряд", контрольований Парламентом, обраним на основі прямого загального голосування [18].

У 1976 р. А. Спінеллі стає депутатом Європейського Парламенту і у його складі продовжує свою діяльність до самої смерті. Свою діяльність він активізує після перших прямих виборів до ЄП, які відбулися 7–10 червня 1979 р. Почалося все у 1980 р. зі створення Клубу Крокодила (за назвою ресторану, де збиралися парламентарі) з ініціативи А. Спінеллі. 180 членів ЄП працювали цілий рік для підготовки Проекту угоди про Європейський Союз. 9 липня 1981 р. вони представили пропозицію, яку мала прийняти переважна більшість, яка була схвалена Парламентом: взяти на себе повну ініціативу в доданні нового імпульсу створення Європейського Союзу; створити постійний комітет з інституційних проблем з другої половини терміну повноважень ЄП, завданням якого було б додати поправки в існуючі Договори; доручити Підкомітету з інституційних проблем Комітету з політичних питань надати пропозиції про чіткий поділ повноважень між інститутами [8, с. 9]. А. Спінеллі з оптимізмом сприйняв такий перебіг подій. У своїй доповіді ЄП від 19 листопада 1981 р. він заявив: "... пропонуючи цей Європейський закон, ви порушили табу, що стосується позаекономічних завдань Співтовариства, котре заважало побудові Європи надто довго. Сказавши, що настав час ініціювати кроки щодо поступового створення Європейського союзу, політичного союзу, не тільки для зміцнення загальної економічної політики, хоча це, звичайно і так, а й для ведення спільної політики щодо зовнішнього світу і загальної політики безпеки. Це спричинить за собою спільне проведення дипломатичних і стратегічних кроків, щоб зробити позитивний внесок у досягнення миру в усьому світі. Тому ми вдячні вам за те, що ми зобов'язали наші уряди, наше Співтовариство і наше населення вважати, що ці нові загальні політики вимагають спільних інструментів для прийняття рішень і дій" [15, с. 2].

На завершальній стадії роботи над Проектом угоди європейський федераліст доповідав ЄП 14 жовтня 1982 р.: "У липні Парламент проголосував за основні принципи цієї роботи переважною більшістю голосів. На початку 1984 р. він не представить цей проект Європейській Раді, а представить його кожному уряду з проханням про ратифікацію відповідними національними органами, парламентом або референдумом, залежно від обставин. Якщо Європейський Парламент, єдиний законний представник європейського електорату в цілому, затверджує проект конституції для Європейського Союзу переважною більшістю голосів, тоді ваші власні уряди – і я кажу, що

ваші власні уряди, а не Рада, обіцяють запропонувати ратифікацію вашим країнам" [16, с. 2]. Таким чином, А. Спінеллі намагався досягти прийняття нового європейського Договору в обхід Європейської Ради, показово наголошуючи на визначній ролі ЄП в законодавчому процесі Співтовариства.

Проект Договору був прийнятий ЄП 14 лютого 1984 р., його безумовно, можна назвати випереджаючим свій час, але аж ніяк не утопічним (не будемо зупинятися на ньому, бо він заслуговує окремого дослідження). Зупинимось лише на реакції деяких політичних сил по відношенню до ініціативи А. Спінеллі. У тогочасній періодиці зазначалося, наприклад: "Давайте не будемо забувати, що британські торі, французькі комуністи, голлісти і практично всі датські депутати, всі вагалися з приводу ідеї більш об'єднаної Європи, і взагалі відмовилися схвалити проект Спінеллі. Але найбільш "цікаве" ставлення – це ставлення французьких соціалістів, майже всі з яких утрималися, тим самим ще раз підкресливши коливання французьких лівих з приводу концепції Європи. Залишається побачити, яке майбутнє буде чекати на ініціативу Альт'єро Спінеллі" [10, с. 2].

На можливість прийняття такого документу вплинули "сприятливі часи", які склалися в період між 1982 і 1984 рр. Це, безсумнівно, була велика рішучість членів ЄП використати легітимність, нещодавно надану їм загальними прямими виборами, для фундаментального впливу на формування процесу інтеграції. Проект був прийнятий на пленарному засіданні ЄП більшістю голосів 237 до 32 [12, с. 582]. З іншого боку, на європейську політику також значною мірою вплинула Маргарет Тетчер в сенсі відстрочки або відмови від реформ [5, с. 22]. Зважаючи на спротив Великобританії, проект А. Спінеллі так і не був уведений в дію.

Це був сильний удар для федераліста, котрий присвятив справі об'єднання Європи більше 40 р. свого життя, проте, як писав кореспондент газети "El Pais" наприкінці інтерв'ю з депутатом ЄП 19 березня 1984 р.: "Спінеллі відповідає, що, навпаки, все більше людей вважають, проект має великі можливості і стає все більш необхідним з кожним днем. Звичайно, його власна рішучість не ослабне, поки в ньому є життя. І все його життя показує, що Спінеллі достатньо мужності, надії та завзятості захищати ідеї, в які він завжди вірив" [7, с. 4]. Помер А. Спінеллі 23 травня 1986 р., здійснюючи повноваження депутата Європейського Парламенту.

Таким чином, А. Спінеллі присвятив справі будівництва Європейського Союзу більшу частину свого життя. Свої погляди на майбутнє Європи він теоретично обґрунтував у "Маніфесті Вентотене" і

став засновником європейського федералізму. ЄС він бачив подібним до Сполучених Штатів Америки. В деяких аспектах його погляди можна вважати суперечливими, як наприклад, негативне ставлення до першочергової інтеграції в економічній сфері. Хоча згодом він і змінив свою точку зору, реально оцінивши заслуги Ж. Моне та Р. Шумана.

Діяльність А. Спінеллі можна розділити на декілька періодів. Перший етап – кінець 40-х – початок 60-х рр. ХХ ст. – створення ЄСФ, намагання прискорити формування ЄПС та ЄОС, проведення Конгресу Європейців. В результаті було оформлено доктрину федералізму та показано, що європейські громадяни готові приймати безпосередню участь в інтеграційних процесах. Другий – 70-ті рр. – діяльність у якості єврокомісара та депутата ЄП до виборів 1979 р. В цей час він приділяє значну увагу інституційному балансу Співтовариства, виступає за розподіл повноважень між органами ЄС, а також стає одним з ініціаторів проведення загальних прямих виборів до ЄП. Останній період – I половина 80-х рр. – діяльність Клубу Крокодила та підготовка Проекту договору про ЄС. І хоча угоду не було ратифіковано, активна діяльність А. Спінеллі призвела до інтенсифікації інтеграційних процесів, поглиблення політичної інтеграції, результатом чого певною мірою стало прийняття Єдиного Європейського Акту 1986 р.

Отже, завдяки значному вкладу в справу європейського об'єднання, як в теоретичному, так і практичному аспектах, А. Спінеллі по праву називають одним з батьків-засновників Європейського Союзу.

Література

1. Баркалова І. М. Теоретичні моделі розвитку європейської інтеграції / І. М. Баркалова // "Наука. Релігія. Суспільство". – 2013. – № 1. – С. 9–16.
2. Коваленко Є. О. Концептуально-методологічні засади аналізу євроінтеграційної політики / Є. О. Коваленко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2008. – Вип. 32. – С. 210–219.
3. Побединский И. М. Роль федерализма в теории европейской интеграции / И. М. Побединский // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – С. 210–215.
4. Трегуб О. І. Теоретичні засади європейської інтеграції / О. І. Трегуб // Грані. – 2013. – № 9 (101). – С. 148–153.
5. Altiero Spinelli – European Federalist / Responsible: Wilhelm Lehmann. – Brussels: European Parliament, 2009. – 53 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://movimentoeuropeo.it/images/IPOL-AFCO_ET2007410673_EN.pdf. – Назва з екрана.

6. Altiero Spinelli's thoughts on the tasks faced by the Commission after the Summit of 9 and 10 December 1974 / Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/thoughts_of_altiero_spinelli_16_december_1974-en-de978423-2a55-4930-85ff-706d28ef93f8.html. – Назва з екрана.

7. Arias J. "Altiero Spinelli, the "prophet of European Union", believes European political unity is not far off" from El País (19 March 1984) / J. Arias // Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/altiero_spinelli_the_prophet_of_european_union_believes_european_political_unity_is_not_far_off_from_el_pais_19_march_1984-en-9dbd6edc-eece-41b8-b3a1-3e5f6ff989d7.html. – Назва з екрана.

8. Battling for the Union – Altiero Spinelli. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1988. – 58 p.

9. Intervention of Altiero Spinelli at the Bologna Conference. April 1961 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://aei.pitt.edu/14757/1/S12.pdf>. – Назва з екрана.

10. Labaki M. "The Parliament of the Ten intends to create a more united Europe" from Le Soir (15 February 1984) / M. Labaki / Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/the_parliament_of_the_ten_intends_to_create_a_more_united_europe_from_le_soir_15_february_1984-en-e0e30499-1097-47e0-be6f-469980f3a7e8.html. – Назва з екрана.

11. Lugarini R. The role of Altiero Spinelli on the path towards European Union // Briefing. European Union History Series [Електронний ресурс] / R. Lugarini. – Режим доступу:

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589781/EP_RS_BRI\(2016\)589781_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589781/EP_RS_BRI(2016)589781_EN.pdf). – Назва з екрана.

12. Pinder J. Altiero Spinelli's European Federal Odyssey / J. Pinder // The International Spectator. – 2007. – Vol. 42, № 4. – P. 571–588.

13. Pistone S. Altiero Spinelli and European Unification [Електронний ресурс] / S. Pistone. – Режим доступу:

http://www.federalists.eu/fileadmin/files_ufc/FC/FC_Prague_10-11_October_2007/Working_Documents/PISTONE_ON_SPINELLI_2_.pdf. – Назва з екрана.

14. Spinelli A. The Ventotene Manifesto // Ventotene: The Altiero Spinelli Institute for Federalist Studies. – P. 75–96. [Електронний ресурс] / A. Spinelli, E. Rossi – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/the_manifesto_of_ventotene_1941-en-316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbecc.html. – Назва з екрана.

15. Statement by Altiero Spinelli to the European Parliament (19 November 1981) // Official Journal of the European Communities (OJEC). Debates of the European Parliament. 19.11.1981, № 1–277. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/statement_by_altiero_spinelli_to_the_european_parliament_19_november_1981-en-209db93b-26dc-492d-a350-9f0b2ba84a60.html. – Назва з екрана.

16. Statement by Altiero Spinelli to the European Parliament (14 October 1982) // Official Journal of the European Communities (OJEC). Debates of the European Parliament. 14.10.1982, № 1–289. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/statement_by_altiero_spinelli_to_the_european_parliament_14_october_1982-en-766481cd-75e4-4dfe-8356-5214593745b3.html. – Назва з екрана.

17. The European Community at the crossroads. Full text and extracts of speech given by Mr. Altiero Spinelli, Member of the Commission of the European Communities, at the presentation of Schuman Prize, at the Rheinische Friedrich-Wilhelm University. Bonn, 12 March 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://aei.pitt.edu/12927/1/12927.pdf>. – Назва з екрана.

18. The United States and the present state of the European Community. Speech by Claus Stufman, advisor to Altiero Spinelli, on a speaking tour in the U.S. April 1975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://aei.pitt.edu/8432/1/8432_1.pdf. – Назва з екрана.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 069:908"1920"

Н. М. Дмитренко

**Археологічні дослідження провінційних музеїв
Лівобережної України (20-ті роки ХХ ст.)**

У статті висвітлені основні напрямки досліджень та здобутків провінційних музеїв у галузі археології, участь музейників у розкопках та археологічних розвідках, що проводились провідними археологами того часу. Надана характеристика археологічних музейних колекцій.

Ключові слова: провінційний музей, археологічні дослідження, археологічні колекції, історико-археологічні відділи.

В статье освещены основные направления исследований и достижения провинциальных музеев в области археологии. Дана краткая характеристика археологических музейных коллекций.

Ключевые слова: провинциальный музей, археологические исследования, археологические коллекции, историко-археологические отделы.

The article describes the main directions of the analysis and achievement of the provincial museums in the sphere of archaeology. A short characteristic of the archaeological museum collections is given.

Key words: provincial museums, archaeological analysis, archaeological collection.

Науково-дослідна робота являє собою один з головних напрямків діяльності музеїв. Власне, сама поява місцевих музеїв у ХІХ – на початку ХХ ст. була обумовлена потребами подальшого вивчення історії, економіки і культури регіонів. Ініціаторами їх створення були наукові товариства, земства, громадські організації. Саме завдяки їхнім зусиллям виникли Конотопський повітовий земський музей (1900), Глухівське зібрання предметів місцевої старовини (1903), Музей М. Гоголя в Ніжині (1909), Остерський музей наочних посібників (1912). Значну роль у розвитку музейної справи на Північному Лівобережжі відіграла Чернігівська губернська архівна комісія, заснована в 1896 р. У 1903 р. члени комісії А. Верзилов, П. Добровольський, М. Коцюбинський та І. Руденко впорядкували "Програму для збирання відомостей археологічних, історичних та етнографічних по Чернігівській губернії", яка не втратила свого значення і дотепер [1].

Нововиявлені пам'ятки історії та культури поповнювали зібрання місцевих музеїв і запроваджувались до наукового обігу. Цю традицію успадкували і розвинули музейні заклади, що розгорнули свою діяльність у після революційний період. Тим більше, що їх очолили переважно представники старої наукової інтелігенції, які брали активну участь у краєзначому русі. "У вкрай важких матеріальних та моральних умовах, часто без книг і лабораторій, науковці зберегли не тільки інстинктивне прагнення продовжувати свою наукову роботу, але, всупереч бурхливій народній стихії, виявили свій творчий порив", – писав у 1922 р. кримський науковець П. Гальцов [2].

Вже на початку 20-х рр. місцеві музеї Північного Лівобережжя приступили до вивчення археологічних старожитностей регіону. У серпні 1921 р. співробітники Лохвицького музею ім. Сковороди брали участь у археологічному дослідженні поховання Х ст. в х. Городище. Експедиція відбувалась під керівництвом М. Ренського та Д. Щербаківського. За результатами розкопок М. Ренський підготував доповідь "Древние обитатели Лохвицкого уезда по археологическим данным" [3]. Згідно звіту музею за 1923 р., усі знахідки ("повне слов'янське жіноче поховання, неповне жіноче та дитяче поховання, посуд скитського періоду, кістки мамута") були передані для вивчення та подальшого експонування. Наступного року експедиція М. Ренського здійснила дослідження слов'янських могильників у районі Млини – Будаква. Було розкопано 11 поховань у 3 могильниках [4]. У 1928–1930 рр. співробітники музею впорядкували археологічну мапу району.

У 1923 р. професор М. Макаренко запросив до співробітництва в галузі археології Роменський музей: "Решта великих культур, що зміняли одна одну знаходяться у великій кількості на території Роменського повіту. Досить сказати того, що не тільки в російській вченій літературі, а навіть в закордонній наша Роменська скитська культура має своє окреме місце під назвою "культура аксютинського типу", або слов'янська культура "городищ Роменського типу". Я маю честь пропонувати музею свої спеціальні знання і деякий невеликий час. Коли музей знайде це потрібним, то дасть дослідам роменських пам'ятників зазначеного злету. Якби музей мав на це змогу і бажання асигнувати на такі досліді, наслідком яких міг би поповнити музей, пропонував би свій труд по керівництву дослідями, звичайно, безплатно [5]. З Роменським музеєм вченого пов'язували особливі стосунки – музей створювався за його безпосередньої участі, він неодноразово був присутній на засіданнях Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке було засновано при музеї. У травні 1924 р. колегія Роменського музею вирішила прийняти пропозицію М. Макаренка і

порушити клопотання перед повітовим відділом народної освіти щодо виділення коштів для проведення археологічних досліджень [6]. Того ж таки року директор Роменського музею М. Семенчик узяв участь у археологічній експедиції під керівництвом М. Макаренка, яка досліджувала городище Монастирище. Документи Роменського музею свідчать про співпрацю з М. Макаренком під час археологічних розкопок у с. Ведмежому [7]. На пропозицію М. Макаренка ВУАК у 1928 р. доручив М. Семенчику дослідити у с. Ведмежому одну з двох уцілілих могил, оскільки у цій місцині розпочалось будівництво школи [8]. Ці та інші дослідження дозволили М. Макаренку зробити припущення про виявлену культуру нового типу, носіями якої були сіверяни – вона отримала назву "роменської". Роменський музей проводив і самостійні археологічні дослідження. Так, у 1928 р. передбачалось здійснити обстеження та зйомка плану городища в м. Недригайлів, могильників біля сіл Линове та Ведмеже, археологічних пам'яток по р. Сулі до Лохвиці та по р. Псел від Гадяча до Плішивець [9]. Наприкінці року до Кабінету антропології ім. Хв. Вовка було передано статтю М. Семенчика "Неолітичні знахідки на Роменщині" [10]. У травні 1928 р. Роменський музей звернувся до Укрголовнауки за "Відкритим листом" для проведення дослідження геологічної будови та ґрунтів Посулля, збирання етнографічного матеріалу, обстеження церков. Маршрут експедиції був визначений у такий спосіб: Ромни – Попівка – Сурмачівка – Глинськ – Нова Гребля – Білогорівка – Свиридівка – Яшники – Лохвиця – Писки [11]. Під час роботи у складі архітектурно-мистецької експедиції під керівництвом С.Таранушенка, маршрут якої пролягав по селах Хорунжівка, Житне, Артюхівка, Ярмолинці, Хмелі, М. Семенчик здійснив топографічну зйомку археологічних пам'яток – могильників та городищ (усього 17 об'єктів). Результати досліджень були викладені у статтях "Обслідування верхнього Посулля", "Неолітичні знахідки на Роменщині", "Кілька предісторичних знахідок Роменщини" та "Випадкові знахідки на Роменщині" опублікованих на початку 30-х рр. [12].

Зробили свій внесок місцеві музеї і у вивчення трипільської культури. Зокрема, в 1924 р. завідувач Остерського музею А. Розанов увійшов до складу експедиції, яку очолили викладачі Київського археологічного інституту Л. Дінцес та М. Багасвський. Були проведені пробні розкопки пам'яток трипільської культури в с. Євминка Остерського повіту [13]. Керівництво Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка звернулося до Остерського музею з проханням передати йому зразки фрагментів керамічного посуду з археологічних об'єктів трипільської культури, що знаходились на території повіту

[14]. У 1925–1926 рр. співробітники музею брали участь у розкопках в с. Євминка у складі експедиції М.Макаренка [15]. У серпні 1923 р. А. Розанов дослідив фундаменти церкви Архангела Михайла (Юр'євої Божниці) XI–XII ст. у Старгородці (передмісті Остра). Відбулася також поїздка до с. Євминки для дослідження кам'яних жорен, що були знайдені в руслі Десни [16]. А. Розанов упорядкував археологічну карту Остерського повіту по матеріалах музейних досліджень, провів археологічну розвідку у с. Вовча Гора [17]. У 1928 р. музей співпрацював з експедицією М. Макаренка, яка досліджувала Юр'єву Божницю, що була предметом зацікавлень вченого ще з дореволюційних часів. Описи, малюнки та фотографії зберігають наукове значення до сьогодні [18]. Наступник А. Розанова на посаді директора Остерського музею Г. Черноголовко поповнив археологічну колекцію музею пам'ятками неолітичної доби, виявленими під час роботи на Козаровицькій луговій дослідній меліоративній станції [19].

Самостійні археологічні експедиції здійснював завідувач Сосницького музею Ю. Виноградський. У 1921 р. він провів розвідувальні роботи на урочищі Городище біля с. Шабалинів. Здобуті матеріали дозволили йому зробити припущення, що "тут був город Сіверян ще перед татарським погромом і що він певно існував в часи поганські" [20]. Того ж таки року було проведено дослідження слов'янського городища біля с. Ляшківці. Знайдені під час розкопок сокиру та ніж було передано до музею [21]. У 1924р. Ю. Виноградський здійснив археологічні розвідки в селах Мале і Велике Устя та Слободка, результатом яких стала стаття "Два селища" [22]. Наприкінці 20-х рр. Ю. Виноградський оглянув городище біля озера Буромка у с. Слободка. Знайдені керамічні та остеологічні матеріали дозволили погодитись з висновками попередніх дослідників про його приналежність племені сіверян X ст. [23]. Загалом були обстежені 25 населених пунктів у Сосницькому, Менському, Коропському, Корюківському та Батуринському районах [24], а виявлені атрефакти поповнили експозицію Сосницького музею.

Звіт Сумського художньо-історичного музею за 1925–1926 рр. свідчить про ґрунтовні наукові дослідження співробітників: було складено археологічну мапу Сумської округи, виявлено старовинні городища [25]. Звіт музею за 1926–1927 рр. інформує про перші палеозоологічні розкопки, проведені в с. Прикіл, де місцеві мешканці знайшли кістки мамонта, дослідження центру гончарного виробництва в с. Краснопілля, де були знайдені рештки печі для випалювання керамічних виробів та кахлі XVII ст. Результати наукового дослідження артефактів були викладені в статті завідувача музею Н. Онацького

"Старовинні кахлі Сумщини" [26]. Влітку 1929 р. за участю працівників Сумського художньо-історичного музею археологічна експедиція під керівництвом М. Макаренка розпочала дослідження археологічного комплексу в урочищі Крейдище поблизу Сум. Протягом 20 серпня – 6 вересня було розкопано 20 поховань, знято плани 1480 курганів, зроблену вирізку жіночого поховання, яка сьогодні експонується в Сумському краєзнавчому музеї [27].

Проводячи археологічні дослідження у Прилуках, співробітники місцевого музею намагались залучити до справи фахівців. На початку 20-х рр. запрошення взяти участь у розкопках підземних ходів на території колишньої фортеці отримав професор Ніжинського інституту народної освіти В. Ляскоронський [28]. Виявлені у процесі розкопок пам'ятки демонструвались на щорічних виставках і передавались до окружного музею [29]. Під час реорганізації музею у 1927 р. до губнаросвіти листом звернувся професор М. Макаренко: "Археологічні дослідження мною на Прилуччині мають на увазі головним чином дослідження первісних культур, що залишились на території Прилуччини і далі Округовий Музей в який поступають речі з цих дослідів. Тому гадаю, що Вашому округовому музеєві, який явиться спадкоємцем дослідів, потрібно було б мати на дослідіах свого представника, який би знайомився з методами дослідів з одного боку, а з другого мав би уявлення про стан і значення знайдених речей. Майте на увазі, що від Укрнауки має відкритого листа на досліді та розшуки лаборант Вашого музею М. Кучміна. Гадав би корисним і для дослідів і для музею командирувати її на розкопки" [30].

Кінець 20-х рр. позначився активним співробітництвом Прилуцького окружного музею з Всеукраїнським археологічним комітетом, зокрема з професором М. Макаренком. У результаті спільної праці була складена карта скіфських курганів на Прилуччині, проведені дослідження споруд Густинського та Ладанського монастирів. У 1926–1928 рр. за дорученням Всеукраїнського археологічного комітету було здійснено кілька експедицій, що охопили значну територію округи (Вільшана, Іваниця, Калюжинці, Сокиринці, Тростянець, Охоньки, Срібне, Гурбинці, Дігтярі, Іванківці, Переволочна). Були виявлені та обстежені городища в с. Вільшана та поблизу нього, що належали до східнослов'янських поселень VI–VIII ст. Результати експедиції М. Макаренка виклав у статті "Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині" [31]. У звіті завідувача музею В. Маслова наведені описи та фотографії понад 100 археологічних об'єктів [32]. У 1929 р. Прилуцький окружний музей організував розкопки біля с. Коломійцево, де було виявлено пам'ятки неолітичної доби Журавської палеолітичної стоянки. В ній узяв участь професор М. Рудинський [33].

На середину 20-х рр. припадає початок науково-дослідної роботи Глухівського окружного музею, який на тоді очолював В. Мальченко. За півтора роки його керівництва (квітень 1925 – жовтень 1926 рр.) було проведено комплексне обстеження городищ та курганів навколо міста, здійснені розкопки в історичній частині, де колись знаходились будівля Малоросійської колегії, гетьманський палац, Успенський жіночий монастир [34]. Масштабні археологічні дослідження на території Глухівської округи відбулися у 1927–1933 рр., коли посаду завідувача музею обіймав Я. Морачевський. У 1928 р. була організована археологічна розвідка вздовж берегів річок Есмані, Ворголу та Сейму до Путивля за участю співробітників Конотопського музею. Головним завданням експедиції було обстеження стоянок кам'яного віку [35]. У серпні 1929 р. Я. Морачевський разом зі студентом Глухівського педтехнікуму С. Литвином провів польові дослідження поверхневого археологічного матеріалу по берегах річок Клевені, Свізі, Локні, Івоту з метою вивчення давньоруських городищ. Під час експедиції Я. М. Морачевський вів щоденник, зняв плани досліджених об'єктів [36]. Наступного року були обстежені дюни в Семенівському районі. У 1931 р. було відряджено експедицію до Глухівського, Шосткинського, Хільчанського та Понорницького районів [37]. Тривали дослідження у с. Мізин. "Відкриття цього селища з часів палеоліту, єдиного з боку своєї наукової вартості не тільки в європейському, але й світовому масштабі, звернуло на себе увагу широких наукових кіл" [38]. На засіданні порайонних комісій Історичної секції УАН М. Грушевський зробив доповідь "Техніка й умілість палеолітичної доби в знахідках Мізинського селища на Чернігівщині" 1932 р. Я. Морачевський брав участь у дослідженнях Мізинської палеолітичної експедиції [39].

Джерела дають підстави стверджувати, що науково-дослідна робота у музеї Ніжинського інституту народної освіти на початку 20-х рр. велась досить пасивно. У звіті Чернігівського губполітосу за 1922–1923 рр. зазначалося: "Крайня скудость сведений является результатом отсутствия сколько-нибудь подходящих для музейной работы лиц и отказом от работы тех немногих, кто бы мог работать в музее, но не желает, не получая никакого вознаграждения, которое длится месяцами и годами" [40]. Натомість активні пошукові роботи були розгорнуті співробітниками Музею історії мистецтв та етнографії, створеного В. Лесючевським. Свої перші кроки у велику науку майбутній завідувач Ніжинського окружного музею І. Спаський зробив саме під орудою В. Лесючевського у 1921 р., досліджуючи городище у с. Плоскому поблизу Ніжина [41]. Наприкінці 20-х рр. І. Спаський здобув досвід практичної археологічної роботи, беручи участь у

дослідженні давньоруського курганного могильника у с. Шестовиця під керівництвом П. Смолічева [42].

У середині 20-х рр. були організовані експедиції співробітників Конотопського музею до Кролевецького, Батуринського та Карабугівського районів, обстежено с. Парафіївку [43], під час яких був зібраний значний матеріал на неолітичних стоянках по Сейму та Десні [44].

В лютому 1919 р. директор Путивльського музею був запрошений П. М. Коренев до повітового відділу народної освіти, щоб взяти участь у розробці плану археологічних досліджень регіону. До кінця 1925 р. були зібрані відомості про городища Ширяївське, Уцьковське, Мотіно, Князево, Козіно, "Крута гора". Поставлені на облік кургани на розвилці дороги Глухів-Рильськ, біля дороги на Кролевець та с. Скуносове. У 1932 р. на запрошення керівника мезенської археологічної експедиції П. М. Коренев взяв участь у розкопках палеолітичної стоянки в Мезені [45]. Після смерті першого директора музею (1934) його наступник Д. В. Шарапов, вболіваючи за долю історичної спадщини, відкрив та обстежив у Путивльському районі 25 городищ та близько 60-ти стоянок. Під час досліджень 1934–1937 рр. згідно актів до музейної збірки надійшло 8771 археологічних знахідок [46].

Дослідження в галузі археології були одним з головних напрямків діяльності провінційних музеїв Лівобережної України. Окружні, районні музеї регіону (за незначним виключенням, наприклад, Ніжинський окружний музей) були включені в процес археологічного вивчення території Лівобережної України. Головна мета досліджень початку 20-х рр. ХХ ст. – первинна реєстрація (фіксація) археологічної пам'ятки та комплектування музейних збірок. Стан дослідженості артефактів, що передавались до музеїв, знаходився у зародковому вигляді через брак відповідних знань у співробітників провінційних музеїв та цілковитої відсутності коштів на проведення таких досліджень. Друга половина 20-х рр. характеризується активною експедиційною діяльністю, музеєфікацією артефактів і появою у структурі провінційних музеїв історико-археологічних та археологічних відділів. Кваліфікаційний рівень провінційних музейників був недостатнім для проведення самостійних археологічних досліджень, тому існувала практика залучення відомих археологів до керівництва розкопками, що їх ініціювали музеї.

Література

1. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – С. 3.
2. Непомнящий А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. Непомнящий. – Симферополь, 2005. – С.120.

3. Державний архів Сумської області, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30.
4. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 8.
5. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 158.
6. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 158.
7. Німенко Н. Велет українознавства. До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макарєнка / Н. Німенко // Сумська старовина. – 2000. – № X. – С. 20.
8. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24.
9. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24.
10. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24.
11. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 27 ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 25; Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. – Суми. – СДУ, 2003. – С. 397–398
12. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп.1, спр. 2017.
13. НАНХМ України, оп.1, спр. 33.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
15. ДАЧО, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
17. Німенко Н. Вказана праця. – с.15.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
19. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці / Ю. Виноградський // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 161.
20. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 723.
21. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 2017.
22. Виноградський Ю. Вказана праця. – С. 153–154.
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
24. ДАСО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 27.
25. ДАСО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 27.
26. Німенко Н. Вказана праця. – С. 21–22.
27. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 3.
28. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1511.
29. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1567.
30. Клочко О. До витоків роду / О. Клочко // Скарбниця. – 1996. – № 10. – С. 2.
31. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 243, № 1233.
32. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1625
33. Маник В. Глухівський красназавчий музей – історія та сучасність // Культура. Історія. Традиції. – К., 2005. – № 7. – С. 9.
34. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
35. Морачевський Я. М. Щоденник археологічної експедиції / Я. М. Морачевський // Сумська старовина. – 1998. – № III–IV. – С. 42–48.
36. Гольдербигер Н. П. Из истории Глуховского краеведческого музея (1902–1941) / Н. П. Гольдербигер // Матеріали наукової конференції "Північне Лівобережжя та його культура XVIII–XX ст." – Суми, 1991. – С. 84

37. Пролетарська правда. – Київ, 1926. – 7 грудня.
38. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1381.
39. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1381.
40. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 7306.
41. ДАЧО, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3352.
42. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1752, спр. 2010.
43. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443.
44. Терентьев В. М. Внесок П. М. Коренева у становлення фондової колекції Путивльського краєзнавчого музею / В. М. Терентьев // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Суми : Університетська книга, 2009. – С. 176, 181, 184.
45. Лепьошкін О. Д. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов / О. Д. Лепьошкін // Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Суми : Університетська книга, 2009. – С. 186.

Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років ХХ ст.

Стаття присвячена атеїстичній пропаганді в газетах Чернігівщини на початку 30-х років ХХ ст. Антираелігійна тематика займає одне з ключових місць на шпальтах місцевих газет. В обласній та районній пресі масово публікуються статті, в яких різнобічно критикується все пов'язане із релігійними почуттями людей. Кількість таких матеріалів значно зростає перед великими християнськими святами: Різдом, Пасхою, Трійцею. Переважають статті, в яких критикується діяльність православної церкви. Також значний масив публікацій присвячений висміюванню юдаїзму та католицької церкви. В статті показана строкатість антицерковних матеріалів, що публікуються в тогочасній пресі. На шпальтах місцевих газет Чернігівщини часто з'являються матеріали антирелігійного змісту, в яких висвітлюються події у різних країнах світу. Автори, розміщених у газети публікацій, намагаються показати негативний вплив релігії на всі сфери життя суспільства. В даній статті проаналізовано вплив такої пропаганди на широкі верстви населення, її ефективність.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда, преса, церква, атеїзм, Чернігівщина.

Статья посвящена атеистической пропаганде в газетах Черниговщины в начале 30-х годов. Антираелигиозная тематика занимает одно из ключевых мест на страницах местных газет. В областной и районной прессе массово публикуются статьи, в которых разносторонне критикуется все связано с религиозными чувствами людей. Количество таких материалов значительно возрастает перед большими христианскими праздниками: Рождеством, Пасхой, Троицей. Преобладают статьи, в которых подвергается критике деятельность православной церкви. Также значительный массив публикаций посвящен осмеянию иудаизма и католической церкви. В статье показана разнородность антицерковных материалов публикуемых в прессе. На страницах местных газет Черниговщины часто появляются материалы антирелигиозного содержания, в которых освещаются события в разных странах мира. Авторы, помещенных в газеты публикаций, пытаются показать негативное влияние религии на все сферы жизни общества. В данной статье проанализировано влияние такой пропаганды на широкие слои населения, ее эффективность.

Ключевые слова: антирелигиозная пропаганда, пресса, церковь, атеизм, Черниговщина.

The article focuses on the atheistic propaganda displayed in the newspapers of Chernigiv region in the early 30's of XX century. Antireligious topics occupy one of the key places on the pages of local newspapers. In regional and district press the articles that criticize religious feelings of people from different points are massively published. The number of such materials grows considerably before major Christian holidays such as Christmas, Easter, and Trinity. In the analyzed newspapers the articles that criticize the activities of the Orthodox Church prevail. Also, a significant amount of publications is devoted to the ridicule of Judaism and the Catholic Church. The article shows the versatility of anti-church materials published in the press at that time. On the pages of the local newspapers of Chernihiv there are often materials of anti-religious content that cover events in different countries all over the world. The authors of the newspaper publications try to show the negative influence of religion on all levels of social life. This article analyses the influence and effectiveness of such propaganda on the general population.

Key words: anti-religious propaganda, press, church, atheism, Chernihiv region.

20–30-ті роки у СРСР стали часом масової антирелігійної кампанії, яка набула величезного масштабу. Ідея культурної революції, в результаті якої повинні бути знищені пережитки старих часів охопили всі сфери життя радянської держави.

Тематика боротьби з "релігійним дурманом" займає одне з ключових місць у пресі. В цей час створюється низка спеціалізованих загальносоюзних та українських антирелігійних газет: "Войовничий безвірник" – орган ЦР СВБ (Харків, 1929–1933), "Войовничий безвірник" – орган Київської міськради СВБ (Київ, 1929–1939), "Безбожник" (Київ, 1937–1941); часописи "Антирелигиозник" (Москва, 1926–1941), "Безбожник" (Москва, 1924–1941), "Безбожник у станка" (Москва, 1923–1931), "Безвірник" (Київ, 1925–1935).

Антирелігійна тематика стає однією з першорядних і в регіональній пресі СРСР початку 30-х років, коли розпочався новий етап наступу на церкву, після періоду відносно нейтрального ставлення до церковників у середині 20-х років. У кінці 20-х на початку 30-х років відбувається повне підпорядкування преси інтересам партії і розширення її пропагандистських функцій. У цей час масово створюються нові видання, поштовою для чого стала адміністративно-територіальна реформа в СРСР 1930-го року, яка передбачала створення районів. 1930–1931-й роки стали часом масового відкриття районних газет.

Антирелігійну пропаганду на Чернігівщині в кінці 20-х – на початку 30-х років досліджували Топчій [1] та Циба [2]. Радянській пресі цього періоду присвячено низку праць, серед яких можна виділити дослідження Попової [3], Сипченко [4], Вітринської [5].

Метою даної статті є аналіз публікацій антирелігійного змісту в газетах Чернігівщини на початку 30-х років ХХ ст. Більшість дослідників антирелігійної кампанії в 20–30-х роках звертають увагу на спеціалізовані видання. Проте великий масив таких публікацій ми можемо побачити і в місцевій пресі. Дані матеріали показують пропагандистську спрямованість регіональної преси, розкривають механізм атеїстичної агітації серед широких верств населення.

Головною партійною газетою Чернігівщини на початку 30-х років було видання "Червоний стяг". У цій газеті антирелігійна тематика займає чільне місце, зокрема в той час, коли українці традиційно святкують найбільші християнські свята, такі як Різдво та Великдень.

В газеті вміщено план антивеликоднього культпоходу 1930-го року [6, с. 4], який передбачає низку заходів з дискредитації найбільшого християнського свята Великодня. Найактивнішими учасниками заходу виступають члени міської організації Союзу воєвничих безбожників (СВБ), які повинні організувати робітників та службовців для участі в культпоході. Для залучення якомога більшої кількості чернігівців планувалися карнавал, співи, вистави, кіно, а на завершення феєрверк. Цікаво, що у статті зазначено, що такі заходи по районах проводитися не будуть.

В іншій статті того самого передпасхального номера 1930 р. [7, с. 4] зазначаються "гріхи" релігії, зокрема "допомога капіталу в пригнобленні людськості" та "контреволюційна роль релігії під час революції", а на злобу дня закликається посилено працювати на Пасху і вступати до "армії воєвничих безвірників".

У більшості статей антирелігійного змісту вміщених у газеті "Прапор комунізму" критикується християнство, проте зустрічаються і матеріали, в яких дискредитується юдаїзм. Наприклад, у статті "Не свято звільнення, а свято поневолення" [8, с. 4] обґрунтовується теза вдуманості свята Пасхи жрецькими, щоб "затемнити трудящі маси". Єврейська тематика продовжується в тому ж номері газети, де поміщена [9, с. 2] резолюція зборів "одинаків-кустарів", яка закликає "бойкотувати Пасху, як свято, що затьмарює класову свідомість єврейських трудящих". Збори вирішили "відмовитися від дикунського звичаю, користуватися мацою", просити окружні та міські органи влади закрити всі синагоги та перетворити їх на заклади культури, здати на індустріалізацію країни всі культові металеві речі – срібло, мідь тощо, а на день Пасхи влаштувати недільник для побудови літака "Безвірник України".

Цікаво, що у вищезгаданій статті, яка адресується у першу чергу євреям, критикується Спілка визволення України, автокефальна церква, папа Римський Пій XI та "його помічники – єврейські рабини".

Така різношерстість критики свідчить про намагання радянської пропаганди окреслити якомога ширше коло "шкідників" як внутрішніх, так і зовнішніх. Взагалі тема "оточеної фортеці" є однією з провідних у радянській пресі кінця 20-х – початку 30-х років.

Паралельно з критикою релігійних свят їм протиставляються нові – комуністичні. У статті "За І-ше травня проти великоддя" [10, с. 4], звеличується свято першої борозни, де автор також в ногу з часом підкреслює і важливість колективізації: "... свято чесної праці на землі без богів, за допомогою агрономічної науки, шляхом усупільнення сільського господарства, шляхом кращих засобів агрономічного знаряддя, сільського господарського знаряддя. Все це відзначає селянство, виїжджаючи в поле працювати на усупільненій ниві". Режим деформує увесь традиційний уклад селянського життя, змінюючи саме поняття свята використовуючи їх у своїх цілях. Наприклад, підготовка до дня колективізації та врожаю полягає в трудових подвигах та виконанні планів [11, с. 1].

Антиріздвяна кампанія висвітлюється не менше. В друкованому органі Чернігівського окрпарткому поміщується замітка про "антиріздвяні дні в Москві", на карнавалі під час яких було спалено 40 образів [12, с. 1]. В номері "Червоного стяга" за 7 січня 1930-го року більшість матеріалів присвячені антиріздвяній пропаганді. Знову ж піднімається тема шкідливості свят для блага працівників, релігія показується як інструмент в руках класового ворога.

Масивом пропагандистських гасел влада пропонує й альтернативу старій "попівсько-куркульській" системі. Наприклад, у статті [13, с. 3] "Різдвяні забобони села та боротьба з ними" автор робить висновок, що тільки завдяки перебудові сільського господарства на нові колективні форми селянство зможе остаточно покінути з пережитками минулого. Таким чином відбувається використання антирелігійної кампанії для агітації за ідеї колективізації, яка є головною пропагандистською темою в періодичних виданнях УСРР кінця 20-х – початку 30-х років.

Більшість статей мають на меті дискредитувати служителів культу і показати церкву як "пережиток буржуазного світу". Усі звинувачення у бік церкви у цих статтях абсолютно безглузді. Наприклад, у статті "Релігія є лютий ворог здоров'я трудящих" [14, с. 4] йдеться про шкідливість причастя, наголошується про нехтування церквою норм гігієни. Також "велику шкоду" для здоров'я віруючих несе проскура: "агнець божий", себто проскура вирізана іржавим копієм і розламана на чотири частини брудними руками попа. А з цим "агнцем" до рота вірян потрапляють мікроби з рук попа, який під час обідні мацає руками

і брудну євангелію, заяложену поцілунками вірян і брудний "служебник", звідки він вичитує молитви, сіпає за брудний шнур від алтарної завіси, відчиняє і зачинає "царські ворота", береться за брудне кадило, яке подають йому ще брудніші руки паламаря". Автор статті доходить до висновку, що через причастя заражуються тисячі людей на що просить звернути увагу окружну інспектуру з охорони здоров'я.

Значна увага в Чернігівській пресі надається і подіям пов'язаним із церквою за межами СРСР. Зокрема, в 1930 році публікується низка матеріалів із критикою католицької церкви та проти так званого "хрестового походу" проти комунізму оголошеного в Англії. В цих статтях [15, с. 2] висміюються дії Римської курії та християн західної традиції, покликани привернути увагу до гонінь проти церкви в СРСР. Релігія зображується як засіб у руках великого капіталу для поширення антирадянських настроїв на широкі маси населення.

В цих пропагандистських матеріалах наголошується на безперспективності такої антирадянської агітації та широку підтримку серед робітників західних країн ідеї побудови комунізму в СРСР. Готовність прихильників СРСР по всьому світу та радянських громадян мобілізуватися проти таких дій католицької церкви мають запевнити короткі замітки, які публікуються в Чернігівській пресі [16, с. 1] на кшталт ініціативи мінських робітників по зборі грошей на будівництво літака "Наша відповідь папі Пію XI".

На сторінках Чернігівських газет підкреслюється згубність "попівської агітації". У низці статей [17, с. 1] йдеться про представників національних меншин шведів та німців, які під впливом "попівської та глитайської агітації" виїхали з СРСР. Проте "відчувши на собі тяжкі умови життя у Швеції", зрозуміли, "що тільки радянська країна є батьківщиною для всіх трудящих".

Антирелігійною пропагандою просякнута велика частина публікацій, які стосуються чи не всіх сфер життя суспільства. Наприклад, у статті про Чернігівський музей [18, с. 3] акцентується увага на "нікудишній" його діяльності в дореволюційний період. Одним з головних завдань, що ставилися перед цим закладом у цей час називається "популяризувати царсько-поміщицький уряд з його попівськими приспінниками, мощами Теодосія...". А пізніше перераховуються успіхи чернігівських музейників в антицерковній пропаганді такі як створення пересувної виставки, яку возили в низку сіл округи і написання доповідей та статей на антирелігійну тематику.

Висвітлення подій експонування пересувної антирелігійної виставки на шпальтах газет показує неприйняття більшістю селян антицерковної кампанії радянської влади. Навіть автори статті [19, с. 4],

незважаючи на промовисту пропагандистську назву "Перемога нового села над рештками старого релігійного побуту", визнають, що селяни великою мірою не сприймають таку агресивну агітацію. Мимоволі автор згадує, що в селі один з двох храмів залишився діючим, але триває збір підписів щодо його закриття. Цікаво, що і в цьому матеріалі виринає тема колективізації, яку селяни порівнюють з кріпацтвом, про що діляться з людьми, які приїхали в село з антирелігійною виставкою. Історик Олександр Ігнатуша відзначає, що причиною близько 14 % усіх бунтів і селянських повстань, зареєстрованих 1930 р., було закриття церков та конфіскація дзвонів [20, с. 15].

У радянській місцевій пресі можна зустріти матеріали, що мимоволі показують формальне сприйняття антирелігійної пропаганди і не сприйняття її навіть серед активу. На шпальтах друкованого органу Менського РК КП(б) У – газети "Колгоспна праця" вміщена цікава замітка сількорбригади з села Бендерівці [21, с. 2]. В статті засуджується секретар осередку Комуністичної спілки молоді (КСМ) – Федір Котельга, який "зірвав" доповідь на антиріздвяну тему. В публікації зазначається: "Перед самим початком доповіді Котельзі здалося сидіти дуже скучно й він, зібравши молодь, запропонував піти на вечорниці. Вечір було зірвано".

Намагання режиму змусити селян працювати в дні релігійних свят не завжди досягали успіху. Навесні, коли більшість публікацій у пресі присвячені посівній кампанії, з'являється замітка про колгосп "Червона зірка" (знаходився на території села Бутівка, яке входило до Менського району): "Не святкувати, а сіяти" [22, с. 1]. В ній критикується правління колгоспу за затримку посіву ячменю. Полевод та завгосп пояснюють це тим, що на свято Благовіщення та Благовісника (7, 8 квітня) ніяк не можна сіяти.

В 30-х роках часто публікуються оголошення про відмову від батьків. Вони здебільшого написані за шаблоном. Діти відмовляються від батьків "куркулів", "попів". Ось зразок такого оголошення: "Я, Кучинський Дмитро Дмитрович, відмовляюся від свого батька – попа, що живе на хут. Чистих Лужах, Ріпкинського району. Кв. 379" [23, с. 4], також публікуються і оголошення про зречення сану, наприклад: "Я, Чижов Н. В., був попом більше 20 років у с. Еліні, Сновського району. Тепер я зрозумів, що релігія це велике лихо для народу, бо службовці культу мають мету особистої наживи, а тому зрікаюся сану попа. – кв. 550–703" [24, с. 4]. Такі зречення писалися в результаті тиску на священнослужителів з боку активістів і служили доказом перемоги радянської ідеології. Хоча ці зречення досить часто були формальними, що стало ще однією темою публікацій антирелігійного характеру в

місцевій пресі. Наприклад, у статті "Попівсько-дяківські вибрики" [25, с. 4] зазначається, що навіть після зречення священник з села Рогощі Чернігівського району колядує по селу. В цій же статті показуються і способи опору духівництва антирелігійній кампанії радянської влади, які висвітлюються у ключі спроб священнослужителів використати наївність селян і їхню "згубну релігійність". Такі матеріали цікаві для розуміння процесів, сприйняття пересічним селянином процесу антирелігійної кампанії радянської влади. З одного боку, прихожани церкви бояться відкрито виступати проти дій влади, з іншого – віковічна християнська традиція не дозволяє одномоментно відкинути традиційний уклад життя, який був нерозривно пов'язаний з православною обрядовістю. Також можна зробити висновок, про певну наївність частини духівництва і надію на вирішення питань, пов'язаних з церквою у цивілізований спосіб.

Автор зазначеної статті обурюється листу Лопатинської релігійної громади до Любецького райадмінвідділу, в якому парафіяни просять, щоб сільська рада виділила їм 48 аркушів паперу для складання списків вірян.

Отже, антирелігійна пропаганда значною мірою присутня в пресі Чернігівщини початку 30-х років. За допомогою різних жанрів кореспонденти газет намагаються всіляко дискредитувати релігію загалом. Також часто викриваються особисті "злодіяння" представників духовенства. Натомість за допомогою газетних публікацій всіляко звеличується новий устій і зокрема свята, пов'язані з працею, такі як день врожаю та свято першої борозни. Цікаво, що ці "святкування", режим використовував для ще більшого визиску селянства, оскільки часто саме під час них хліборобам ставили до виконання нереальні плани і спонукали до "ударної праці".

Незважаючи на систему тотальної цензури в СРСР, з публікацій місцевої преси можна почерпнути цікаву інформацію про реальне ставлення селян до антирелігійної кампанії. В багатьох статтях викривального змісту прослідковується несприйняття селянством комуністичної пропаганди. Навіть частина низової ланки активу партії не розуміла і не сприймала штучно нав'язані нововведення.

На шпальтах регіональної преси явно перебільшуються успіхи антирелігійної пропаганди. В першу чергу через силовий тиск режим добився закриття церков та нехтування традиціями святкування релігійних свят. Антирелігійна кампанія стала однією із причин масового повстанського руху проти радянського режиму на початку 30-х років.

Література

1. Топчій О. Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920–1930-х років (на прикладі Чернігівщини) [Електронний ресурс] / О. Топчій // Історико-політичні студії. – 2015. – № 1. – С. 114–121. – Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipc_2015_1_17. – Назва з екрана.

2. Циба В. Антирелігійна кампанія 1929–1930 рр. на Ніжинщині / В. Циба // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 124–126.

3. Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920-х – 1930-х рр.): тенденції, механізми, практики / О. Попова // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 68. – С. 53–59.

4. Сипченко І. Феномен "ворога народу" у місцевій пресі Сумщини 30-х рр. ХХ століття: особливості культивування та еволюція образу / І. Сипченко // Образ : щорічний науковий збірник / голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – Вип. 15. – С. 122–129; Сипченко І. Районна преса Сумщини 30-х рр. ХХ ст. як засіб ідеологічного впливу на маси / І. Сипченко // Образ : щорічний науковий збірник / голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – Вип. 1 (16). – С. 130–137.

5. Вітринська О. Радянська преса та література 1920–30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України / О. Вітринська // Вісник НТУ "ХПІ". Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків : НТУ "ХПІ", 2014. – № 25 (1068). – С. 3–14.

6. План антивеликодного культпоходу в місті Чернігів 19 квітня 1930 року // Червоний стяг. – 1930. – 13 квітня. – № 1280 (2174). – С. 4.

7. Геть прогули, за посилену працю! // Червоний стяг. – 1930. – 13 квітня. – № 1280 (2174). – С. 4.

8. Не свято звільнення, а свято поневолення // Червоний стяг. – 1930. – 13 квітня. – № 1280 (2174). – С. 4.

9. Бойкотуємо пасху й мацу! Вимагаємо: синагоги під культурні установи // Червоний стяг. – 1930. – 13 квітня. – № 1280 (2174). – С. 2.

10. Вайнштейн М. За І-ше травня проти великодня / М. Вайнштейн // Червоний стяг. – 1930. – 1 травня. – № 1294 (2188). – С. 4.

11. Стародуб. Готуючись до свят / Стародуб // Колгоспна праця. – 1932. – 18 жовтня. – № 102 (142). – С. 1.

12. Антиріздвяна кампанія в Москві // Червоний стяг. – 1930. – 11 січня. – № 1206 (2100). – С. 1.

13. Гончаревський Ю. Різдвяні забобони села та боротьба з ними / Ю. Гончаревський // Червоний стяг. – 1930. – 11 січня. – № 1203 (2097). – С. 3.

14. Дроздов В. Релігія є лютий ворог здоров'я трудящих / В. Дроздов // Червоний стяг. – 1930. – 1 квітня. – № 1270 (2164). – С. 4.

15. Провал антирадянської попівської агітації в Римі // Червоний стяг. – 1930. – 13 березня. – № 1261(2155). – С. 1; Справжня суть антирадянської кампанії англійських церковників // Червоний стяг. – 1930. – 13 березня. – № 1261 (2155). – С. 1; Наукова секція лікарів протестує // Червоний стяг. –

1930. – 1 квітня. – № 1270 (2164). – С. 2; За першим закликом станемо на оборону СРСР // Червоний стяг. – 1930. – 1 квітня. – № 1270 (2164). – С. 2; Колективно стають до лав безвірників // Червоний стяг. – 1930. – 1 квітня. – № 1270 (2164). – С. 2; "Руки геть від наших справ" // Червоний стяг. – 1930. – 1 квітня. – № 1270 (2164). – С. 2; Червоноармійці відраховують на оборону країни // Червоний стяг. – 1930. – 1 квітня. – № 1270 (2164). – С. 2.

16. Антирадянська кампанія імперіалістичних хижаків зустрічає рішучий опір міжнародного пролетаріату // Червоний стяг. – 1930. – 13 березня. – № 1261(2155). – С. 1.

17. На Херсонщину повернулася група шведів, що влітку минулого року емігрувала до Швеції // Червоний стяг. – 1930. – 12 січня. – № 1207 (2101) – С. 1; Для трудячого селянства немає іншої батьківщини як країна рад // Червоний стяг. – 1930. – 12 січня. – № 1207 (2101).

18. Вайнштейн М. Чернігівський державний музей / М. Вайнштейн // Червоний стяг. – 1930. – 2 серпня. – № 1242 (2136). – С. 3.

19. Дроздов В. Перемога нового села над рештками старого релігійного побуту. Антирелігійна виставка в с. Козлі / В. Дроздов // Червоний стяг. – 1930. – 9 березня. – № 1252 (2146). – С. 4.

20. Ігнатуша О. Церква в умовах голодомору 1932–1933 років / О. Ігнатуша // Наша Віра. – 2008. – № 11 (247). – С. 14–15.

21. Бідний. Зірвав роботу / Бідний // Колгоспна праця. – 1932. – 18 січня. – № 7 (47). – С. 2.

22. Чабан. Не святкувати, а сіяти / Чабан // Колгоспна праця. – 1932. – 27 квітня. – № 44 (84). – С. 1.

23. Відмовляються від батьків // Червоний стяг. – 1930. – 2 січня. – № 1199 (2093). – С. 4.

24. Зрікаються сану // Червоний стяг. – 1930. – 3 березня. – № 1247 (2141). – С. 4.

25. Галь І. Попівсько-дяківські вибрики / І. Галь // Червоний стяг. – 1930. – 8 лютого. – № 1228 (2122). – С. 4.

УДК 94(477.51)"1900/1926"

К. С. Дейнека

Культурно-просвітницька діяльність ніжинських театрів першої третини ХХ ст.

Стаття присвячена розгляду репертуарів ніжинських театрів першої третини ХХ ст.; акторському складу провідних труп та аматорських гуртків міста. Автор наголошує на посиленому впливі влади на театральне життя, прослідковує розвиток театрального мистецтва в Ніжині, здійснює спробу упорядкувати репертуари театрів та театральних гуртків.

Ключові слова: аматорський гурток, М. Заньковецька, Ніжин, театральне життя, репертуар, репертуарна комісія.

Статья посвящена рассмотрению репертуаров нежинских театров первой трети ХХ в.; актерскому составу ведущих труп и любительских кружков города. Автор отмечает усиленное воздействие власти на театральную жизнь, прослеживает развитие театрального искусства в Нежине, осуществляет попытку упорядочить репертуары театров и театральных кружков.

Ключевые слова: любительский кружок, М. Заньковецкая, Нежин, театральная жизнь, репертуар, репертуарная комиссия.

The article is devoted to the consideration of repertoires of the Nizhyn theaters of the first third of the 20th century; the cast of leading troupes and amateur circles of the city. The author emphasizes the increased influence of power on theater life, traces the development of theatrical art in Nizhyn, and attempts to streamline the repertoire of theaters and theater circles.

Key words: amateur group, M. Zankovetska, Nizhyn, theatrical life, repertoire, repertoire commission.

Актуальність дослідження зумовлена розвитком сучасних студій краєзнавчого спрямування у царині культури першої третини ХХ ст., зокрема театру як його складової. Український театр першої третини ХХ ст. в останній період існування Російської імперії був притаманний як великим (губернським) містам і провінційним містечкам, зокрема, стародавньому Ніжину.

Вивченню репертуару ніжинських театрів першої третини ХХ ст. присвячена незначна кількість досліджень, у яких це питання розглянуто узагальнено або в контексті вивчення діяльності театральних діячів Ніжина. Так, вивчення історії розвитку та діяльності театрального мистецтва Чернігівщини ХVІІ–ХХ ст. викладено в монографії Г. В. Самойленка "Театри і актори Північного Лівобережжя України".

Відаючи належне доробку Г. В. Самойленка, варто констатувати, що репертуар ніжинських театрів першої третини ХХ ст. на сторінках його праці розглядається лише крізь призму участі окремих акторів у постановках. Спеціальних досліджень репертуару театрів міста Ніжина на сьогодні немає. Чи не єдиним джерелом у висвітленні роботи театрів та їх репертуарів у зазначений період є шпальти періодичних видань міста 20–30 рр. ХХ ст. Ліквідувати білі плями в означеній проблематиці мають допомогти архівні документи Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині. Зокрема, завдяки дослідженню документів засідань Ніжинської Репертуарної Комісії вдалося проаналізувати процес відбору та затвердження репертуарів.

Мета статті – проаналізувати особливості репертуарів театрів м. Ніжина першої третини ХХ ст., які характеризувалися контролем Репертуарної Комісії за змістом вистав; висвітлити загальні тенденції розвитку театрального мистецтва Ніжина у період помітного поживлення і творчої активізації театральних діячів міста.

Наукова новизна статті полягає у введенні вперше до наукового обігу матеріалів, що дозволяють виявити нові факти з історії розвитку та діяльності ніжинських театральних угруповань.

Перш ніж перейти до розгляду репертуарів театрів м. Ніжина першої третини ХХ ст., варто окремо зупинитися на особливостях загального культурного розвитку України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. та її політичної ситуації. Знаменно, що саме політична ситуація в Україні того часу визначала всі коригувала всі прояви культурного життя українського народу, зокрема, театр.

Як відомо, поживлення українського національно-визвольного руху ІІ пол. ХІХ ст. в складі Російської імперії базувалося на відродженні національної свідомості через культуру. Провідні діячі української культури (М. Грушевський, П. Чубинський, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Старицький, І. Франко, М. Лисенко та ін.) боролися за національну ідею, утвердження демократичних та пробудження національних ідеалів та гідності. Отримуючи неприхований опір з боку імперської верхівки та шовіністично налаштованих кіл, театральні митці прагнули мати власну державність як інструмент у захисті прав та свобод.

Емський указ 1876 року загальмував розвиток українського театру. У 1882 році в Єлизаветграді, скориставшись поступками царського уряду, група драматургів та акторів, за якою закріпилася назва "український театр корифеїв", створили першу професійну театральну трупу. До корифеїв належали: Марко Кропивницький і родина Тобілевичів, які діяли під різними псевдонімами (Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський та Софія Садовська-

Барілотті). Пізніше до них приєдналися Марія Заньковецька, Ганна Затиркевич-Карпинська, драматург Михайло Старицький та інші. Діяльність цих людей знаменувала якісно новий етап у формуванні української сцени.

Приблизно у 1902/1903 р. трупа М. Старицького приїздила в Ніжин. Першою п'єсою, яку побачили ніжинські гімназисти, була "Майська ніч" М. Старицького. Серед свідків даного дійства була Ксенія Герасименко (по чоловіку Булига), яка згодом написала свої спогади про ці події. Актриса пише, що на сцені вони побачили М. Кропивницького, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, Г. Затиркевич, Л. Ліницьку та інших гарних артистів. "Ми так сміялись, як ніколи раніше" [6, арк. 33–34]. Марія Заньковецька зіграла у драмі "Глитай, або ж павук". "Вона грала Олену. В той момент, коли Олена сходить з розуму, спазм здавив мені горло, і я заридала на весь зал..." [6, арк. 33–34].

З Марією Заньковецькою пов'язана окрема сторінка в історії Ніжина [13]. У 1902 р. актриса придбала в місті будинок з садивою. Тут Марія Костянтинівна не лише знаходила спокій та відпочинок, а й зустрічалася з акторами та іншими діячами Ніжина, готувала з ними вистави, які ставили в місті. В садибі проходила вся підготовча робота до вистав, і для багатьох аматорів тут відкрилося майбуття [10, с. 253]. Це мистецьке вогнище талантів підсилювало й стимулювало творчу молодь Ніжина до культурного розвитку.

Для українського театру після 1905 р. основною законодавчою та культурною подією виявився спеціальний циркуляр Головного управління у справах друку (№ 1810), де, зокрема, зазначалося: "... за розпорядженням міністра внутрішніх справ, обмежувальні правила для малоруських спектаклів цілком скасовані, і спектаклі ці наперед повинні дозволятися на загальних підставах" [9, с. 103]. На ніжинській сцені ставили "Наталку Полтавку" І. Котляревського, "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, "Доки сонце зійде, роса очі виїсть" М. Кропивницького, "За двома зайцями", "Ой, не ходи, Грицю..." М. Старицького, "Шельменко-денщик" Г. Квітки-Основ'яненка та ще низка українських п'єс, які й нині є в репертуарі багатьох театрів і стали справжньою високою театральною класикою.

Ще з 1887 р. у Ніжині було організоване "Музично-драматичне товариство", що налічувало близько ста чоловік. З часом, товариство по суті об'єднало всі аматорські сили Ніжина: хор (керівник М. Горбач), симфонічний оркестр (керівник Г. Козуб), дві драматичні секції-студії (українська (режисер І. Дейкун) та російська (режисер Я. Біловодський), а також працювали літературна (керівник С. Брайловський) та музична (керівник В. Вільгорський) секції [11, с. 46]. "Музично-драматичне

товариство" діяло на користь громадськості, намагаючись всіляко сприяти культурному піднесенню та розвитку мистецьких смаків.

Формальне визнання рівності двох мов, російської та української, було такими собі декораціями. За таких умов українській драматичній секції працювалося найважче – всього 3–4 п'єси за театральний сезон. До того ж "здобути на них [п'єси] дозвіл було тяжко; спершу треба було ублагати місцевого сатрапа – начальника поліції, а після цього – санкція губернатора. Доводилось за санкцією відряджати до нього поважного члена товариства або "даму-патронесу" [11, с. 47]. Про акторський склад ніжинської української трупи дізнаємося з архівних документів. У 1920 р. щомісячно надсилався опис службовців трупи, в одному з яких налічуємо 24 артисти [7, арк. 16].

Початок Першої світової війни у 1914 р. став своєрідним переломом для театральних студій та об'єднань. Введений на території імперії воєнний стан призвів до офіційного скасування в Україні попередніх дозволів на вживання національної мови. Як наслідок, урядовим рішенням були закриті всі без винятку україномовні періодичні видання [9, с. 108]. Діючі в цей час два ніжинські аматорські гуртки (український та російський) ставили платні спектаклі на користь воїнів [6, арк. 35].

У 1917 р. з приходом більшовиків до влади в Україні починається новий етап у розвитку культури. Агітації та пропаганда стали головною рушійною силою утвердження та посилення більшовицького впливу на громадськість. Прагнення партійних інституцій контролювати усі сфери суспільного життя спричинило формування владної вертикалі, яка відстежувала всі етапи мистецького процесу – починаючи від задуму твору (нав'язуючи митцям суспільно корисну проблематику і формуючи т. зв. "соціальне замовлення") і завершуючи видавничою (підпорядковувалася цензурі) й театральною сферами (тут були задіяні реперткоми). Ще в період громадянської війни більшовики створили основу управління культурою: функцію керівництва мистецтвом поділили між собою Відділ агітації і пропаганди ЦК партії (Агітпроп), Головне управління політичної просвіти (Головполітпросвіт, який у 1921 р. отримав право "накласти політичне вето на всю поточну продукцію в галузі мистецтва і науки") і Політичне управління Червоної армії. Наркомату освіти залишили академічну сферу: дослідницькі інститути, музеї, художню освіту і видавничу справу в галузі мистецтва [12, с. 184].

Після 1917 р. влада все активніше втручається у театральне життя. Про розвиток театру в Ніжині, починаючи з жовтня 1917 р., викладено і "Мистецьких споминах" Ф. Д. Проценка. Звідси читаємо, що

"з початку пролетарської революції (1918 р.) роль громадських мистецьких організацій, музично-драматичні товариства, "Просвіта", купецького клубу з його орендою Літнього театру та приватна ініціатива зникає; керівництво мистецькою справою (музика, театр) переходить до місцевого відділу Наркомату освіти, розважальні вистави й концерти проходять взимку в Нарбуді, влітку в Літньому театрі за завданням Наркомату освіти і обслуговують масового глядача робітників, службовців та селян з околиць (див. програми і фотокартки на чолі з М. К. Заньковецькою)" [8, арк. 9].

Продовжуючи висвітлення особливостей функціонування ніжинського театру цього періоду, Ф. Д. Проценко зазначав, що з моменту закріплення в Ніжині радянської влади (листопад 1919 р.) і весь час громадянської війни місцеві мистецькі сили організуються в окремі групи, удержавлюються і закріплюються за відділом Наркомату освіти з метою обслуговування масових компаній державного і громадського порядку. Утворюється народний хор, перетворений в академічний (50 осіб), симфонічний оркестр (25 осіб), колектив української трупи (30 осіб). Всі вони вступають в лави спілки Робмис, за планом і завданнями Наркомату освіти обслуговують різні ударні компанії в місті і по селах Ніжинщини, військові частини, з'їзди, конференції, тилові частини 14 дивізії на станції Бобрик під час наступу поляків з Києва і т. д. [8, арк. 9].

Живучи в Ніжині, М. Заньковецька допомагала місцевим аматорам здійснювати деякі постановки. 7 квітня 1918 р. була влаштована вистава "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" М. Старицького. У ній були зайняті Є. Боровиченко (Вустя Шурай), Д. Коханська (Маруся), П. Сірик (Грицько Шандура), Є. Тарновська (Дарина), Д. Милович (Хома), Ф. Суярко (Потап), П. Маркова (Галина Шеньова), Ф. Павленко (Дмитро), Р. Холопцева (Степанида). Керівником хору був Н. А. Садовський.

У цьому ж 1918 р. в Ніжині був організований народний театр "Українська трупа під орудою М. К. Заньковецької". В цьому велика заслуга належить Федору Даниловичу Проценку (1866–1942), активному учаснику музичного та театрального життя в Ніжині.

Театральний процес мав лінійний характер: одноманітний репертуар, лаконічні афіші (однакові у всіх містах і театрах), схожі однотипні декорації. Це був період "репертуарного застою": "... старі досвідчені письменники або замовляють, або на превелику силу перестроюються на новий лад, – молоді ж, ідеологічно міцні, саме в драматичному жанрі натрапляють на такі труднощі, які одразу не перебороти". Театральні режисери одноставно скаржилися на

недостатність сучасного українського репертуару. Професійні й аматорські трупи використовували здебільшого осучаснені переробки творів вітчизняних і зарубіжних авторів. І це, здавалося б, на тлі жвавого розвитку драматургії... [12, с.186].

Владна верхівка вдавалася до партійної цензури і безжальної критики. Театри та театральні трупи були змушені мати в репертуарі роботи певних драматургів, схвалених на засіданнях Репертуарної Комісії. Особливої уваги заслуговувала й оплата таких п'єс. Варта нашої уваги заява Г. Биковця до відділу Наркомату освіти від липня 1920 року: "Прохаю Відділ виплатити мені за мої власні п'єси, котрі були улаштовані в липні і серпні с.р.: 5/VII "Борці" на 4 дії – 400 р.; 12/ VII "Кум Мирошн" на 1 дію і оркестр – 200 р.; 31/ VII "Гриць" на 5 дій і оркестр – 600 р.; 1/серпня "Шельменко" на 4 дії – 400 р.; 2/ VIII "Зайці" на 4 дії – 400 р.; 7/ VIII "Зайці" на 4 дії – 400 р.; 17/ VIII "Шельменко" на 4 дії – 400 р.; 19/ VIII "Борці" на 4 дії – 400 р.; 21/ VIII "Мати наймичка" на 4 дії – 400 р.; 22/ VIII "Хмара" на 5 дій – 500 р. Всього: 4100 р." [7, арк. 13].

З 1922 р. вищезазначені мистецькі групи частково розформовуються. З цього часу мистецька справа переходить до робітничих клубів та сільських будинків, а працююча молодь утворює самодіяльні гуртки: хорові, музичні, драматичні.

Цього ж 1922 р. Дмитро Грудина створює і очолює в Ніжині Державну театральну студію імені Марії Заньковецької, мета якої – "боротися з безграмотним малоросейством шляхом постановки класичного українського репертуару". 8 серпня відбувся перший виступ студійців. Виконували твори українських письменників, а також фрагменти інсценізації Лесем Курбасом поеми Тараса Шевченка "Гайдамаки". 28 серпня студійці показали трагедію "Гетьман Дорошенко" [1, с. 12].

На початку 1923 р. в Ніжині відкрилася студія-майстерня для підготовки працівників мистецтва. При цій студії існували такі класи: 1. Драматичний – викладали мімодраму, історію театру, режисуру, дикцію та грим (кер. В. Е. Ратмиров); 2. Балетний – пластика, мімопластика, ритмічна гімнастика, танці (кер. О. О. Леаль); 3. Хоровий – загальна теорія музики, сольфеджіо, історія народної пісні (російської та української), особливості постановки й побудови народної пісні та оперних хорів (кер. В. С. Карамазов); 4. Клас сольного співу – гімнастика дихання, постановка голосу, вокалізм та сольне виконання романсів (кер. В. І. Орлов, В. М. Кобець). Курс навчання в студії становив 6 місяців, а участь учнів у практичних постановках була обов'язковою [2, арк. 15].

Згодом, артист єврейського державного театру "Онойб" Лев Ісаакович Мурський з м. Києва надіслав заяву до ніжинської Окружної політпросвіти з проханням "разрешить открыть Еврейскую театральную студию имени И. Л. Перца, цель которой будет подготовить артистов для нового еврейского театра. Программа преподавания будет: 1. История театра; 2. История еврейской литературы; 3. Сценическое искусство; 4. Постановка голоса; 5. Декламация; 6. Пластика; 7. Акробатика; 8. Мимодрама и 9. Грим. Занятия будут производиться по вечерам бесплатно под моим руководством..." [2, арк. 142].

У 1923 р. переважна більшість вистав ставилися в Літньому театрі ім. Т. Шевченка. До нашого часу збереглася заява Ю. М. Юрьєва, артиста Державного театру: "Прошу надати мені право на постановку вистав у Літньому Театрі Шевченка з 1-го травня по 1-ше липня 1923 р. Російської драми колективу артистів Державних театрів, при основному репертуарі наступних п'єс: "Цар Голод", "Королівський Цирульник", "Цар Едіп", "Про сім повішених", "Потоплений дзвін", "Новий світ", "Погані пастирі", "Царевич Олексій", "Павло I" та ін. програмні історичні п'єси, дозволені Головополітпросвітою. У складі колективу: артистка Євгенєва (прем'єрка Московського Нового Театру), Каблуков (кол. Театру "Соловцов"), Болтинський (Московського Малого академічного театру), Громов (кол. Театру "Соловцов"), і інші артисти Державних театрів, під моїм режисерством і при моїй участі. У розпорядженні колективу є власні історичні костюми, перуки і все необхідне для постановки п'єс" [2, арк. 58].

Після гастролей колективу Російської драми, з 1 липня по 1 вересня 1923 р. в Літньому театрі починала грати Українська трупа, по репертуару, затвердженому Ніжинським Окрполітпросвітом. Оригінал тексту прохання ансамблю Київдержтеатрів К. Л. Лучицького, розміщений у ніжинському архіві, надає нам важливу інформацію про репертуар української драми сезону 1923–24 рр. Репертуар включав у себе такі п'єси: "Лісова пісня", "Кам'яний господар", "Одержима", "В катакомбах" Лесі Українки; "Гріх", "Панна Мара", "Брехня", "Чорна Пантера" В. Винниченка; "Дама з камеліями" О. Дюма; "Ревізор" М. Гоголя; "Сирітка Хася" Я. Гордін; "Співак своєї журби" О. Димов; "Студенти" А. Гак; "Розбійник Кармелюк" Л. Черняхівської; "Гайдамаки" за Т. Шевченком, Л. Курбаса та ін. [2, арк. 186].

Орендовані для спектаклів приміщення вимагали відповідної оплати. Так, Ніжинський Окрполітпросвіт, в особі його завідуючого А. З. Безвесного з одного боку, та артист Держтеатрів В. Е. Ратмиров і гр. Б. Л. Виржиковський з іншого, – уклали договір. В. Ратмиров та Б. Виржиковський зобов'язувались виплачувати Окрполітпросвіті,

окрім 5 % орендної плати з кожного спектаклю в театрі та 10 % орендної плати з кожного народного гуляння в Саду, ще 10 % валового збору з кожного спектаклю в театрі і 5 % валового збору з кожного народного гуляння в Саду. Всі кошти надійшли на користь повітрофлоту [2, арк. 139].

Драматургія – зручна зброя для маніпуляцій. 1923–1924 рр. характеризується активною організацією різноманітних конкурсів на кращі драматичні твори. Зважаючи на скупість репертуару районних театрів, Чернігівським ГуСПП було оголошено конкурс на українські п'єси для села. Але проведений відбір не дав бажаних результатів, тож 20 травня 1924 р. Головополітпросвіт оголосив II конкурс на українські п'єси для сільських театрів [3, арк.4].

Важливу роль в успішності проведення конкурсу мала широка проінформованість мас стосовно мети та критеріїв відбору. Мета конкурсу полягала у створенні п'єс соціально-революційного характеру, з урахуванням політичної, соціальної та економічної ситуації в країні. П'єси, представлені на конкурс, могли бути двох категорій:

1. П'єси революційного змісту: твори з окремими епізодами подій 1917 р. (допускалися п'єси з тематикою революції 1905 р. чи Лютневої революції), а також картини боротьби підпілля, чи мотиви громадянської війни, або ж чисто агітаційного змісту.

Особливо "бажаними" були п'єси, які відображають історію класової боротьби, зокрема моменти, які позитивно сприяють революціонізації ідеології серед селянства.

2. П'єси соціально-побутового характеру – побут селян в умовах революції.

Окремим пунктом була вимога, щоб п'єси були розраховані на примітивні умови сільських театрів і чітко визначені в кількісному складі акторів [3, арк. 5].

Діяльність культурних установ мала чіткий протокольний характер. Саме завдяки протоколам засідань окружної та ніжинської Репертуарної Комісії можемо відтворити процес дозволу на постановку п'єс, затвердження культурно-масових заходів в окрузі та в місті, зокрема, та діяльність будь-яких мистецьких гуртків.

У ході розгляду запропонованих до постановки репертуарів, Ніжинська Репертуарна комісія, за період з 1924–1925 рр., допустила до вистав: п'єсу Київського театру "Кунст Вінкл ді Фарштойсене" Віцбаха, від Круче-Магерської хати-читальні водевіль "Панна Штукарка" А. Володського, політична п'єса-комедія "По ревізії" М. Кропивницького в Агрошколі [4, арк. 23]; 4/IV 1925 р. дозволено постановку п'єси "Наполеон і корсиканка" М. Садовського і на 5/IV – п'єса "З злодії"

У. Нотари; п'єса на III дії "Боротьба" Т. Степового у клубі залізничників, п'єсу-казку "Дочь морского царя" в Торговій школі [4, арк. 24]; п'єса "Жемчужина" в I дію, "Глитай, або павук" М. Кропивницького, п'єса на V дії "Чад" Т. Колесниченко [4, арк. 25]; "Овод (Свято крові)" С. Прокоф'єва, "Батькова казка" І. Карпенко-Карий, постановка євдрамкружком п'єсу "Сатана", Круче-Магерська хата-читальня одержала дозвіл на постановку п'єси "Золоті сні" в I дію; комедію на III дії "Тітка Чарлея" Б. Томаса [4, арк. 26]; "За кулісами церкви" [4, арк. 27]; в Мигалівській хаті-читальні ставитимуть п'єсу "У тієї Катерини" Я. Мамонтова [4, арк. 26]; та історичну драму "Степовий гість" Б. Грінченка [4, арк. 27].

Цього ж 1925 р. Репертуарною Комісією також дозволено до постановки модерних п'єс Ж.-Б. Мольєра "Жорж Данден, або обдурений чоловік", "Маленька шоколадниця" П. Габо [4, арк. 29], "Гріх" В. Винниченка, "Касатка" О. Толстого, "Темна сила, або Клеопатра" І. Шпажинського, "Він повинен" С. Черкасенко, "Жоржик" А. Аверченко [4, арк. 30]. Дозволено до постановки п'єсу "Миротворці" Б. Грінченка в Мигалівській хаті-читальні, у Круче – Магерській хаті-читальні – "Батько і син" Ваніна [4, арк. 32]. Цим же протоколом затверджено репертуар українських артистів на постановку п'єс по Ніжинському округу: "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка; "Ой, не ходи, Грицю...", "Циганка Аза", "Тарас Бульба", "Не судилося", "Майська ніч", "Ніч на Івана Купала", "Сорочинський ярмарок", М. Старицького; "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемівського; "Базар" В. Винниченка, "Украдене щастя" І. Франка; "Душогуби" І. Тогобачного; "Вій", "Невольник" М. Кропивницького, "Наймичка" І. Карпенка-Карого [4, арк. 32]. Колективу Російської драми і комедії, крім основного затвердженого репертуару, дозволили до постановки п'єси "Залізна стіна" Б. Ринди-Алексєєва, "Те, чого не було", "Кін, або Геній та безпутність" О. Дюма [4, арк. 33]. В Літньому театрі ставили п'єсу "Микола I" (Декабристи) на VI дії та "Темна пляма" Г. Кодельбурга [4, арк. 35], "Юний король" [4, арк. 44], оперета "Періколи, або Птички співочі" Ж. Оффенбаха [4, арк. 46], у партійно-робочому клубі виступали з п'єсою М. Старицького "Крути, та не перекручай" [4, арк. 35], "Назар Стодоля" Т. Шевченка [4, арк. 38], а в Мигалівській хаті-читальні – п'єсу "Дочекалися своїх" 4, арк. 35].

Репертуар для дітей ще включав постановки п'єс "Перші Гуси" в I д., "Радянська" Ріпка", "Юні революціонери" в III д., які ставили в 2-й та 3-й школах [4, арк. 33].

Протоколом № 7 засідання Окружної Репертуарної Комісії від 10/II 1926 р. було затверджено репертуар єврейської оперети Гузика.

На засідання були присутні представники: від Політпросвіти Бойко, євсекції Окрпаркома Мімін, нацменшинств Окрвиконкому Сараванський, політконтролю ГПУ Росін. Згідно протоколу, комісії було представлено на розгляд 43 п'єси, з яких ухвалили наступні 29: "Пусте кречме", "Анна Белашвейка", "Современный бар-кохба", "Король Лир", "Шлоймке ун рикл", "Гецвингене хасене", "Кокетен даме", "Хасе ди есойме", "Ицки вил хасене обен", "Дер яхсен", "Гebroхене герцер", "Дер тигр", "Дер клейнер миллионер", "Сатана", "Стемпену", "Дер непман", "Мотьне ганев", "Ди грене фельдер", "Мейдл фун швей-пром", "Кровавый король", "Тевье дер милхикер", "Анна Кристи", "Флавия Тессини", "Ишиве бохер", "Ди штиф мама", "Рейвеле дом ребона", "Яма" – соч. Куприна, "Серп ун берл", "Генерал Шкуро".

Станом на 1926 р. у Ніжині діяло близько 20-ти театральних гуртків: Держдрама, Єврейська оперета Гузика, Круче-Магерська хата-читальня, секція "Друг дітей", універсальна трупа артистів "Кіроса", драмгурток любителів м. Ніжина, Робітничий партійний клуб, трупа драматистів "Загарова", комопера та музкомедія Немковського та ін. А також, у переважній більшості, це були гуртки при школах, підприємствах, організаціях: з.д. клуб станції Ніжин, клуб пожежників, драмгурток міліції, драмгурток акушерських курсів і т. д. [5].

Вирішальним кроком на шляху повного підпорядкування театрів "загальнопролетарській справі" стало прийняття у 1928 р. урядом УРСР постанови "Про державні театри та їх об'єднання". Згідно з цим документом, державними театрами вважалися ті сценічні колективи, які були в безпосередньому підпорядкуванні Народного комісаріату освіти або окружних виконавчих комітетів і працювали за відповідними плановими завданнями, затвердженими НКО або окружними виконавчими комітетами. Це суттєво впливало на їх репертуар, адже для постановки обиралися ідеологічно витримані п'єси, які ретранслювали певні ідеологічні постулати і партійні доктрини [2, арк. 189].

Отже, театральне життя м. Ніжина першої третини ХХ ст. увібрало в себе всю динаміку суспільно-політичних перипетій, пов'язаних з наслідками Першої світової війни (1914–1918 рр.), неоднозначністю встановлення радянської влади та міжнародними протистояннями в регіоні. Зі встановленням більшовицького режиму репертуари ніжинських театрів зазнали ідеологічних утисків. 25 % репертуару, представленого для розгляду Репертуарній Комісії, не отримувала схвалення. Різноманітність репертуарів ніжинських театрів характеризувалося як постановками класичних п'єс, так і п'єс з ідеологічно-пропагандистським підтекстом. Поліетнічний склад Ніжина впливав на розвиток театральної справи, і репертуар зокрема. Показовим

свідченням чого є існування в місті єврейського театального осередку. Загалом, репертуар театрів м. Ніжина на першій третині ХХ ст. став міцним фундаментом та родючим зерном для розвитку театального мистецтва в роки Радянського Союзу та Незалежної України.

Література

1. Грудіна Д. Як це було... Сімейна хроніка в контексті історії / ред. та упор. Н. П. Онищенко. – Ніжин : ТОВ "Гідромакс", 2010. – 64 с. : іл. ; Самойленко Г. В. Дмитро Грудіна – театральний діяч і актор із творчого гуртка Марії заньковецької // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006. – Вип. 2(5). – С. 98–110.

2. Державний архів Чернігівської області, ф. 598, оп.1, спр. 665, 272 арк.

3. Державний архів Чернігівської області, ф. 598, оп.1, спр. 676, 35 арк.

4. Державний архів Чернігівської області, ф. 598, оп. 1, спр. 723, 76 арк.

5. Державний архів Чернігівської області, ф. 598, оп. 1, спр. 757, 43 арк.

6. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 924, 33–41 арк.

7. Державний архів Чернігівської області, ф. 5844, оп.1, спр. 139, 16 арк.

8. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-6093, оп.1, спр. 20, 9-20 арк.

9. Раєвська Ю. Інноваційні моделі українського театру 1910-х – початку 1920-х років / Ю. Раєвська // Нариси з історії театального мистецтва України ХХ століття / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України ; редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. – Київ : Інтертехнологія, 2006. – С. 103–158.

10. Самойленко Г. В. Садиби письменників, художників, акторів як гнізда культури на Чернігівщині / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки. – 2015. – Вип. 78. – С. 239–258.

11. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 199 с.

12. Свербілова Т. Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття / Тетяна Свербілова, Наталя Малютіна, Людмила Скорина ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Черкаси, 2009. – 598 с.

13. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина. – , 1994. – 56 с. ; Самойленко Г. В. Театральне та музичне життя в ніжині в XVII–ХХ ст. : нариси культури Ніжина. Ч. 2. – Ніжин, 1995. – 166 с.; Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край / Г. В. Самойленко – Ніжин, 2004. – 160 с.

УДК 812.161.1:792(477)

Г. В. Самойленко

**Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" і її інтерпретації
в однойменних драмах М. Старицького та
К. Ванченка-Писанецького
(до проблеми текстологічного порівняння)**

У статті вперше проводиться порівняльний текстологічний аналіз повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" і драм М. Старицького "Тарас Бульба" та К. Ванченка-Писанецького "Тарас Бульба під Дубно", виявляється спільність і різниця у використанні драматургами гоголівського тексту, з'ясовується цільова установка доповнень тексту у драмах, які часто відповідають соціально-політичній ситуації та національно-громадському рухові в Україні.

Ключові слова: М. Гоголь, повість "Тарас Бульба", драматичні твори, М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький, текстологічний аналіз.

В статье впервые производится сравнительный текстологический анализ повести Н. Гоголя "Тарас Бульба" и драм М. Старицкого "Тарас Бульба" и К. Ванченко-Писанецкого "Тарас Бульба под Дубно", определяется общность и разность в использовании драматургами гоголевского текста, выясняется целевая установка дополнений текста в драмах, которые часто соответствуют социально-политической ситуации и национально-общественному движению в Украине.

Ключевые слова: Н. Гоголь, повесть "Тарас Бульба", драматические произведения, М. Старицкий, К. Ванченко-Писанецкий, текстологический анализ.

The paper is the first attempt to carry out a comparative textual analysis of Nikolai Gogol's "Taras Bulba" narrative with dramas "Taras Bulba" by M. Starytsky and "Taras Bulba near Dubno" by K. Vanchenko-Pysanetsky, reveals similarities and differences in the dramatists' use of Gogol's text, clears up the aim of its expansions in the dramas which often take into account the social political situation and national liberation movement in Ukraine.

Key words: Gogol, "Taras Bulba" narrative, dramas, M. Starytsky, K. Vanchenko-Pysanetsky, textological analysis.

В українському театральному житті XIX–XX ст. ранні повісті М. Гоголя займали помітне місце. Найчастіше для постановки на сцені після "Вечорів на хуторі біля Диканьки" зверталися до повісті "Тарас Бульба". Цю інсценізацію розігрували у багатьох театральних трупах XIX – поч. XX ст., бо вона користувалася популярністю у глядачів. Волелюбний дух козаків відповідав настроям українців. На

жаль, тема сценічної інтерпретації твору М. Гоголя майже не досліджувалась у літературознавстві та театральній критиці. До осмислення цієї проблеми у 1911 р. звернувся випускник Ніжинського історико-філологічного інституту В. Данилов, який згадав у своїй статті "К биографии драматических переделок из Гоголя" [1] і "Тараса Бульбу" у російськомовній переробці Н. І. Куликова і К. Єфімова (1852) [1]. Уже в ХХ ст. цією темою зацікавився гоголезнавець І. А. Виноградов [2]. Автор статті більше звертав увагу на зарубіжні та оперні інтерпретації сюжету гоголівської повісті. Знаходимо також декілька рецензій на постановку різними театрами "Тараса Бульби". Тому тема сценічної інтерпретації гоголівської повісті, публікації переробок залишається актуальною і заслуговує на більш широке її висвітлення.

Бібліографічні покажчики засвідчують, що театральних інсценівок "Тараса Бульби" було декілька десятків, лише в українському театральному житті їх налічується понад двадцять. А якщо додати музичні твори, то їх буде значно більше. Крім п'єс М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького, йшла на сцені драма "Тарас Бульба" відомого українського актора, антрепренера і драматурга Григорія Ашкаренка (п'єса у 5 дій і 8 одминах). Саме під такою назвою у рукописному вигляді вона йшла у Кременчуці. На жаль, цензура наклала на п'єсу заборону 24.XI.1887 р. і все ж п'єса пробивалася через цензурні заборони [3].

У кінці 90-х рр. ХІХ ст. відомий театральний діяч А. Ф. Шатковський зробив із повісті драму "Тарас Бульба" (у 4-х діях і 5 картинах з піснями та танцями) (цензурний дозвіл 29.01.1897), в якій переважає побутовий характер сімейних відносин та взаємин Андрія і полячки.

У 1896 р. артист В. П. Райський-Ступницький подав до цензурного комітету свою п'єсу "Поход запорожцев и Тарас Бульба" (драматичні картини у 4-х діях), яка була дозволена до постановки 10 березня цього ж року.

В 1899 р. в Одесі з'явилася п'єса "Тарас Бульба. Драматичні справи в одминах. Налагоджено по Гоголю і по другим. Приурочено до другої четвертини ХVІІ віку. Років принаймні 1633–1639. Стародавня Україна в драматичних справах". Її автором був драматург В. Д. Цисс, який підписував свої п'єси псевдонімом "Ц... батько".

Драму "Тарас Бульба і його сини" (у 5 діях і 8 одминах) скомпонував також І. Я. Квітка (Павловський), яка була дозволена до постановки цензурою 12 серпня 1903 р.

Цього ж року був наданий цензурний дозвіл для постановки на сцені драматичної картини на 5 дій "За віру і край (Тарас Бульба)"

І. А. Тогобочного, театральному діячеві й акторові, який у цей час керував Театром українських акторів. П'єса була написана ще у 1890 р. Невідомо, чому між написанням п'єси і цензурним її дозволом був досить великий проміжок часу.

На початку ХХ ст. дореволюційного часу було зіграно в українських трупах ще декілька інсценізацій повісті М. Гоголя: "Тарас Бульба" (в 5 діях) М. Яр-Фортуна (цен. дозв. 20 лютого 1910), "Тарас Бульба" (драма на 4 дії) О. З. Суслова, актора, драматурга, антрепренера, режисера цензурний дозвіл для постановки був наданий у 1914 р.).

До цього періоду відноситься і п'єса "Тарас Бульба – За рідний край" Є. Ф. Сагайдачного.

Всі п'єси, які були дозволені для постановки, розповсюджувалися у рукописному вигляді і втілювались у життя переважно у тих трупах, якими керував, або у яких працював автор п'єси. На жаль, не всі п'єси, вказані вище, доступні для аналізу. Пошук продовжується.

У ХХ ст. переробки повісті Гоголя "Тарас Бульба" здійснили драматурги І. Барабаш (1963, трагедія на 4 дії, 8 картин з прологом), Леонід Тома та Євген Головатюк (героїчна сага на дві дії). Всі вищевказані автори, використовуючи один і той же текст гоголівської повісті, по-своєму інтерпретували його, вносячи за потребою нові образи чи розширюючи другорядні, акцентуючи на сценічних моментах, які мали соціальне звучання до певного історичного часу [16]. В подальшому все це буде розкрито в сюжетах драм М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького.

У нашій статті основна увага буде зосереджена на текстологічному порівнянні тексту повісті Гоголя та драм М. Старицького і К. Ванченка-Писанецького.

Видатний український драматург, театральний діяч Михайло Старицький у своїй творчості неодноразово звертався до ранніх творів М. Гоголя, шукав у його текстах те, що хвилювало широку громадську аудиторію ХІХ ст. і давало йому можливість відтворити традиції українського народу, розповісти рідною мовою про незбагненне багатство побутово-героїчних сторінок життя українців.

Поява перших оперет, вистав на сюжети гоголівських повістей у творчості М. Старицького якоюсь мірою виникала під впливом тих громадських подій, які відбувались у Києві. У 1875 р. у місті на Дніпрі проходив ІІІ Археологічний з'їзд, до організації якого було залучено багато діячів культури, місцевих вчених. У роботі з'їзду брали участь усі члени Київської "Старої Громади", до якої входили М. Старицький та М. Лисенко. З'їзд супроводжували різні заходи культурного характеру: були влаштовані виставки українських старожитностей, художніх творів, гравюр, організовано вистави музичних творів. Учасникам

з'їзду була показана оперета М. Старицького–М. Лисенка "Різдвяна ніч", написана 1872 р. і наповнена яскравими образами і народно-пісенною атрибутикою, що збагачувала сюжетну основу твору. Крім "Різдвяної ночі", з великим тріумфом пройшла і вистава "Сорочинський ярмарок" (1874).

Етнографічна соковитість народних образів, талановите відтворення народно-побутової атмосфери дійства, насиченого піснями, танцями, ігровими елементами, робили вистави близькими глядацькій аудиторії, збуджували у неї хвилюючі відчуття в душі і серці. Твори М. Старицького у музичному супроводі М. Лисенка мали громадське звучання.

При цьому виникає питання, що ж наштовхнуло М. Старицького на написання спочатку лібрето, а потім і п'єси "Тарас Бульба", що він хотів сказати нового, інтерпретуючи і переробляючи повість Гоголя порівняно з гоголівським текстом? Любов до творів письменника, чи громадсько-суспільні національні процеси 70–80-х років XIX ст., що давали про себе знати і збуджували митців відтворювати в літературі різними її засобами сучасне життя українського народу. Саме це, мабуть, і спонукало драматурга звернутися до героїчної повісті Гоголя, бо у ці роки представники української інтелігенції стали по-новому вирішувати поставлені Гоголем проблеми боротьби за свободу і незалежність України.

У 1880 р. М. Старицький і М. Лисенко завершили основну роботу над лібрето "Тарас Бульба". А 1893 р. М. Старицький написав на 5 дій однойменну драму, додавши до її назви підзаголовок "Під Дубно". На цей час в імперській Росії посилювались репресивні заходи по відношенню до української мови і літератури. Головне управління у справах друку направило цензурному комітету 8 січня 1892 р. "Положення", у якому було сказано про можливість друкування перекладів, здійснених українською мовою, а всі ж інші українські твори необхідно було ретельно перевіряти і з особливою строгістю оцінювати їх, не зупиняючись навіть на їх забороні. Керуючись цим, цензор заборонив друкувати драму "Тарас Бульба", бо в ній він побачив зображення боротьби вільнолюбного козацтва Запорізької Січі за свободу своєї Батьківщини, яке було, на думку цензора, недоцільним. Цензурний чиновник відчув, що показане на сцені дійство буде збуджувати глядачів до роздумів про сучасний стан України.

Лише через чотири роки драматург, переробивши п'єсу і створивши нову редакцію на 7 дій, отримав у 1897 р. дозвіл на її постановку.

Ця п'єса зайняла визначальне місце у театральному житті України. Зіграні ролі Тараса М. Кропивницьким і М. Садовським були

яскравим мистецьким явищем, бо актори зуміли створити колоритний сценічний масштабний образ козацького ватажка і батька, який любив своїх синів і козаків, турбувався про їх життєву долю і віддав своє життя за свободу Батьківщини.

М. Старицький у своїй п'єсі, йдучи за текстом повісті Гоголя, зробив свої акценти, доповнив гоголівський сюжет новими образами та розгорнутими сценами.

Перша дія драми "Зустріч Тараса з синами на своєму дворіщі" побудована за традиційними принципами, характерними для побутової п'єси, де розвиток подій розгортався у хаті чи на дворіщі, коли приходять до господаря гості, п'ють вино-горілку, співають пісні і танцюють. Це завжди весела з гумором сцена, у якій бере участь велика кількість людей. Драматург посилив народно-побутовий бік гоголівського твору, показуючи як дружина Тараса, у п'єсі вона має ім'я Настя, разом з дівчатами-слугами накривають на подвір'ї столи, чекаючи на приїзд Остапа і Андрія. М. Старицький включає в цю сцену і побіжні елементи – це повернення із обжинок молоді, які співають відповідні пісні. Перші три картини першого дійства – це життєрадісна народно-етнографічна сцена, у яку природно вписується епізод зустрічі батька Тараса Бульби та матері Насті з їх синами. Якщо у Гоголя тут діють усього сім персонажів: Тарас, Остап, Андрій, мати, есаул Дмитро Товкач та два безіменних сотники, то у М. Старицького їх уже десять та ще й учасники масовок – хлопці і дівчата.

У Гоголя відсутні побутово-народні виступи з піснями та танцями. Але у нього подається етнографічний опис самої хати, зокрема внутрішньої її частини з усіма елементами побутової атрибутики, характерні для козацько-старшинської оселі. М. Старицький лише побіжно у ремарці описує дворіще, де зібралася родина Тараса та гості.

У Гоголя повість розпочинається словами "А поверотись-ка, сын! Экой ты смешной какой!" У п'єсі ці слова іменуються по-іншому. Входять на подвір'я Остап і Андрій, вітаються з мамою і татом. Схвильовано реагує на появу синів Настя, кидається до них, обнімає, промовляючи: "Сини мої, життя моє, Остапе, Андрійчику". Далі М. Старицький використовує у своїй обробці гоголівський текст. Це особливо видно під час порівняння текстів:

У Гоголя	У М. Старицького
– А поверотись-ка, сын! Экой ты смешной какой! Что это на вас за поповские подрястики? И эдак все ходят в академии? – Такими словами встретил старый Бульба двух сыновей своих...	<u>Тарас</u> . Здорові, здорові (обніма, а потім одходить на крок). А повернись, сину! Чи ба, який ти кумедний. Що се на вас за попівські каптанці? Чи отак

<p>– Стойте, стойте! Дайте мне разглядеть вас хорошенько, – продолжал он, поворачивая их: какие же длинные на вас свитки! Экие свитки! Таких свиток еще и на свете не было. А победы который-нибудь из вас! я посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшись в полы.</p> <p>– Не смейся, не смейся, батьку! – сказал, наконец, старший из них.</p> <p>– Смотри ты, какой пышный! А отчего ж бы не смеяться?</p> <p>– Да так, хоть ты мне и батько, а как будешь смеяться, то, ей-богу, поколочу!</p> <p>– Ах, ты, сякой-такой сын! Как, батька?... – сказал Тарас Бульба, отступивши с удивлением несколько шагов назад [3, с. 40].</p>	<p>усі в академії і ходять? Сійте! Тривайте! Роздивлюсь гаразд... Ху, які довгі свитки! Ану, побіжи которий, а я гляну, як важно гепне!</p> <p><u>Остап</u>. Не смійся, не смійся, батьку!</p> <p><u>Тарас</u>. Дивись, який пишний! А чом би то і не сміятись?</p> <p><u>Остап</u>. А тому, що хоч ти мені і батько, а я і батькові не спущу.</p> <p><u>Тарас</u>. Ах ти сякий-такий сину! Як? Батьку? [4, с. 300]</p>
---	---

У першу дію драматург вводить деяких персонажів повісті, з якими ми зустрінемося лише у майбутньому у сценах Запорізької Січі та під Дубно. Це шинкар Янкель, козацькі старшини Кукубенко та Шило. Крім того, у п'єсі з'являються дівчина Килина, яка кохає Остапа, а також Кобзар, а в уявленій Андрієм сцені зустрічі у Києві з панночкою – Марильця та польський воевода, майбутній комендант фортеці Дубно – Заремба.

У п'єсі роль Кобзаря збіднена порівняно з лібрето опери, де сліпий співець виконує патріотичну пісню, збираючи навколо себе людей. У п'єсі він промовляє всього декілька незначних реплік.

Патріотичні ("Ой чого ти, Дніпре, батьку сивочолий...") та гумористичні ("Ой гоп та й волохи") пісні виконує особисто Тарас Бульба. В першій дії звучать і вітальні пісні у виконанні всіх учасників зібрання на честь господарів садиби та їх синів. Гоголівські репліки у п'єсі звучать із вуст персонажів у дещо переробленому вигляді, але передають їх основний смисловий зміст.

У кінці першої дії звучить заява Тараса про його від'їзд разом з синами на Запорізьку Січ. Ці слова майже співпадають з гоголівським текстом, про що свідчить текстологічне порівняння:

Гоголь	Старицький
"Добре, сынку! ей-богу, добре! Да когда на то пошло, то и я с вами еду! ей-богу, еду! Какого дьявола мне здесь ждатель?"	<u>Тарас</u> . Е, коли на те пішло, то й я з ними їду! Їй-богу, їду! На кий біс мені отут сидіти? Щоб я став гречкосієм

<p>Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье, погулять. Ей-богу, еду!" И старый Бульба мало-по-малу горячился, горячился, наконец, рассердился совсем, встал из-за стола и, приосанившись, топнул ногою. "Завтра же едем! Зачем откладывать! Какого врага мы можем здесь высидеть? На что нам эта хата? К чему нам всё это? На что эти горшки?" Сказавши это, он начал колотить и швырять горшки и фляжки" [3, с. 44].</p>	<p>та доглядав овець чи свиней, а чи бавився з жінкою. Та пропадай оте все: я козак, я ще з синами погуляти хочу! Бий мене сила вража, коли не хочу і поїду!</p> <p><u>Товкач</u>. Молодець, Тарас! Завзятий, голінний козарлюга... і мені кортить... і я з тобою. Там жінка як собі хоче, а я поїду!</p> <p><u>Шило</u>. Так і я до гурту! У! Наливай тепер! Гуляй, душа, без кунтуша!</p> <p><u>Дехто</u>. І ми, і ми – гуртом!</p> <p><u>Тарас</u>. Фу, пишно як! Ціле військо... От загуде на Запорожжі! Знайдемо, де і червоного пива сьорбнути.</p> <p><u>Шило</u>. Знайдемо, знайдемо!</p> <p><u>Тарас</u>. Та що длати час! Зараз їдемо, завтра, та й уже! Якого дідька ми тут висидимо? На чорта нам оця хата? На біса-батька горшки і пляшки? Бий їх, трощи все! (Б'є горшки) [4 с. 305–306]</p>
--	--

На перший погляд обидва тексти збігаються. Але треба дещо зауважити. У М. Старицького знято гоголівське грубе відношення Тараса до своєї дружини. Драматург переносить з конкретного на загальне Тарасів негатив. Друге – всі козаки підтримують завтра їхати на Запоріжжя разом з Тарасом. Хоча у Гоголя Тарас залишає господарювати дома Товкача. Гоголь після останніх слів Тараса розкриває гірку долю жінки козака-запорожця, а також подає широку характеристику козацтву як особливого класу.

У М. Старицького друга дія будується на домисленому автором матеріалі. Андрій співає сумну пісню "Ой ти, зоре, моя доле...". Остап, який входить на сцену, починає глузувати над Андрієм, який замість радощі про подальшу поїздку на Запоріжжя, сумує. Андрій згадує про матір, яка залишиться одна. Йому її жаль, на що Остап відповідає: "Ій доля сльози сулила, а нам, козакам, одвела степи, та луги, та військову втіху". У діалогічних висловах Остапа зустрічаємо романтизовані вирази "затягти козачу, щоб кров закипіла", що серце "незабаром полине до орлів-велетнів!", "летіти на ворога бурею" [4, с. 307].

Свій сум Андрій пояснює також розлукою з панночкою, з якою познайомився у Києві. І він переповідає той епізод, який у повісті

Гоголя Андрій згадує у степу, коли їде на Запоріжжя. Молодший Бульбенко зізнається: "Настояща панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі... Та що зоря? Хоч би всіх їх з неба знести у заполю, то вони не варт її очей". На репліку Остапа: "Ти збожеволів, чи що?" Андрій відповідає: "Збожеволів! Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його я не хочу: воно мене чарами огорта, пестує ласкою душу" [4, с. 308]. Розповідь Андрія про зустріч з панночкою, про її потішне шанування, викликає у Остапа огиду, неприязнь: "Бавилась! Сміялась би то над козаком, глузувала, та ще якась-то панна?.. Католичка?.. Коли б ти мені братом не був, коли б ми з тобою не коштували гіркої, то, їй-богу, бив би за такі речі".

У другій дії розкривається і тема матері. М. Старицький, на відміну від Гоголя, шукає свої засоби художнього вираження. Материнська любов до синів проявляється у великому і у малому, здавалось би у дрібницях, як миття Настею голови Андрія (у золійнику), від чого відмовився Остап, чи розчісування волосся на голові дітей, чи стремління посидіти біля своїх лебедиків, в останню ніч перед від'їздом: "Хоч посиджу отут, хоч трохи подивлюсь на своїх лебедиків рідних. Бо як завезуть. (Утира сльозу). Спіть, мої соколята, одпочивайте дома. А я потихесеньку розчешу ваші кучері... Згадаєте, що ваша нещасна мати голівки ваші чесала на прощання. (Почина чесати Андрія)". У подальших словах Насті М. Старицький використовує народнопісенні вирази, що розкривають народний характер матері, її щирі любов до дітей: "Кучері мої шовкові, виростала вас, доглядала вас, та не прийшлося тільки тішитись... Хто-то вам розчеше їх без матері? Хто дрібними їх змиє? Хто приголубить вас, діти, хто пригорне до лона?".

Після цих слів автор п'єси робить ремарку, яка свідчить, що М. Старицький намагається засобами музики поглибити образ матері. Оркестр виконує українські мотиви з елементами колицкових пісень. Гоголь своїми засобами передав глибину трагедії жінки, доля якої була пов'язана із запорізьким козаком. "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельстителъ ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой" [3, с. 48].

Автор повісті далі поглиблює характеристику матері, у якої "Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство" [3, с. 49].

Сцена прощання матері з синами у Гоголя подана коротко, але з емоційною напругою і хвилюванням. Автор детально описує стан матері з ночі і до самого від'їзду Тараса з синами. З особливою напругою автор передає почуття матері у час відпочинку синів, коли вона всю ніч сидить у їх головах, і все життя промелькнуло перед нею.

"Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" – говорила она, и слезы остановились в морщинах, изменивших ее когда-то прекрасное лицо... Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может-быть, при первой битве татарин срубит им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё. Рыдая, глядела она им в очи, которые всемогущий сон начинал уже смыкать, и думала: авось либо Бульба, проснувшись, отсрочит денька на два отъезд..." [3, с. 51].

Останні хвилини прощання у повісті передані з особливою напругою і глибоким передчуттям матері, що вона в останнє бачить своїх дітей: "Бедная мать! Она как увидела их, она и слова не могла промолвить, и слезы остановились в глазах ее... Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья мать... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить... Когда увидела мать, что уже и сыны ее сели на коней, она кинулась к меньшому, у которого в чертах лица выражалось более какой-то нежности; она схватила его за стремя, она прилипла к седлу его и с отчаяньем во всех чертах не выпускала его из рук своих. Два дюжих козака взяли ее бережно и унесли в хату. Но, когда выехали они за ворота, она со всею легкостью дикой козы, несообразной ее летам, выбежала за ворота, с непостижимою силою остановила лошадь и обняла одного из них с какою-то помешанною, бесчувственною горячностью; ее опять увели" [3, с. 51].

Як передати цю глибину почуттів матері у драматичному творі? Які слова вмістити у материнські вуста, щоб вони відповідали гоголівським? М. Старицький намагається зберегти цю напругу. Коли

Настя почула, що Тарас має з наступного дня їхати у Запоріжжя, вона вигукнула: "Ой лелечки! На погибель везеш, на погибель! Однімаєш од мого лона моє породження... Хоть не зразу ж, дай хоч надивитись, хоч намиливатись...". У такому ж плані Насті промовляє і другу репліку. У кінці сьомого виходу М. Старицький зменшує кількість дійових осіб і залишає Тараса, Настю, Остапа і Андрія. Залишається сім'я, найрідніші її члени.

Дворище. Козаки підводять коней.

"Тарас: Ну, сини, почоломкайтесь з матір'ю та беріть ось зброю козаку – та і на коней! (Сам озброюється).

Настя. Не дам, не дам моїх синів, я, як вовчиця, їх боронитиму – у мертвої хіба вирвете з рук".

Остап і Андрій заспокоюють матір. Але Настя кидається до Андрія: "Сину мій, життя моє! (Обійма). Не кидай матері!! Хоч сього віддай мені, або вирви краще з цих грудей серце та розтопчи ногами".

Тарас просить дружину схаменутись і поблагословити дітей, бо "материна молитва зі дна моря вертає". Але Настя благає чоловіка змилюватись: "Лебедику, дружино моя, не одривай їх хоч зараз .. хоч зараз... здійми краще голову... бо і без того її клонить до землі туга". Тарас радить Насті здавити своє серце і поблагословити, не соромити перед козаками та старшинами своїх дітей!". До матері звертаються Остап і Андрій з проханням благословити... Настя (обніма їх) Діти мої, квіти мої! Скорбних заступнице! Зглянься на мої сльози! Захисти їх покровом святим од ворожих стріл, і мечів, і од всяких напастей, поверни їх! Ох!! (Похитнулась, мало не впала) (козаки підтримали)". Хлопці поцілували матір і сіли на коней. Настя не витримує, "очунявшись, кидається, хапається за стремена, кричить: Гвалт! Люде добрі, рятуйте! Розбий! Кіньми топче! Копитами рве!". Тарас просить козаків відвести збожевілу від горя дружину, промовляючи: "Насте! Опам'ятайся!" її кілька разів відтягають, вона кидається, нарешті, зомліла. Тарас піднімає її бережно і передає челяді, промовляючи: "Однесіть!! А! Мати! (Змахнув сльозу). Гайда тепер! З богом! (Сіда на коня, виїздить)" [4, с. 312–313].

Сам характер побудови реплік і підбір відповідних слів засвідчують, що драматург намагався передати наростання психічного стану героїні від слів, що виражають радість зустрічі з синами, тривогу за дітей, коли вона просить залишити їх, і слів-відчаю, коли вона відчула, що навічно втрачає своїх лебедиків, і з цим відчуттям втрачає і розум в кінці сценічної дії. І Гоголь, і М. Старицький кожний своїми художніми засобами передали трагедію матері і трагедію жінки, що втрачала перспективи, сенс свого життя.

У 1896 р. у малоросійському театральному видавництві С. Рассохіна з'явилася драма "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченка-Писанецького, відомого українського актора, режисера, драматурга й антрепренера кінця XIX – поч. XX ст. [5].

Першу дію п'єси драматург будує по-іншому, ніж це робить Гоголь і М. Старицький. Слід зауважити, що К. Ванченко-Писанецький, хоча і слідує за Гоголем, використовує всі репліки, що подаються у повісті, все ж вносить свої корективи у розвиток сюжету. Події у п'єсі "Тарас Бульба під Дубном" розгортаються у великій світлій кімнаті, як і у Гоголя. У ремарці драматург детально описує її: широка кам'яна піч, яка була розмальована квітками і півниками, посередині стіл, біля стін липові лави, заслані килимами, на стінах розвішані мушкети, пістолі, рушниці та інша зброя, а на полицях стаканчики, чарки тощо. Це типове вбрання кімнати у будинку заможного козака, зокрема полковника Бульби.

Тарас разом з гостем осавулом Дмитром Товкачем, чекаючи Остапа і Андрія, розмовляють про них, про їх навчання, а також про стан, у якому опинилась Запорізька Січ, підписавши договір з султаном турецьким про мир. Тарас сповіщає Товкачу, що він збирається разом з синами у Запоріжжя. І тут же бере бандуру і співає пісню "Ой, був у Січі старий козак". Як бачимо, К. Ванченко-Писанецький монтує матеріал по-своєму, на передній план він висуває події, які пов'язані з поїздкою на Січ та ситуацією, яка склалася у Запорізькій Січі. Саме це і не співпадає ані з повістю Гоголя, ані з п'єсою М. Старицького.

У другій яві – Соломія, дружина Тараса Бульби і мати Остапа й Андрія, сповіщає гостей про приїзд синів. І далі проходить ця зустріч, під час якої старий Бульба бореться на кулаках з Остапом, пропонуючи це зробити й Андрію. Втручається мати (в п'єсі вона Соломія), дорікаючи, що Тарас не дає матері і налюбуватися на своїх дітей. Згодом приходять козаки і січовик Лагода, який приїхав із Запоріжжя і передає від кошового отамана Семена Гуні вітання Тарасу і просить допомоги. При цьому він розповідає, що вся Січ знялася на боротьбу проти шляхти, яка безчинствує на території Гетьманщини. Кошовий просить Тараса прибути зі своїм полком під Дубно. І Бульба приймає рішення наступного дня виступити в похід. Як бачимо, драматург монтує сцену по-своєму, використовуючи тут різні факти, які зустрічаються в повісті Гоголя і про які згадуються в декількох розділах її.

Гоголь детально описує життя на Запорізькій Січі козаків, які у бездіяльності пиячать, бо кошовий отаман не хоче порушувати домовленість про мир з турками і татарами, що привело до незадоволення козаків і Тараса Бульби, який прибув на Січ з синами, та

зміщення старого кошового і обрання нового. Сам же похід проти шляхти, за Гоголем, був спричинений тим, що вісник, який прибув з Гетьманщини привіз страшну звістку про безчинство шляхти. Таким чином козаки, залишивши Січ, опинились під Дубно. К. Ванченко-Писанецький намагається якимось зв'язати події, що відбуваються в садибі Тараса і Запоріжжі і вибудовує логічний перехід до осади Дубно.

М. Старицький же у першій завершальній частині драми лише вказує на від'їзд Тараса з синами в Запорізьку Січ, хоча про життя в ній нічого не говорить, бо друга присвячена подіям, що відбувається вже під Дубно. І ні про ніяку школу виховання, яку б пройшли Остап і Андрій на Січі, драматург не згадує.

Обидва письменники зміщують події, або ж скорочують їх, щоб основну ситуацію сконцентрувати на діях, які відбуватимуться під Дубно. Слід ще звернути увагу на одну деталь. У п'єсі К. Ванченка-Писаницького залишилися ще дві проблеми, які розглядали Гоголь і Старицький: материнства і кохання Андрія до польки. Як їх розкриває драматург?

У шостій яві Тарас сповіщає синам, що вони завтра на зорі виходять у похід не на Запорізьку Січ, а на ворога. Мати, по п'єсі її ім'я Соломія, плаче, причитуючи, "Ох, діточки-ж ви мої любі... синочки мої – кохані... І матері своєї, старої, не забувайте, вона буде молити Бога за вас!" і в подальшому Соломія з'являється у 8 яві, коли всі гості, попрощавшись пішли, а мати, затримавши Андрія, просить сина залишитися і поговорити з матір'ю. Соломія промовляє: "Дітей моїх, любих моїх діточок забирають від мене, щоб більше вже їх й не побачити... Ох, чує моє серце, що не довго вам носити буйнії голови; татарин поганий або лях, зітне їх в чистім полі, і мати рідна не буде знати, де поляжуть ваші трупи, розірве їх галиччя, або звір лютий і виклюють орли ясні очі... (Плаче). Тобі, мабуть, з дороги, синочку, спати хочеться?" [5, с. 17].

Перечитавши слова Соломії, відчуваєш якимось незадоволення тим, що говорить відверто мати синові про їх загибель. У Гоголя і М. Старицького ці слова проголошує мати в думці, як це подається у народних піснях. Глибше розкривається і психологічний стан матері.

Промовивши вищезазначені слова, Соломія звертається до Андрія розповісти про свою журбу. І Андрій починає співати пісню "Де шлях чорний по степоньку стелиться широко,/ Покохав я дівчиноньку, гарну, яснооку,/ Вернувся я в Україну, серце заболіло,/ Як згадаю про дівчину, аж жити не мило...". Андрій признається, що він покохав собі не рівню, багату панночку, дочку польського воєводи! І далі він розповідає матері всю історію свого знайомства з полькою. Ці факти

М. Старицький теж передає по-своєму, обрамляючи їх художніми засобами. Гоголь, передає цей епізод як спостерігач, детально його описуючи. А М. Старицький та К. Ванченка-Писанецький розповідь про подію вкладають у уста самого героя. Про свої пригоди Андрій у п'єсі М. Старицького розповідає Остапу, а у К. Ванченка-Писанецького – матері.

У Гоголя	М. Старицький (подаємо лише репліки Андрія)	У К. Ванченка- Писанецького
<p>Один раз, когда он [Андрій – Г.С.] зазевался, наехала почти на него колымага какого-то польского пана, и сидевший на козлах возница с престрашными усами хлыснул его довольно исправно бичем. Молодой бурсак вскипел: с безумною смелостию схватил он мощною рукою свою за заднее колесо и остановил колымагу. Но кучер, опасаясь разделки, ударил по лошадям, они рванули, – и Андрій, к счастью, успевший отхватить руку, шлепнулся на землю, прямо лицом в грязь. Самый звонкий и гармонический смех раздался над ним. Он поднял глаза и увидел стоявшую у окна красавицу, какой еще не видел отроду: черноглазую и белую, как снег, озаренный утренним румянцем солнца. Она смеялась от всей души, и смех придавал сверкающую силу ее ослепительной красоте. Он</p>	<p><u>Остап</u>. А на що тобі Київ? Цур йому й пек з його бурсою! І канчуки, і книжки остогидли, хоч би і не згадувати. <u>Андрій</u>. Ах, брате, там моє серце лишилось, вирвала його з грудей моїх панна. – Настояща панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі... Та що зоря? Хоч би всіх їх з неба знести у заполу, то вони не варт її очей. – Збожеволів! Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його я не хочу: воно мене чарами огорта, пестує ласкою душу. – Ні, а доля така, фортуна сліпа. Я оце якось у Києві йшов вулицею та й замислився, і сором признатись, а мені ввижались чудові очі і білі, як перший сніг, перса красуні, яку я раз бачив. – Стий! Слухай: так ото я стою, а колымага біжить, а це як шпигоне мене хтось бичем, так я аж здригнувся та хап за</p>	<p><u>Соломія</u>. Що це ти говориш, синку, яку там журбу?... <u>Андрій</u>. (Зітхнув). Ах! Козаку не пристало й думать об дівочій любові, не зазнавши горя і війни. От від чого й мені хочеться скоріш на війну! – Такої вродливої як ця, я ще ніколи не бачив. Чорноока, білолиця, як свіжий сніг, що раненько на сонці грає! – Ех... Вона не рівня мені... богата... панночка... дочка польського воеводи! – Любив я, коли у бурсі був, блукати по предмістях і по заклах Київів, а іноді то заходив і на великі вулиці, де живуть усякі знатні пани... Там я її вперше побачив і... без міри, до загину, полюбив! Опісля я дізнався, що вона дочка польського магната, Дубенського воеводи, котрий приїхав в Київ гостювати і що зовуть її панна Людвіка.</p>

оторопел. Он глядел на нее, совсем потерявшись, рассеянно обтирая с лица своего грязь, которою еще более замазывался. Кто бы была эта красавица? Он хотел было узнать от дворни... Но дворня подняла смех, увидевши его запачканную рожу, и не удостоила его ответом. Наконец он узнал, что это была дочь приехавшего на время ковенского воеводы. В следующую же ночь, с свойственною одним бурсакам дерзостью, он пролез чрез забор в сад, взлез на дерево, раскинувшеяся ветвями, упиравшимися в самую крышу дома; с дерева перелез на крышу и через трубу камина пробрался прямо в спальню красавицы, которая в это время сидела перед свечюю и вынимала из ушей своих дорогие серьги. Прекрасная полячка так испугалась, увидевши вдруг перед собою незнакомаго человека, что не могла произнесть ни одного слова; но, когда увидела, что бурсак стоял, потупив глаза и не смея от робости поворотить рукою, когда узнала в нем того же самого, который хлопнулся перед ее глазами на улице, смех вновь овладел ею. Притом в чертах Андрия

колесо... і зупинив четверню, так на хвості і сіла. Добрався б я і до машталіра, стяг би його з сідла, та почувсь мені чудовий голос: "От юнак так юнак!" Я зирк, а машталір по конях... Так мене зірвало – та просто в калюжу! Піднявся я – красуня сміється, мов сріблом розсипається, і та сама... – Е, дарма! Я потім поночі вліз через комін у її світлицю, спочатку вона злякалась, а потім бавилась [4, с. 307–308].

Соломія. Ох, це облудний тебе попутав, синочку мій, молись Богу... Андрій. На другу-ж таки ніч...

– На другу-ж таки ніч, пішов я знов до палацу того пана, переліз кріз огорожу в садок, – вліз на дерево, а з дерева скочив вже на дах і кріз димар печі добрався прямо у світлицю панночки. Панна сиділа перед дзеркальцем і виймала з ушей дорогі сережки... Вона злякалась, побачивши мене, замураного, в сажи... вскочила...

– Глянула вона на мене своїми ясними очима... то був глибокій, чарівний погляд... весело засміялась... я стояв мов несамовитий... Потім довго вона шуткувала, сміялась надо мною, бавилась... покликала свою челядку татарку, котра і випроводила мене в сад, ну, а видіть я переліз огорожу і було шмигнув у ворота...

– Тільки прокинувся сторож, та й мене добре оперезав батоном по ногах...

– Тут зібралась на крик челядь, довго теж лупцювали мене на вулиці, все ж таки я утік живий... Панночку опісля того бачив в костелі... її з того часу більше й не

ничего не было страшного: он был очень хорош собою. Она от души смеялась и долго забавлялась над ним. Красавица была ветрена, как полячка, но глаза ее, глаза чудесные, пронзительно-ясные, бросали взгляд долгий, как постоянство. Бурсак не мог поворотить рукою и был связан, как в мешке, когда дочь воеводы смело подошла к нему, надела ему на голову свою блистательную диадему, повесила на губы ему серьги и накинула на него кисейную прозрачную шемизетку с фестонами, вышитыми золотом. Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей с развязностию дитяти, которую отличаются ветреные полячки, и которая повергла бедного бурсака в еще большее смущение. Он представлял смешную фигуру, раскрывши рот и глядя неподвижно в ее ослепительные очи. Раздавшийся у дверей стук пробудил в ней испуг. Она велела ему спрятаться под кровать, и как только беспокойство прошло, она кликнула свою горничную, пленную татарку, и дала ей приказание осторожно вывезть его в сад и оттуда отправить через

бачив... (Зітхнув). Пропало усе, як рій солодкій; як во сні усе це з'являлось... а образ панночки коханої і доси ношу у своєму серці.
Соломія. Ой, не гаразд, Андрієчку. Козаку любити та ще ляшську дочку, – не гаразд!
Андрій. Ох, матусечко! Знаю я добре, що не гаразд, коли-ж не сила моя! Тяжко у мене на душі, і лежить на серці чорна дума! Що мені, бідному, робити?
[5, с. 18–20]

забор. Но на этот раз
бурсак наш не так счаст-
ливо перебрался через
забор: проснувшийся
сторож хватил его поря-
дочно по ногам, и со-
бравшаяся дворня дол-
го колотила его уже на
улице, покамест быст-
рые ноги не спасли его
[3, с. 55–56].

У другій дії в драмі М. Старицького і Ванченка-Писанецького події проходили під Дубно. Гоголівський текст, пов'язаний з подіями, що проходили на Запорізькій Січі, автори п'єс не враховують. Не згадується і боротьба Тараса Бульби зі своїм полком та інших запорожців проти ворогів України, у якій проявляють себе не лише полковник Тарас, а й його сини Остап і Андрій. І, читаючи ці гоголівські рядки, груди наповнюють радість і гордість за тих, хто вище за все віддавав себе служінню Вітчизні.

Гоголь детально описує поведінку запорожців під Дубно. Вказує на те, що бездіяльність призводить до пияцтва, порушення пильності, виникнення розслабленості козаків. Складається так ситуація, що начебто і нема поруч ворогів у Дубно. Андрій "обошел козацкие ряды. Костры, у которых сидели сторожа, готовились ежеминутно погаснуть, и самые сторожа спали, как видно перекусивши сильно чего-нибудь во весь козацкий аппетит. Он подивился немного такой беспечности, подумавши: "Хорошо, что нет близко никакого сильного неприятеля и некого опасаться" [3, с. 87].

М. Старицький про цю ситуацію говорить у ремарці, підкреслюючи незадоволення козаків своєю бездіяльністю протягом місяця під мурами Дубно "Коли ж то воно буде, а так стояти обридло! Просто нудота бере, а чи й сум – краще би вже лізти на мури абощо..." – заявляє Андрій батьку. Присутні при розмові Кукубенко, Шило, Грач пишаються синами Тараса [4, с. 315].

Драматург підсилює цю думку ще й тим, що у другій яві розповідає про відважність Остапа у сутичці з поляками під Дубно, яка завершилась перемогою і великою доброю добичею зброї, коней та дорогоцінностей. Саме за це запорожці обирають Остапа своїм курінним. І Кукубенко, і Товкач радіють разом з козаками, сповіщаючи про це Тараса. Остап дякує всім: "Спасибі вам, панове-товариші, коли ваша така воля, то я мушу їй коритись! (Прийма палицю). Пошли

ж мені, боже, за святу віру, за нашу землю і за вас, мої друзі, і голову оцю положити, бо серце давно уже ваше!" [4, с. 317].

Тарас виражає вдячність за довіру синові і пропонує промити палицю новому атаманові. І під час частування Бульба проголошує свою знамениту промову про товариство.

Як і М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький теж у ремарці описує козацький табір біля Дубно і тих, хто лежить і курить люльку, хто спить, або ж грає в карти, чи варить кашу в казанах. На передньому плані Тарас Бульба і кошовий отаман Семен Гуня ведуть розмову про те, чи довго у фортеці поляки витримають голод. Андрій, який чув цю розмову, зауважує: "А на що ми з ними і воловодимось, я не розумію! Вдармо зразу, та й годі! А то чогось, аж сумно, сидіти отак без діла!" [5, с. 23].

Тарас зауважує: "Який горячий, та приткій! Ех, нерозумна еси голова! "Терпи, козак, отаманом будеш!" Потерпім і ми, бо за терпіння, як то кажуть, і Бог дає спасінне". І далі пригадує час, коли добре погуляли і ляхів побили. Ця коротка фраза дає в якійсь мірі зрозуміти, чим займаються козаки і Тарас, коли вони пішли з садиби Бульби, про що розповідав більш детально Гоголь у повісті. Драматург вкладає в уста Тараса ще одну фразу: "Кажуть Дубенський лях заможний і багатий, буде нашим молодцям добра пожива".

Кошовий отаман Гуня сповіщає Тараса, що Чигиринський курінь, а разом з ним і Остап пішли на перегін шляхетському загону, який пробирався у фортецю. Тарас виражає свою гордість, що Бог послав йому хоробрих синів. Але драматург підкреслює, що при всьому цьому на душі у Бульби щось було важко і сумно, і Тарас бере бандуру і співає: "Ох, і ти гетьмане, ти гетьмане,/ Та запорожській отамане,/ Гей, запорожській отамане!"

Повернення Остапа з козаками з вилазки, яка виявилася досить успішною, бо вони перемогли п'ятисотенний загін поляків, які хотіли напасти на запорожців уночі, взяли гарну добичу. І це все здійснено завдячуючи кмітливості Остапа. Козаки проголошують йому здоровицю, а Тарас пропонує випити "за честь і славу доброго козачества і на погибель ворогу!" [5, с. 27]. М. Старицький у цей момент сповіщає, що Остапа обирають курінним отаманом.

Тарас піднімає тост за козаків.

Бульба проголошує своє слово про товариство. У повісті Гоголя воно звучить зовсім при інших обставинах, коли частина козаків організувала погоню на чолі з кошовим отаманом за турками, які ограбили Запорізьку Січ, а друга частина загону залишилась під Дубно і обрала своїм отаманом Тараса Бульбу. І він звернувся до козаків з

короткою промовою, а після того, як підрозділ Тараса залишався один на один з військом поляків перед боєм. Тарас Бульба виголошує перед своїми козаками промову "не для того, чтобы одобрить и освежить их, – знал, что и без того крепки они духом, – а, просто, самому хотелось высказать все, что было на сердце" [3, с. 132].

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки. Всё взяли басурмане, всё пропало. Только остались мы сирые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек. Бывали и в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей. Вам случалось не одному помногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, – видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любить, как русская душа, – любить не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а "сказал Тарас, и махнул рукой, и потярс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любить никто не может! Знаю, подло завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы целы в погребях запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие басурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а поскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупца русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, – так никому ж из них не доведется так умирать!.. Никому, никому!.. Не хватит у них на то мышиною натуры их!" [3, с. 132–133].

Цієї цільної, глибокої промови, яка піддавалась критиці з боку українців, немає в першій миргородській редакції повісті 1835 р.

Як ми вказували раніше, композитор П. Сокальський в лібрето до опери "Облога Дубно" використав їх і надав їм соціального звучання, яке відповідало настроям української громадськості 60–70-х років ХХ ст. [16].

У драмі М. Старицького текст слів Тараса Бульби подається у скороченому вигляді: "Тарас. "Перша моя річ, – що таке, панове, наше товариство? Колись-то, чували ви, наша земля красувалась і пишала всім людям на диво. Знали нас і по Царградах, і в Яссах, і по Краковах; були у нас свої православні князі, а не недовірки. Та ба! Все пропало, все зруйнували бусурмани та католики; тут-то на поміч і родині, і вірі з'явилось наше товариство велике, і нема святішої віри, сім'ї на світі, як наша, братове-панове! Коха матір дочку, батько сина, то що ж з того? І звір звірят коха. Але поріднитись душею може тільки людина. І так, як любимо ми один одного, – немає на світі! Хай лихо тяжке посипа нашу неньку, хай і всередині заводиться тля, та не вдасться вороженькам, не вдасться: товариство наше на сторожі стане рідному краєві. І коли на те піде, що буде треба вмирати, – то ніхто так не здолає вмерти, як ми! <...> Так ось же, братове, друга моя річ: вип'ємо найперше за православно віру, щоб осягнула на весь світ і рознесла окривдженим правду і втіху. <...> А тепер вип'ємо за нашу матір Січ і за великого батька Луга! <...> А тепер, друзі мої, вип'ємо останній ковток за наш рідний край, посиротілий, і за всіх християн, які суть на світі!" [4, с. 318–319].

Драматург, перериваючи промову Тараса голосами козаків, розбиває її на одну розширену і три короткі частини. У першій він говорить про історичну значущість своєї батьківщини. Про запорізьких козаків, які врятували рідну землю, завдячуючи їх згуртованості і братству, і про готовність віддати за неї своє життя.

М. Старицький, на відміну від Гоголя, ніде не вживає слово російський і цим самим підкреслює, що запорізькі козаки борються за свободу України від іноземних загарбників турків, татар і поляків. І в цьому проявляється політична позиція М. Старицького як активного прогресивного українського діяча національного руху ХІХ ст.

Друга коротка частина пов'язана з православною вірою. І це відповідало історичній правді, бо в період національно-визвольної війни роль церкви піднялася на високий громадсько-політичний рівень. У Гоголя в промові Тараса цього немає. У повісті письменник про це говорить в інших місцях і за інших обставин, зокрема у попередній промові після його обрання отаманом.

Розповідаючи про Запорізьку Січ і про поповнення її новими людьми, які бігли звідусіль із України, Гоголь вказує на те, що християнська віра і була тим мірилом, яким відзначалась відданість батьківщині. "Пришедший являлся только к кошевому, который обыкновенно говорил: "Здравствуй! Что, во Христа веруешь?" "Верую!" отвечал приходивший. "И в трицу святую веруешь?" "Верую!" "И в церковь ходишь?" "Хожу!" "А ну, перекрестись!" Пришедший крестился. "Ну, хорошо", – отвечал кошевой, – ступай же, в который сам знаешь, курень". Етим оканчивалась вся церемония" [3, с. 65].

Відомий український режисер Ігор Савченко у кінофільмі "Богдан Хмельницький" цей діалог приписує дяку Гаврилу, який перевіряє людей, що поповнювали військо гетьмана. І це показово для того історичного часу.

У третій частині Тарас Бульба проголошує здравницю за Запорізьку Січ, яку козаки називали своєю матір'ю і яка їх виховала мужніми і стійкими. Козаки з честю носили найменування запоріжці, яке символізувало все те, що пов'язувалось з відданістю товариству і вірністю козацькій присязі. Запорізькі козаки більш за все дорожили своєю свободою, яка символізувалася з широким Лугом, Степом, яких найменували батьками.

У четвертій частині, яка увібрала в короткому тексті глибоку думку драматурга про свій рідний край Україну, яку називає "посиротілою", бо багато українців її залишили у пошуках кращого життя і розбрелися по світу.

Вся промова Тараса Бульби у драмі М. Старицького носить глибокий соціальний смисл, наповнений хвилюючими роздумами про Україну і український народ.

Після цих слів М. Старицький подає історичну пісню "Ой з-за Чорного моря, з-за Лиману, знялася чорна хмара...", яку виконує Кобзар, нагадуючи про тяжку долю українського народу, коли чужинці "край сплундрували, худобу забрали /Жінок і дівчат у ясир погнали/. Палять церкви божі, і хутори, й хати". Драматург вводить образ Кобзаря, щоб розповісти не лише про напад татар на рідний край, які грабежом і пожежею перейшли придніпровський край (і ця розповідь змушує Тараса прискорити штурм Дубно), а й надати звістку Тарасу та його синам про матір, яка молиться за них і передала їм хрестики, освячені у Києві у Лаврі. У Гоголя це роблять осавули, які прибули під Дубно. І брати задумались, що значило це благословіння. І далі ідуть гоголівські роздуми про це. У п'єсі М. Старицького Тарас, передаючи дітям ці реліквії, говорить: "Надіньте, сини мої, хрести – то материне благословення. Дороге воно і святе, і від куль, і від всякої напасті

оборонить: виплакано воно у бога кривавими сльозами, так хоронить його і згадуйте свою матір нещасну..." [4, с. 320–321]. Гоголь зазначає: "Надели на себя святыя образа оба брата и неволью задумались, припомнив старую мать свою" [3, с. 86].

Драматург у ремарці зазначає, що голос у Тараса тремтить, але він пересилює себе, щоб не показати свою слабкість. Остап теж тужить за матір'ю, але зовні не показує це. Зовсім по-іншому веде себе Андрій. Він плаче, промовляючи, що ніхто не обітре сліз з материнських очей, ніхто не припаде до її лона. У двох розгорнутих ремарках Андрій, згадуючи матір, роздумує над майбутнім своїм життям, долею, використовуючи такі гоголівські слова: "Що то вищує твоє благословення: чи звитягу над ворогом і щасливе повороття до тебе, додому, з гучною славою, з дзвоном бандур, з невмирущими піснями старців, чи, може... ох, хто то віда? Мовчиш ти, доле німа, невпросима, і невідомий людині завтрашній день; грядуще стоїть, мов над болотом осінній туман. Літає в ньому сліпе, нерозсудливе птаство, і голубка не розпізна ястреба, черкається об його крила, не сподіваючись лиха, а воно уже тут, біля неї..." [4, с. 321]. Підкреслені слова – це гоголівські, а далі все переосмислене драматургом.

Використовуючи народно-пісенні образи у ліричному монолозі Андрія, М. Старицький намагається підготувати глядача до самовідкриття героя про свої власні почуття, пов'язані з першим його коханням: "Яка ніч чудова та тиха, теплом яким тягне пахучим... сріблом оддає степ... вабить серце до ласки, до любощів... знаджує розкошамми до щастя... А тут кругом тільки горе панує та стогін людський розлягається. А в Києві? Що то там тепер? Де моя зоря, моя скрута? Чи ще на волі красує і звеселя мир своєю небесною вродою, чи вже віддала серце якомусь вельможі, а про мене... Ох, дурне твоє серце, козаче, а голова ще дурніша! Та що я їй? Якесь з вулиці бидло, якась псина схизматська... І вона б мене мала на мислі? Гай, гай! Давно б було слід забути ту дурницю, так ні! Ні Січа, ні буря, ні пекельні жарти не вивітрять гадок з голови, і вони, свавільні, літають собі над її будинком у Києві і плетуть неосязливі мрії" [4, с. 321]. Цих слів немає у Гоголя, та і вся сцена у п'єсі дещо скомпонована по-іншому.

Далі у Гоголя розповідається про зустріч татарки з Андрієм. М. Старицький після цих ліричних роздумів Андрія вставляє яву про євреїв Янкеля і Сруля, які проникають у табір козаків, дивуючись, що їх ніхто не затримав, а вони можуть роздобути хліб і вигідно продати у фортеці. Андрій, не помічаючи їх, співає ліричну пісню "Ніч, яка любощів повна!", яка доповнює його роздуми і переживання.

Драматург К. Ванченко-Писанецький відходить від гоголівського тексту. Промову Тараса він вставляє, як було зазначено вище, в епізод, коли Бульба пригощає козаків після успішного повернення Остапа з побратимами, які обрали його отаманом, з військової вилазки, пов'язаної з розгромом польського підрозділу і захопленням здобичі. У п'єсі Тарас говорить: "А ну, хлопці-молодці, котіть сюди барило з мого воза, та добудьте ковшів і чарок! (Викотили барило з горілкою і понасіпають по ковшах та чарках). Остап, роздавай ковші панам отаманам і усип горілки. А ви, пани брати, беріть що хто запопаде, насипайте і пийте скільки влізе! (Насипають горілку і п'ють). Пани товариші! (Підніма чарку угору. Вип'єм-же, наперед усього, за військо наше запорізьке, щоб боронило віру православну Христову і не давало на поругу недовірку поганому! Вип'єм за нашу честь-славу лицарську, щоб і онуки і правнуки спам'ятали добром про нас і щоб слава наша греміла по всьому світу і жахала б ворогів наших!" Далі Кобзар співає пісню "Максим-козак, Залізняк", у якій йдеться мова про подвиг славного війська запорізького під його керівництвом під Уманем. Цим драматург підкреслює патріотичну тему, розпочату Тарасом Бульбою.

Важко сказати, чому у своїй драмі К. Ванченко-Писанецький не використав прекрасний гоголівський текст промови Тараса, і збіднивши цим ідейну спрямованість свого твору.

У подальшому у другій дії і М. Старицький і К. Ванченко-Писанецький, йдучи за сюжетом повісті Гоголя, розповідають про зустріч татарки і Андрія у нічний час у таборі козаків. У Гоголя цей епізод побудований на діалозі Андрія і татарки. М. Старицький майже повністю використовує його в п'єсі з деякими відхиленнями, які пояснюються перекладом їх на українську мову.

К. Ванченко-Писанецький теж передає страждання Андрія, коли той залишається на самоті. Ні про які материнські хрестики, а у зв'язку з цим і реакцію персонажів на них, у драмі драматурга немає. Андрій спостерігаючи за козаками, що віддалились проявам радості, промовляє: "... веселяться, радіють, гуляють... необачне, веселе життя". Тільки я один не можу себе присилувати "Думка за думкою так і ворухиться в моїй голові... Обличчє панночки коханої скрізь слідкує за мною... Уразила вона мене в саме серце і з того часу блукаю мов несамовитий... Ех, на що я її побачив, на що я і зустрівся з нею? Лучше б мене перша вража куля пробила, ніж маю терпіти такі муки і не мати спокою ні в день, ні в ночі... Чи побачу ж я її коли знову, маю кохану Людвіку, чи почую я ще з уст її ласкаве слово, що так і плеться в душу і вражує серце! Ох, як мені важко в світі жити, як надвержеться моє безталанне серденько і нічим його не заспокоїти, нічим"

[5, с. 30]. Автор завершує діалог повідомленням про те, що у таборі з'явилася татарка.

Як і М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький діалог Андрія і татарки будує за текстом Гоголя з деякими уточненнями, хоч вони не змінюють суті змісту розмови дійових осіб.

Таким чином, драматурги в деяких випадках використовують повністю текст повісті, в інших опускають його, бо важко передати яскраву описовість, у діалозі часто вони вставляють свій текст, якого немає у Гоголя. Але і своїми фразами автори драм намагаються передати дух гоголівського твору.

Третя дія будується на подіях, які відбуваються в фортеці у кімнаті панночки (у М. Старицького вона Марильця, а у К. Ванченка-Писанецького – Людвіка). Автори пропускають із гоголівського тексту епізод, пов'язаний з переходом татарки і Андрія таємним проходом у фортецю через костюл, а потім площу, на якій побачив Бульбенко жителів, що вмирали від голоду, і, нарешті, палац воєводи. Гоголь детально описує панночку, її стан і реакцію на все це Андрія.

М. Старицький же у перших чотирьох явах вказує на те, як спів молитви з костюлу долітає до кімнати Марильці і панночка під супроводом хору теж співає сумну молитовну пісню. А потім від молитви свої думки вона переводить на козака, який нині знаходиться у ворожому таборі, і просить Бога простити цей гріх. Входить воєвода та комендант фортеці Заремба, які сповіщають Марильцю про складне становище у фортеці з харчуванням, про відсутність прибиральників трупів, а в зв'язку з цим і ріст ремства бунтівного серед жовнірів "Останні хвилини, – заявляє Воєвода, – військо слухати не стане, або кинеться нас же різати, або відчинить само браму. Треба ввійти з ворогами в перемови: виторгувати хоч що-небудь собі і здати місто" [4, с. 328]. На що Марильця відповідає: "Ні, краще смерть славна, лицарська, ніж ганебна покора і погибель від ката" [4, с. 328]. Заремба повідомляє, що прийшла звістка від полковника про швидку допомогу. Залишившись одна, Марильця знову звертається до Бога. І у цей час татарка сповіщає панночку, що вона привела Андрія.

К. Ванченко-Писанецький будує початок третьої дії на тому, що панночка Людвіка, слабка і бліда, ходить з сумними роздумами про татарку, яка повинна знайти знайомого козака. Вона впевнена, що козак допоможе їй. "Він хоч і ворог нам, але ж добрий лицар!". Падає на коліна і просить Бога порятувати їх.

У цей час до неї в кімнату заходить її батько, воєвода Бужинський, а згодом і полковник Попель, які обговорюють тяжку ситуацію, яка склалася у фортеці, і виражають думку, про загін, який ішов їм на

допомогу, мабуть, попав у засідку до запорожців. І про це свідчить веселий вечірній гомін у таборі козаків. Їм не хочеться здаватись козакам, бо "милосердя від них не жди... Ми їх теж не милуємо". І Бужинський, сподіваючись на допомогу Андрія, вирішує: "Буду держатись до кінця, – не здамся!"

Майже нічого цього, про що говорять М. Старицький і К. Ванченко-Писанецький у своїх драмах, немає у Гоголя. Але у повісті наявні розгорнуті розповіді Гоголя, насичені трагічністю про стан, у якому опинилися жителі Дубно. Письменник детально описує ситуацію, яка склалася на той час облоги фортеці.

Драматургам такий розклад дійових осіб і визначення їх місця в подіях необхідний був для того, щоб перейти до теми, пов'язаної з Андрієм і панночкою. Гоголь створює яскравий художній опис зустрічі Андрія і панночки, детально описуючи живописно, як художник, портрет дівчини. "Не такою вообразал он ее видеть: это была не она, не та, которую он знал прежде: ничего не было в ней похожего на ту, но вдвое прекраснее и чудеснее была она теперь, чем прежде. Тогда было в ней что-то неоконченное, недовершенное, теперь это было произведение, которому художник дал последний удар кисти. Та была прелестная, ветреная девушка; эта была красавица-женщина во всей развившейся красе своей" [3, с. 100].

Далі Гоголь створює чудовий словесний портрет панночки, звернувши увагу на підняті очі, наповнені глибоких почуттів, груди, шию, плечі, які були свідками краси, коси стягнуті у чудову косу. Все це вражало Андрія. Але і сама полька зачарувалась виглядом козака, який стояв перед нею "во всей красе и силе юношеского мужества, который, казалось, и в самой неподвижности своих членов уже обличал развязную вольность движений; ясною твердостью сверкал глаз его, смелою дугою выгнулась бархатная бровь, загорелая щека блистала всею яркостью девственного огня, и, как шелк, лоснился молодой черный ус" [3, с. 100].

Такими ми бачимо панночку і Андрія у повісті. І перша фраза, яку виголошує панночка своїм срібним голосом: "Нет, я не в силах ничем возблагодарить тебя, великодушный рыцарь", обростає у Гоголя яскравим обрамленням її образу: "Она потупила книзу свои очи; прекрасными, снежными полукружьями надвинулись на них веки, окрашенные длинными, как стрелы, ресницами" [3, с. 101]. Андрій, заморожений її виглядом і голосом, не в змозі промовити і слова, хоча в душі палав вогонь радості.

Татарка на золотому блюді піднесла панночці хліб, що приніс Андрій. "Красавица взглянула на нее, на хлеб и возвела очи на

Андрея, – и много было в очах тех. Сей умиленный взор, выказавший изнеможенъе и бессилье выразить обнявшие чувства, был доступен, чем все речи. Его душе вдруг стало легко; казалось, все развязалось у него. Все, что дотолѣ удерживалось какою-то тяжкою уздою, теперь почувствовало себя на свободе, на воле, и уже хотело излиться в неукротимые потоки слов..." [3, с. 101].

Гоголь зумів настільки глибоко розкрити психологічний стан героїв, використовуючи художньо-образні портретні описи, що подальші репліки Андрія: "Царица!.. Что тебе нужно? Чего ты хочешь? Прикажи мне! Задай мне службу самую невозможную, какая только есть на свете, – я побегу исполнять ее! Скажи мне сделать то, чего не в силах сделать ни один человек, – я сделаю, я погублю себя. Погублю, погублю! И погубить себя для тебя, клянусь святым крестом, мне так сладко..." [3, с. 102] сприймаються природно і відповідають настрою персонажа.

У п'єсі М. Старицького всього цього немає, та і, мабуть, важко передати психологічний стан героїв під час їх зустрічі після тривалої перерви у драматичному творі. Автор п'єси перші кроки Андрія робить більш стриманішими. Після перших слів: "Ясновельможна! (вбік) А! Яка краса?!" Козак починає турбуватися про те, щоб панна небагато з'їла хліба, бо це може завадити організмові. Марильця промовляє: "Чи ж варта? про таку турботу". І після цього Андрій палко виголошує свій монолог слів із повісті Гоголя, наведений вище нами, в повному об'ємі: "Царица! Чого тобі треба?.." Козак готовий віддати всі свої багатства, хутори, худобу, коштовності і дорогу зброю, щоб виконати бажання дівчини. І далі весь діалог героїв повністю побудований на тексті повісті Гоголя. М. Старицький вдало перекладає гоголівський текст українською мовою, не добавляючи від себе майже жодної репліки.

У повісті Гоголь дає свою оцінку зраді Андрія: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украйне не видать то же храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее. Вырвет старый Тарас седой клок волос из своей чупрыны и проклянет и день, и час, в который породил на позор себе такого сына" [3, с. 106].

Основний діалог Андрія і панночки К. Ванченко-Писанецький теж будує за текстом Гоголя, але не дослівно перекладаючи його українською мовою, а допускаючи переказ. Порівняємо уривок з твору:

Гоголь	К. Ванченко-Писанецький
<p>"Не обманывай, рыцарь, и себя и меня", говорила она, качая тихо прекрасной головой своей: "знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твои отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе."</p> <p>"А что мне отец, товарищи и отчизна?" сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. "Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого!" повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!"</p> <p>[3, с. 105–106].</p>	<p><u>Людвіка</u>. Що, ти кажеш, козаче опам'ятайся? Не драгуй словами ні себе, ні мене! Знаю я, що тобі не можна любити мене. Знаю я, яка страшенна провалля розділяє тебе від мене товариші, рідний край, віра твоя, лицарська честь і гонор, – а ми вороги тобі!</p> <p><u>Андрій</u>. Не нагадуй мені про те! Для тебе усе покину, усе забуду! У мене від цього часу, окрім тебе, моєї богині, нема нікого на світі, нікого! Ти одна володієш мною, я тепер увесь твій, що звелиш мені, то я й зроблю! Я не піду більше від тебе ні на ступень, вмру біля твого серця! Коли й вмирати, то вмирати у купі з тобою!... Яка-б тоді й любов моя була, коли-б я покинув за для тебе тільки те, що можна легко кинути? Ні, моя панна, ні, моя радість, я не так кохаю! Батька, матір, рідний край – усе що є на світі дороге усе віддам за тебе, я ваш, я твій! Чого-ж ти ще хочеш?</p> <p>[5, с. 43].</p>

З монологу Андрія К. Ванченко-Писанецький знімає досить гострі заяви персонажа про відмову його ради панночки від батька, від своєї вітчизни України. Драматург вважав за недоцільне проголошувати ці найсвятіші слова навіть із вуст зрадника.

Обидва драматурги в наступних явах своїх п'єс подають зустріч Андрія з воєводою. Козак заявляє, що йому не треба від воєводи ніякої винагороди, крім панночки, на якій він хотів би одружитися на щастя і раювання. Марильця підтверджує вірність коханого полякам, бо він, мовляв мене над усе на світі її коха і всього ради неї зрікається. І коли воєвода запитав: "І віри своєї?" Після цих слів М. Старицький подає репліку Андрія, сказану немов би про себе: "Віри? Ой, що зі

мною? Який солодкий туман огорта розум... якась отрута сповня моє серце... і в'яже волю" [4, с. 332]. Але слова Марильці: "Любий мій, коханий! (тихо). Я тебе наділю таким щастям..." і згода воєводи одружити молодих відволікають Андрія від сумнівів.

У розмові воєводи з комендантом фортеці Зарембою стає відомо, що Янкель таємно провів до фортеці декілька підвід та досвідчиків і наближається загін поляків, які допоможуть розбити з двох сторін козаків. Марильця перев'язує шарфом руку своєму соколу "на щастя в бою, на знищення ворогів, на щасливий поворот і єднання", а Андрій у цей час ламає руки і припадає до столу промовляючи: "Що я чиню! Не тямлю, не знаю! На кого здіймаю меча? На яку погибель, козаче, ти шлеш свою долю? Ой, що ж се? Ні Запорожжя, ні туторів рідних, ні церков святих вже не побачу, не побачу ні ньеньки старої, ні своєї дорогої родини... Ох, а що ж станеться з сивим батьком? Вирве він з чола чуприну і прокляне і день, і годину, в яку породив сина на безчестя і віковичну погибель! (Рве на собі волосся)" [4, с. 334]. В останньому рядку М. Старицький використовує слова Гоголя, процитовані нами вище. Всього цього у Гоголя немає. У повісті Андрій залишається незламним, відданим полячці і ніякі сумніви не хвилюють його. М. Старицький намагається психологічно показати, що зрада нелегко дається Андрію, бо у нього ще залишилося щось з того. Що пов'язувало його з минулим. Але почуття перемагають.

Драматург К. Ванченко-Писанецький теж домислює ситуацію, яка проходить після зустрічі Андрія, панночки і сказаних Бульбенком слів, що він віддасть все, що є найдорожче для нього ради любові коханої. Андрій просить воєводу Бужинського продати йому свою дочку за дорогу ціну. І подальші слова засвідчують про остаточне падіння Бульбенка. "Я віддам за нею козацьку свою честь! Знай, що коли хочеш врятувати свій замок, то не гай часу, зараз відчиняй браму і виводь свої полки... тепер ще темно, всі курені козацькі, що на вхідній стороні обложили замок, сплять кріпким сном, бо всі п'яні! – якомога! Я сам поведу вас, і ми настигнем напасти ще до зорі! Хліба здобудеш доволі. А отряд полковника Заремби, що ішов до вас на підмогу, запорожці перебили! Ну, кажи ж тепер, віддаси мені дочку свою?" [5, с. 44]. К. Ванченко-Писанецький тут, як і М. Старицький, повністю відходить від гоголівського тексту, але намагається посилити падіння Андрія, який пішов на шлях торгівлі з воєводою ради придбання своєї коханої як якогось предмету, віддавши за це все найдорожче, що мав у своєму житті.

В кінці 3 дії в останній 10 яві К. Ванченко-Писанецький показує останню зустріч Людвіки і Андрія. Полька промовляє ласкаві слова

"О, мій милий, о мій дорогий лицар! Як маю дякувати тебе!", але Андрій не слухає її і немов несамовитий, починає оцінювати свій вчинок. Із його вуст звучить власний вирок: "Тепер пропав козак, навіки пропав! Пропав для усього козацького лицарства. Не побачу я вже більше ні Запоріжжя славного, ні батька рідного, ні нени, ні церкви Божої православної! Прощай, стара моя матусенько, прощай, братику мій любий! Прощай, батько. О, батьку, мій безталанний! Ти проклянеш і день, і час, в котрий породив на світ мене! Проклянеш і себе, що викохав на ганьбу усему козацькому чесному роду такого Ірода сина, як я! (Хлипаючи, пада на ослон, Людвіка піддержує його і обіймає)" [5, с. 45].

Четверта дія в обох п'єсах починається сценою розбору ситуації, коли (у Гоголя – Переяславський, у М. Старицького – Незамаєвський, а у К. Ванченка-Писанецького – Чигиринський та Каневський) козацькі курені були частково розбиті, а значна частина козаків забрана у полон польськими жовнірами, які пробралися у фортецю через п'янство козаків. У цю мить в повісті Гоголя та К. Ванченка-Писанецького промову перед козаками виголошує Кошовий, а у М. Старицького – Тарас Бульба. У різних авторів інтерпретація цієї промови здійснюється по-різному, що підтверджує порівняння текстів:

У Гоголя	У М. Старицького	У Ванченка-Писанецького
<p><u>Кошевой</u>: "Так вот что, панове братове, случилось в эту ночь. Вот до чего довел хмель! Вот какое поруганье оказал нам неприятель! У вас, видно, уже такое заведение: коли позволишь удвоить порцию, так вы готовы так натянуться, что враг Христова воинства не только снимет с вас шаровары, но в самое лицо вам начихает, так вы того не услышите" [3, с. 107].</p>	<p><u>Тарас</u>. Так ось що, панове-братове, скоїлось сю ніч, ось до чого привів анахтемський хміль! Ось яку наругу нам ворог вчинив. Прорвалось у місто кілька підвід і жовнів; Незамаєвський курінь проспав. <u>Шило</u>. Вибач, пане отамане, трохи черкнули. <u>Тарас</u>. І я трохи винен, але у вас така поведенція, що коли дозволиш Михайлика витягти, то вже кожен ладен і корцями; та до того, що гонитель святого вояцтва не то що стягне штани з вас, а і в вашу пику начха, то й не почувєте! [4, с. 335]</p>	<p><u>Кошовий Гуня</u>. (Стоїть меж козаками і держить слово. Всі понуро слухають). Казав, пани товариші, горілка не доведе нас до добра, так воно й сталося! От, яка біда стряслася цієї ночі! Люто посміявся над нами ворог, – нас обезчестили, побили ляхи! Половина чигиринського і каневського куренів перебита, а друга перев'язана і у полон забрана. Вони й не зщулись, як ворог на них напав, бо усі спали п'яні, жоден навіть не спручався, забрали як гурт баранів, ну,, а поки другі курині настигли підійти на</p>

		<p>підмогу, ляхи утікли і зачинились знов у фортеці. Та вже нічого казати, у нашого брата, запорожця, така чортова обиклєсть, коли пити, так п'є вже до того, що не скоро прочуняється! А тоді забирай його хоч живого і тащи усе! А цього і не годилось би, пани брати, робити на війні, треба задержуватись від запою! А то хутко нам ворог буде чхати прямо в пику, а ми не почуєм!</p> <p>[5, с. 47–48].</p>
--	--	--

Короткий текст промови кошового у Гоголя майже повторює М. Старицький у п'єсі і значно розширює його за рахунок деталізації окремих фактів К. Ванченка-Писанецький. Найганебніша проблема пияцтва серед козаків зачіпається у тексті Гоголя двічі, коли автор описує Запорізьку Січ на початку повісті, і в цьому епізоді. Причина цього ганебного вчинку повторюється. І про це говорять у повісті Гоголя та в п'єсі М. Старицького курений отаман Кукубенко, а у драмі К. Ванченка-Писанецького – Тарас Бульба. Драматурги майже дослівно повторюють гоголівський текст діалогу. Правда, М. Старицький включає в розмову ще й Товкача, Шила, Кобзаря, які підтверджують справедливість слів Кукубенка. В п'єсі К. Ванченка-Писанецького діалог проходить в основному між кошовим отаманом Гунею та полковником Тарасом Бульбою.

Далі М. Старицький зміщує події, і після виступу Кукубенка та інших козаків подає промову Тараса (у повісті Гоголя її проголошує кошовий отаман Кирдюг) про події у Запорізькій Січі, на яку напали татари і пограбували скарби, а сім'ї полонили. І один із старійших козаків Шило пропонує залишити осаду Дубна і погнатися за татарами. На що Кукубенко (у Гоголя Тарас Бульба) не погоджується:

У Гоголя

Тарас. "Нет, не прав совет твой, коше- вой!" сказал он: "Ты не так говоришь. Ты позабыл, видно, что в плену остаются наши, захваченные ляхами? Ты

У М. Старицького

Кукубенко: Ні, неправдива твоя рада, пане полковнику! Ти забув, либонь, що в Дубні знаходиться в'язнями кілька наших братів! Та щоб ми не

хочешь, видно, чтоб мы не уважили первого, святого закона товарищества, оставили бы собратьев своих на то, чтобы с них с живых содрали кожу или, исчетвертовав на части козацкое их тело, развозили бы их по городам и селам, как сделали они доселе с гетьманом и лучшими русскими витязями на Украине. Разве мало они поругались и без того над святынею? Что ж мы такое? спрашиваю я всех вас. Что ж за козак тот, который кинул в беде товарища, кинул его, как собаку, пропасть на чужбине? Коли уж на то пошло, что всякий ни во что ставит козацкую честь, позволив себе плюнуть в седые усы свои и попрекнуть себя обидным словом, так не укорит же никто меня. Один остаюсь!" [3, с. 123].

вважили першого закону товариства святого і кинули б на поталу та на катування товаришів, не визволивши їх з неволі? Щоб вони, наші брати, помираючи на страшній дратівлі, не пом'янули нас добрим словом? Який в біса з того козак, що кине товариша у біді? Та коли вже на те іде, що нехтуєте козацьку честь, що волите, аби вам всяк межі очі плюнув, так принаймні мені ніхто не вчинить догани: один-сам отут зостанусь" [4, с. 336].

На ці слова Кошового у повісті Гоголя відповідає старий козак, колишній кошовий отаман Бовдюг: "Пришла очередь и мне сказать слово, паны-братья!" – так он начал: "Послушайте, деда старого. Мудро сказал Кошевой, и, как голова козацкого войска, обязанный приберегать его и печись о его войсковом скарбе, мудрее ничего он не мог сказать. Вот что! Это пусть будет первая моя речь! А теперь послушайте, что скажет моя другая речь! А вот что скажет моя другая речь: Большую правду сказал и Тарас-полковник, – дай боже ему побольше веку, и чтоб таких полковников было побольше на Украине! Первый долг и первая честь козака есть соблюсти товарищество. Сколько не живу я на веку, не слышал я, паны-братья, чтобы казак покинул где или продал как-нибудь своего товарища. И те, и другие нам товарищи; меньше их или больше, – все равно, все товарищи, все нам дороги.

Так вот какая моя речь: те, которым милы захваченные татарами, пусть отправляются за татарами, а которым милы полоненные ляхами, и не хочется оставлять правого дела, пусть остаются. Кошевой по долгу пойдет с одной половиною за татарами, а другая половина выберет себе наказного атамана. А наказным атаманом, коли хотите послушать белой головы, не пригоже быть никому другому, как только одному Тарасу Бульбе. Нет из нас никого равного ему в доблести" [3, с. 124].

У зв'язку з тим, що в п'єсі М. Старицького події змішані і Тарас Бульба виступає як керівник війська, а не один із полковників, то слова Бовдюга в драмі автор вкладає в уста двох персонажів—Шила, який пропонує гнатись за татариним, щоб козаки погуляли у вільному полі, а "лежнями лежали, мов кабани ті у багнуці". Кукубенко, як вказано нами вище, пропонує зостатися. Підсумовуючи різні думки, Тарас заявляє: "Прийшла і наша черга. Слухайте ж, діти, мудро сказав Шило і про скарб військовий, і про татар, і про бусурманську неволю – ось що! І то моя перша річ! А тепер слухайте други: велику правду сказав і пан Кукубенко, продовж йому господь віку, щоб таких осавулів було у нас ще більше: найперший повин, найперша честь, у козака захистити од ворога товариство: і ці і там ті – наші товариші однакі, наше тіло, наша кров; і цих, і там тих нам однаково шкоди... Так не можна брати, нам нікого кидати в пригоді, не можна – тяжкий гріх!... Слухайте мою третю річ. Щоб не гаяти часу, добудемо ми місто, братів визволимо та вночі при світлі і рушимо мерщій за татарами. Так ось така моя рада і річ..." [4, с. 337]. І Тарас віддає наказ. Для цієї промови М. Старицький використовує слова, сказані Кошовим отаманом після домовленості розділити військо на дві частини. В основу промови драматург вкладає деякі слова Гоголя, які у повісті ідуть за промовою Кошового.

"Тарас: Спасибі, друзі! Така слухайте мого наказу! Розділяйтесь на три ватаги і становіться на три шляхи перед трьома брамами: перед головною брамою п'ять куренів перед меншими по три. Я із своїми достанусь на засаді тут, Титарівській курінь та Тимошівський з правого боку на підмогу, а Щербаківський і Стеблеківський – з лівого... Перевір кожен курінний своїх, поповни недосталь з запасу, та хай кожен козак оглядить добре зброю. Та ось що ще: коли який-небудь шинкар продасть козакові хоч півмихайлика оковитої чи меду, то будь я собачий син, коли не повішу того догори ногами. Ну, тепер з богом, до слави!" [4, с. 337].

У п'єсі "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченко-Писанецький після подій, які пов'язані з нічними пригодами, коли поляки сонних і п'яних козаків пов'язали, передає настрій запорожців, Тарас закликає дати полякам пам'яткового, щоб вони більше крадькома не нападали на п'яних людей. Курінний отаман Пилип Квач висловлює думку, що хтось доніс полякам, про п'яних козаків, які спали. Може це був польський розвідник, бо серед козаків такого ірода не могло бути. Остап же висловлює думку, що це міг бути жид. І усі закричали: "Смерть, смерть жидам! Це їх штука!" Тарас заспокоює козаків, зауважуючи власну необачність, не слід зганяти злість на жидах, а

треба побити ворога. І всі у п'єсі вигукують: "Ідемо на ляхів! За тобою, пане отамане, за тобою всі! Веди, веди нас! Смерть ляхам".

У Гоголя цієї сцени немає. К. Ванченко-Писанецькому необхідна вона була, щоб перейти до єврейської проблематики, яка присутня у повісті Гоголя. Пам'ятаємо сцену розправи над євреями запорожців на Січі і захват Тарасом Янкеля, який стане одним із важливих персонажів повісті, та інші епізоди, пов'язані з Дубно, куди євреї пробиралися, щоб займатися своєю торгівельною справою.

Свою присутність у фортеці Янкель пояснює тим, що хотів забрати борг хорунжого Галяндовича і разом з його загоном увійшов у Дубно.

До речі, М. Старицький же вказує на те, що саме Янкель допоміг полякам проникнути у фортецю. І це свідчення драматург вкладає в уста коменданта Дубно Заремби, який, доповідаючи воєводі заявляв: "Прорвалось кілька підвід і досвідчиків: жид Янкель провів" [4, с. 333]. Дещо по-іншому про зраду євреїв говорить К. Ванченко-Писанецький. Після закликів Тараса іти на ляхів, автор п'єси подає сцену, у якій присутній Янкель і його приятель Лейзор, які чули розмову козаків і бояться, що знову буде над ними розправа. Янкель наказує Лейзору: "Зараз біжи, якомога поспішай до замку, розкажи же пану воєводу і скажи, що козаків мало вже зосталось, тільки всього жменя. Нехай пан воєвода сам виходе в поле проти них і всіх гайдамаків може переплювати і зробить гіт ґешефт для себе!" [5, с. 50]. Лейзор боїться, але Янкель повідомляє йому, що "бачив пана воєводу цієї ночі, то він обіцяв за те, хто його оповістить: чи багато ще зосталось козаків – 100 дукатів, чуєш 100 дукатів? Ти візьмеш у нього гроші і віддаси мені. Поспішай же хутко, я сказав воєводу, що або сам прийду, або пришлю кого, коли все розізнаю! Ти тільки скажи, що прийшов від мене і тебе зараз впустять" [5, с. 510]. Янкель залишається і зустрічається з Тарасом Бульбою і сповіщає про Андрія, який знаходиться серед поляків.

У всіх трьох авторів ця розмова подається по-різному. У Гоголя вона побудована на чітких репліках, запитаннях і відповідях: "Андрія видел!" – вскрикнув Бульба: "Что ж ты, где видел его?.. в подвале?.. в яме?.. обесчещен?.. связан?.." На что Янкель отвечает, что Андрий находится среди поляков, одетый в "напличники в золоте и наруканники в золоте, и зеркало в золоте, и шапка в золоте, и везде золото, и все золото. Так, как солнце взглянет весною, когда в огороде всякая пташка пищит и поет, и травка пахнет, так и он весь сияет в золоте. И коня дал ему Воевода самого лучшего под верх; два ста червонных стоит один конь". Після цих слів Тарас Бульба, пише Гоголь,

"остолбенел" [3, с. 110]. Далі Гоголь подає повністю без авторських слів монолог Тараса і Янкеля. Тарас не хоче вірити словам Янкеля, ображає його різними словами.

Обробка діалогу Тараса і Янкеля у повісті і у драматичних творах різна, про що свідчить порівняльна характеристика:

У Гоголя
"Зачем же он надел чужое одеянье?"
"Потому что лучше, потому и надел... И сам разъезжает, и другие разъезжают; и он учит, и его учат. Как наиболее-тейший польский пан!"
"Кто ж его принудил?"
"Я ж не говорю, чтобы его кто принудил. Разве пан не знает, что он по своей воле перешел к ним?"
"Кто перешел?"
"А пан Андрий."
"Куда перешел?"
"Перешел на их сторону, он уж теперь совсем ихний."
"Врешь, свиное ухо!"
"Как же можно, чтобы я врал? Дурак я разве, чтобы врал? На свою бы голову я врал? Разве я не знаю, что жида повесят, как собаку, коли он соврет перед паном?"
"Так это выходит, он, по-твоему, продал отчизну и веру?"
"Я же не говорю этого, чтобы он продавал что: я сказал только, что он перешел к ним."
"Врешь, чортов жид! Такого дела не было на

У М. Старицького
Тарас (не розуміючи).
Навіщо ж він чуже убрання надів?
Янкель. Бо воно краще, для того і одяг. Якби мені таке дали, то й я б одяг, ой вей, ще як би одяг, – антик!
Тарас (хмуро). Хто ж мого сина примусив?
Янкель. Або я кажу, що примусив? По своїй охоті, по своїй волі... Хіба пан не зна, що він до ляхів перейшов?
Тарас. Хто перейшов?
Янкель. А пан Андрий!
Тарас. Куди, куди перейшов?
Янкель. До панства; він тепер зовсім їхній.
Тарас (наступає). Брешеш, свиняче вухо!
Янкель (злякано). Як же можна, щоб я брехав?
Тарас. Так це виходить по-твоему, що він про-дав отчизну і віру?
Янкель. Я ж не кажу того, пане, а тільки, що до ляхів перейшов.
Тарас (скажено). Брешеш, чортів сину! Такого вчинку ще не було на християнській землі! Ти клеплеш!
Янкель (тремтить). Хай бур'яном заросте хати

У К. Ванченка-Писанецького
Тарас. Та що ти, жидого, верзеш? Який польський кунтуш? На що б то він одягнув його?
Янкель. Та, бачите, він тепер там у ляхів, щось дуже великий пуритц!
Тарас. Я нічого не второпаю! Кажі ти, бісів сину, толком! Що ти верзеш за нісенітницю?
Янкель. Я кажу настоящу правду, не верзу... А хіба пан полковник не знає, що пан Андрий вже тепер держить сторону Польщі?
Тарас. Як?! (Стовбенів).
Янкель. Далибуг, правда!
Тарас. Щоб моя дитина?... щоб мій син... козак? Та я тебе вб'ю, проклятий жиде! Ти брешеш, чортів сину!.. (Кидается до нього).
Янкель. Ай, ай, вей-мір! Як можно, щоб я брехав! Хай мойому батькові не буде щастя на тому світі, коли я брешу!
Тарас. Як?!... Щоб син Тараса Бульби квапився на таке діло?
Янкель. Далибуг, їй-Богу, так!
Тарас. Щоб він продав Христову віру і батьківщину?

християнської землі! Ты путаєшь, собака!"

"Пусть трава порастет на пороге моего дома, если я путаю! Пусть всякий наплюет на могилу отца, матери, свекора, и отца моего и отца матери моей, если я путаю. Если пан хочет, я даже скажу, и отчего он перешел к ним".

"Отчего?"

"У воеводы есть дочка-красавица. Святой боже, какая красавица!"

Здесь жид постарался, как только мог, выразить в лице своем красоту, расставив руки, прищурив глаз и покрививши на бок рот, как будто чого-нибудь отдавши.

"Ну, так что же из того?"

"Он для нее и сделал всё, и перешел. Коли человек влюбится, то он всё равно, что подошва, которую, коли размочишь в воде, возьми, согни, – она и согнется". Крепко задумавшись Бульба. Вспомнил он, что велика власть слабой женщины, что многих сильных погубляла она, что податлива с этой стороны природа Андрия; и стоял он долго, как вкопанный, на одном и том же месте.

"Слушай, пан, я всё раскажу пану", говорив жид: "Как только услышал я шум и увидел, что

моєї поріг, коли я клеплю! У воеводи є дочка красуня... Ой вей, яка красуня! (Цмока).

Тарас. Ну так що ж? Та не цмокай мені лизнем, бо вирву.

Янкель. Він для неї і перейшов: коли чоловік закохається, то все одно що мокра підшва.

Тарас (скрегоче зубами). А жінка – чортяча спокуса! Багато в світі душ погубила.

Янкель. А так! Слухайте ж, пане. Коли ускочив я до воеводи у двір, то всі гомонять, що незабаром весілля буде пана Андрия з воеводівною, як тільки проженуть запорожців, що пан Андрий присягав їх прогнати.

Янкель. Далибуг, так. Я його бачив власними очима... Він такий тепер бучний лицар-воєва! Сто дукатів коштує одна зброя, увесь чисто в золоті і галмазах, аж горить!... А щоб ви бачили, як він гарно муштрує польських солдатів!

Тарас. (Збентежений). Та брешеш, брешеш, проклятий Юдо! Не можна бути, щоб хрещена дитина продала віру? Як би він був турок, або невіра. ... Ні, не може він цього зробити! ніколи не зможе!

Янкель. Як пан хоче, то я скажу і для чого він перейшов до ляхів?

Тарас. (Не при собі). Ну?

Янкель. У пана Дубенського воеводи є дочка,

дуже гарна... Там така гарна, ай, вей-мір, просто настоящий цимес! То пан Андрий за для неї усе зробив... Я питав у воеводи і у людей, кажуть, вже і весілля у них буде, якщо проженуть запорожців від замка. А пан Андрий обіцяв їм скоро звоювати козаків і прогнати відділя...

Тарас. (Гнівно). Брешеш, брешеш! Мовчи! Я тебе вб'ю як собаку, проклятий Богом чоловік! Сатано! Геть від мене, бо тут тебе і чорт злиже!

Янкель. (З жахом утік). Ой, вей-мір, вей-мір!

(Пальба і гвалт чутно усе більше і більше)

[5, с. 54–55].

проходят в городские ворота, я схватил на всякий случай с собой нитку жемчуга, потому что в городе есть красавицы и дворянки, а коли есть красавицы и дворянки, сказал я себе, то хоть им и есть нечего, а жемчуг всё-таки купят. И как только хорунжего слуги пустили меня, я побежал на воеводин двор продавать жемчуг и расспросил всё у служанки-татарки.

"Будет свадьба сейчас, как только прогонят запорожцев. Пан Андрий обещал прогнать запорожцев."

"И ты не убил тут же на месте его, чортова сына?" вскрикнул Бульба.

"За что же убить? Он перешел по доброй воле. Чем человек виноват? Там ему лучше, туда и перешел".

"И ты видел его в самое лицо?"

"Ей-богу, в самое лицо! Такой славный вояка! Всех взрачней. Дай бог ему здоровья, меня тотчас узнал; и, когда я подошел к нему, тотчас сказал..."

"Что ж он сказал?"

"Он сказал, – прежде кивнул пальцем, а потом уже сказал: "Янкель!" А я: "Пан Андрий!" говорю. "Янкель! скажи отцу,

Тарас. | ти не вбив на місті того бісового сина?

Янкель. За віщо? Де ліпше – чоловік туди переходить.

Тарас. | ти бачив його у вічі?

Янкель. Їх бін а їд, в вічі!

Такий славний вояка!

Дай йому божє здоров'я!

Мене зараз позвав і каже...

Тарас (ледве тримається). Що ж він, сатана, каже?

Янкель. Що-о? Перш кивнув пальцем, а потім каже: "Янкель". А я: "Па-

скажи брату, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, что отец – теперь не отец мне, брат – не брат, товарищ – не товарищ, что я с ними буду биться со всеми. Со всеми буду биться!" не Андрію!" А він: "Скажи батьку, скажи братові, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що батько мені не батько, брат не брат, товариш не товариш, що з ними я буду битись, з усіма битись..."

"Врешь, чортов Іуда!" Тарас (до нього скаже-закричав, вышед из себя, Тарас: "Врешь, собака! Ты и Христа распял, проклятый богом человек! Я тебя убью, сатана! Утекай отсюда, не то – тут же тебе и смерть!" И сказавши это, Тарас выхватил свою саблю" [3, с. 112].

Порівнюючи прозовий текст і драматичні твори, помічаємо, що М. Старицький майже повністю повторює Гоголя. К. Ванченко-Писанецький відходить від тексту повісті. Він не включає в драму слова Андрія, які він сповіщає Янкелю і які той передає Тарасу: "Янкель! Скажи отцу, скажи брату... что отец – теперь не отец мне, брат – не брат...", які відіграють важливу роль у розкритті образу Андрія і його зради. Переказуючи чи доповнюючи своїми словами текст повісті, автор цим збіднює гоголівську думку, знімає напругу. Хоча в цілому обидва драматурги передали напруженість ситуації, стан старого Тараса, який довідався про зраду сина.

Слід звернути також на сцену, яка передає стан Тараса після почутих слів Янкеля. У Гоголя: "Тарас вовсе не гнался за ним [Янкелем – Г.С.], размыслив, что неразумно вымещать запальчивость на первом подвернувшемся.

Теперь припомнил он, что видел в прошлую ночь Андрія, проходившего по табору с какой-то женщиною, и поник седою головою, а всё еще не хотел верить, чтобы могло случиться такое позорное дело, и чтобы собственный сын его продал веру и душу" [3, с. 113].

Драматурги ці роздуми Тараса виділяють в окрему яву, коли Бульба після розмови з Янкелем залишається сам. Порівняємо і з'ясуємо, на що звертають увагу драматурги:

У М. Старицького

Тарас. Держіть його! Держіть ірода! (Пауза). А! що се? Брехня!! Але жид не зважився б... А!! (Кида об землю шапку). Невже правда? О! будь же проклята та година, коли тебе мати з'явила, щоб до кінця світу гидувала твоїм іменем! То я породив такого гада, якого і на світі не бувало? То я батько такому чортячому виплідку? Прокляття! Правди, я дізнаюсь правди! (Заходить в розпачі) [4, с. 340].

У К. Ванченка-Писанецького

Тарас. (Сам, мов громом прибитий). Боже, що ж це діється? Так, так... щось схоже... З якоюсь бабою... Пам'ятаю... пам'ятаю!... Ач, чортова дитина, таки взяла своє! Породив же тебе сатана на покусі і ганьбу усему роду хрещеному! Продав віру і душу,.. продав батьківщину і товариство! – О-о! Тарасе, Тарасе, – до чого ти дожив? Зганьбив він твою честь козацьку! Тепер баби і діти маленькі знущатимуться надо мною, будуть показувати пальцями, що я, старий поганець, породив на світ такого ірода! А! Так не буде ж над ним мого батьківського благословення. Прокляте на його голову тут і там! Хай вся кров, що пролилась і дідами і батьками нашими за віру православну і рідний край, виступить із землі і потопить проклятого недовірка! – (Пада хлипаючи додолю). О, Боже, Владико Небесний! За що Ти мене так тяжко караєш?.. [5, с. 55–56].

У М. Старицького Тарас Бульба у розпачі проклинає ту хвилину, коли відбулося зародження сина. Але якась іскра недовіри ще є у Бульби, і він сподівається, що дізнається правди.

К. Ванченко-Писанецький намагається передати стан Тараса, для якого звістка про зраду Андрія була мов грім серед ясного неба. Драматург підсилює роздуми Бульби нагадуванням того, що його рідний син продав батьківщину і товариство, зганьбив весь християнський рід, батьківську і козацьку честь. Зраду Андрія драматург подає як явне, і це знесилює Тараса. Монолог Тараса можна було б трохи скоротити останню його частину, і він би був динамічніший і більш точний до стану героя.

Далі у Гоголя іде досить яскрава сцена сварки козаків і поляків під стінами Дубно, коли шляхтичі глузують із козаків, виводять полонених посоромлених на стіни фортеці. Драматурги від цієї сцени відмовляються і зосереджують увагу на підготовці битви з поляками.

Гоголь детально описує польський загін, який вискочив із воріт фортеці. Кошовий отаман запорожців віддавав військовій розпорядження,

і бій закипів. Автор повісті яскраво малює бойову операцію, показує, як хоробро борються козаки, але втрати були неминучі. Гоголь емоційно передає ці військові сутички, використовуючи прийоми романтизму, патетичну лексику. В центрі уваги у цьому епізоді посідає Остап, який мужньо поводить себе у бойовій ситуації і якого замість Бородатого, що загинув на полі бою, обирають курінним отаманом.

У Гоголя після опису цього бою, який закінчився перемогою козаків, іде розповідь про поділ полків на дві половини: одні залишаються під Дубно, а інші ідуть мстити татарам, які розграбували Січ. Автор повісті подає яскраві описи козаків, порівнюючи їх з орлами, говорить про їх мужню і трагічну долю, коли після кровавої битви все поле було покрите їх білими кістками, щедро омитими козацькою кров'ю.

Але автор упевнений, що "не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошокина с ружейного дула, козацкая слава. Будет, будет бандурист, с седою по грудь бородою, а может, еще полный зрелого мужества, но белоголовый старец, вещий духом, и скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них" [3, с. 130–131].

Гоголь сповіщає, що ніхто у фортеці не знав про зміну, яка стала у війську запорожців, але жиди, довідавшись про це, донесли полякам, про справжній стан у якому опинилися запорожці.

Тарас Бульба, обраний Кошовим, виголошує свою знамениту промову про товариство. Ці події драматурги подаючи у своїх п'єсах раніше, на що ми вже звертали увагу.

Подальші події, які співпадають у п'єсах з гоголівською повістю, це опис підготовки та самого наступного бою.

Гоголь детально описує бій, у якому проявляють свою мужність козаки.

"Как же вскинулись козаки! Как схватились все! Как закипел куренной атаман Кукубенко, удививши, что лучшей половины куреня его нет! Разом вбился он с остальными своими незайновцами в самую середину. В гневе иссек в капусту первого попавшегося, многих конников сбил с коней, доставши копьем и конника и коня, пробрался к пушкарям и уже отбил одну пушку. А уж там, видит хлопочет уманский куренной атаман, и Степан Гуска уже отбивает главную пушку. Оставил он тех козаков и поворотил с своими в другую неприятельскую гуцу" [3, с. 135].

Гоголь у своєму описі битви звертає увагу на поведінку, як отаманів, так і рядових запорожців, які перед смертю проголошують гасла: "Прощайте, паны братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные

времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!" (Мосий Шило), "Пусть же пропадут все враги, и ликует вечные веки Русская земля!" (Степан Гуска), "Не жаль расставаться с светом. Дай бог и всякому такой кончины! Пусть же славится до конца века Русская земля!" (Бовдюг) [3, с. 137–139]. Тарас Бульба підбадьорює козаків: "Что пань? Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутся ли еще козаки!" І отримавши відповідь:

"Есть еще, батько, порох в пороховницах; еще крепка козацкая сила; еще не гнутся козаки" їде далі".

Сам характер опису бою у Гоголя носить емоційний, ніж стратегічний. Він хвилює, він збуджує читача, наповнюючи його стан патріотичними почуттями. У описі бою багато окличних речень, високої лексики: "И вылетела молодая душа. Подняли ее ангелы под руки и понесли к небесам" тощо. За всіма ознаками це романтизований опис, у якому автор більше звертає увагу на козаків, які проявляють свою волю і любов до Вітчизни, до козацької звитяги. І далі Гоголь переключує увагу на загін поляків Тарас раптово побачив свого сина Андрія, який ударами шаблі розчищав собі дорогу. "Остановился старый Тарас и глядел на то, как он чистил перед собой дорогу, разгонял, рубил и сыпал удары направо и налево. Не вытерпел Тарас и закричал: "Как?... Своих, чёртов сын, своих бьешь?.." Но Андрий не различал, кто перед ним был, свои и другие какие и ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные кудри и подобную речному лебедю грудь, и снежную шею, и плечо, и все, что роздано для безумных поцелуев" [3, с. 142–143].

Тарас Бульба просить козаків заманити Андрія до лісу. І Андрій, у якого закипіла по всіх жилах молодецька кров, не помітив засади і опинився перед батьком: "Чья-то сильная рука ухватила за повод его коня. Оглянулся Андрий: перед ним Тарас! Затрясся он всем телом и вдруг стал бледен..." [3, с. 142]. І далі у Гоголя їде ліричний відступ, що носить порівняльний характер про школяра, який опинився у невідходящий момент перед учителем. І спадає з нього безсила ярість: "И видел он перед собою одного только страшного отца". "Ну, что ж теперь мы будем делать?" сказал Тарас, смотря прямо ему в очи. Но ничего, умел на то сказать Андрий и стоял, усупивши в землю очи. "Что, синку, помогли тебе твои ляхи?" Андрий был безответен: "Так продать? Продать веру? Продать своих? Стой же, слезай с коня!". Покорно, как ребенок, слез он с коня и остановился ни жив, ни мертв перед Тарасом. "Стой и не шевелись! Я тебя породил, я тебя и убью", – сказал Тарас и, отступивши шаг назад, снял с плеча ружье. Бледен, как полотно, был Андрий; видно было, как тихо шевелились

уста его, и как он произносил чье-то имя; но это не было имя отчизны, или матери, или братьев – это было имя прекрасной полячки. Тарас выстрелил" [3, с. 143].

Як же цей непростий, напружений драматичний сюжет розкрили драматурги у своїх п'єсах?

М. Старицький після розмови Тараса з Янкелем засвідчує, що брама відчинилась і Тарас Бульба звертається до козаків: "Хлопці! Діти мої! Віддячимо тепер за стоянку вражим синам!" На що Остап відповідає: "Не бійся, батьку, знатимуть нас!"

На сцені Остап, Тарас, Товкач, Шило, Кукубенко, Заремба, поляки, козаки. Розігрується битва, Заремба kindжалом б'є Шила, який вмираючи промовляє слова: "Прощайте, пані-брати, товариші! Хай до кінця світу стоїть наша славна Україна і хай буде їй вічна слава!". Гине від кулі Кобзар, проговоривши слова: "Ой, під саме серце! Не жаль і вмерти! Дай всякому такого кінця... на вічну славу нашій Україні!" [3, с. 341]. І тут же чуються голоси: "Зрада! Зрада!.. Андрій Бульбенко наших б'є. З ляхом накладає". Тарас звертається до козаків, щоб вони заманили сюди Андрія. Всі побігли зі сцени, залишився лише Тарас, який говорить сам до себе: "Так, значить, правда! До мене всі чорти-зрадники! Радійте вашому батькові! Вирвіть чуприну мені, плюньте у вічі, всі чесні, всі вірні сини! А! Стій же! Жди мого суда!" [4, с. 342].

Порівняно з гоголівським текстом ця сцена дещо збіднена. Замість слів, проголошених Тарасом: "Что паны? Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутя ли еще козаки?" – звучить коротка репліка: "А що, дітки?" Зменшена кількість і передсмертних звертань козаків. Правда М. Старицький замінює у звертаннях слова "Русская земля" на Україну, що придавало фразі національний характер і відтворювало боротьбу українського народу за свободу своєї Батьківщини.

Короткою є і ява 7 п'єси, де проходить зустріч Андрія і Тараса. На сцену вибігає за двома козаками Андрій і помічає батька, який кричить: "Стій, зраднику! Ну, що ж тепер нам чинити? Чи помогли, тобі, синку, ляхи?"

Андрій лише й промовив: "Батьку!", коли Тарас відверто говорив у обличчя сину гоголівськими словами: "Так продати, продати віру, продати своїх? А? Стій, не ворушись! Я тебе породив, я тебе і уб'ю!".

Андрій у цей час промовляє ім'я Марильці і слово "прощай". У ремарці М. Старицький зазначає: "Тарас стріляє. Андрій падає. Довга пауза".

У повісті Гоголя далі ідуть слова: "Как хлебный колос, надрезанный серпом, как молодой барашек, почуявший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова. Остановился сыноубийца и глядел долго на бездыханный труп. Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его, недавно исполненное силы и непобедимого для жен очарованья, все еще выражало чудную красоту; черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты, "Чем бы не козак был?" – сказал Тарас: "И станом высокий, и чернобровый, и лицо, как у дворянина, и рука была крепка в бою? Пропал, пропал бесславно, как подлая собака!"

М. Старицький вкладає в уста Тараса лише трішки змінені останні слова процитованого тексту.

К. Ванченко-Писанецький із цього великого тексту гоголівської повісті майже нічого не використовує. У 7 яві козак Петренко, вбігаючи на сцену сповіщає полковникові Бульбі, що "ляхи висипали з брами замка", що знову напали на наших в росплох". Старий запорожець Бородавка доносить Тарасу, що "Андрій, твій син, веде на нас ляхів!" Бульба просить Петренка піти за Андрієм і доставити його до нього живого.

У 8 яві Тарас весь у гніві. І тут Петренко сповіщає, що пригнав Андрія живим.

Тарас залишається на сцені один на один із Андрієм; промовляє: відомі гоголівські слова: "Що синку? Помогли тобі твої ляхи? Так продати віру і честь козацьку?! Проклят же той день і час, в який родився ти на світ! Ти думав, що віддам кому-небудь дитину свою? Ні, як тебе породив, я тебе й вб'ю! Стій не ворушися і не проси у Господа Бога прощення; за таке діло не прощають на тому світі! Пропадай собако!" (Отступає трохи, прицілюється і пале з мушкета). – Андрій (падає, промовляючи): "Господи прости мене! Людвіка... (помер)".

Тарас підійшов і з жалем дивиться на нього, говорить: "А чим не козак був? І рослий і чорнобровий, і лице, як у пана якого, і рука кріпка в бою, – пропав, пропав, без слави!"

Цей текст майже повністю співпадає з гоголівським з деякими словесними змінами, уточненнями, як це і вимагає драматичний твір.

У подальшому в тексті повісті йде розповідь про те, як Остап, що їхав до Тараса, запитує: "Батько, что ты сделал? Это ты убил его?" І той зізнається: "Я, сынку", кивнувши головою. Пристально поглядел мертвому в очи Остап. Жалко ему стало брата и проговорил он тут же: "Предадим же, батько, его честно земле, чтобы не поругались над ним враги и не растаскали бы его тело хищные птицы".

"Погребут его и без нас!" – сказав Тарас: "будут у него плакальники и утешницы!"

І митини диве думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам – сыромахам, или пощадить в нем рыцарскую доблесть, которую храбрый должен уважать в чем бы то ни было" [3, с. 142]. Але у цей час Тарасу сповістили, що наступають поляки, і Тарас разом з Остапом ринулись у бій.

М. Старицький відтворює цей епізод у п'єсі. Він чітко будує діалог: "Остап (подбіга до трупа). Андрію, брате! Мертвий! Хто ж це? Батько?

Тарас. Я?

Остап. За віщо?

Тарас. За зраду?" [4, с. 342].

Остап пропонує поховати брата, на що Тарас відповідає: "Поховають його і без нас! Знайдуться йому і голосильниці, і жалібниці". І тут же добавляє текст, якого немає в останній редакції повісті: "(Сказано) Ні, я знайду її, оту красуню, що погубила мою дитину. За мною, на мури! Справимо поминки по Андрієві". Остап підтримує батька: "До помсти за брата! До помсти!"

Четверту дію М. Старицький завершує сценою, у якій козаки сповіщають Тарасу, що багато вже козаків побито, а останні хочуть йому подивитися у вічі. Тарас дає розпорядження Остапу підійти до поляків з одного боку, а він відсіче їх з іншого.

Із ремарки ми довідуємося, що Остап врізається в юрбу ляхів, але інша прийшла на допомогу й оточила його. Тарас закликає козаків допомогти, а Остапу не піддаватись. Але Остапа пов'язали. І тільки й промовив Тарас свої останні слова: "Остапе, ех, Остапе!" і упав під кленом.

Четверту і останню дію в п'єсі К. Ванченко-Писанецький завершує двома явами. У 10-й яві січовик Лагода і курінний отаман Семен Сорока сповіщають Тарасу, який був відсутній через зустріч з Андрієм, що загинули старий запорожець Бородавка і курінний отаман Квач, що "Втомилась козацька сила! – Остапа, твого сина забили! Остапа згубили". На що Тарас відповідає: "Остапа! Мого Остапа забили (До трупа Андрієвого) Чи чуєш ти? Це ти стратив свого брата! Ляхи твої його доконали! Тепер я сам zostався, сам!"

Драматург, щоб завершити п'єсу, відходить від гоголівського тексту повісті і завершує ще одним видуманим епізодом. На сцену вибігають панночка і татарка, які помітили тіло Андрія, і Людвіка кидається до нього, промовляючи слова: "Мертвий! Андрій! Андрій! Сокіл мій, ясний! Забили... згубили (хлипаючи, припада)". І в цей час Тарас хватає її за руку і відпихає від Андрія, промовляючи: "Геть

гадюко! Це ти, ворожа дочка, погубила його! Так здихай же і ти, як собака! (проткнув її ножем)". Січовик Ладога сповіщає, що "ляхи нас одрізали від своїх і гонять! Скорій до човнів, до човнів!" Але Тарас замешкався через люльку, яку загубив, і його схопили ляхи. Так завершує К. Ванченко-Писанецький мелодраматичну останню сцену і п'єсу взагалі.

Драматург, ніби поспішав, щоб завершити трагічну історію Тараса Бульби і його синів Остапа і Андрія, відійшов від гоголівського тексту і перевів кінцівку помсти Тараса за сина Андрія та польку, вбиваючи її, і цим ослабив ідейну спрямованість боротьби козаків проти польської шляхти.

І все-таки інсценізація К. Ванченка-Писанецького в основному розкрила зміст гоголівської повісті, хоча ж автор більше концентрував увагу на любовній лінії, зраді Андрія, яка призводить до загибелі брата Остапа, козаків, а згодом і батька Тараса. Образ Андрія поданий не стільки в реалістичному плані, скільки в романтичному – від юнака, який став запорізьким козаком і вступив на шлях боротьби проти шляхти за свободу рідного краю, і до зрадника, овіяного романтичним коханням до панночки з ворожого стану, яке стало сенсом його життя. Саме цим і пояснює драматург трагедію Андрія. Вбивши Людвіку, Тарас ніби добивається справедливості. Покарані син-зрадник і та, яка довела його до цього. Але боротьба за Вітчизну жорстока. За її свободу гинуть кращі, і драматург спрощуючи ситуацію і скорочуючи гоголівську розповідь, показує в коротких явах кінця п'єси смерть спочатку Остапа, а потім і Тараса.

М. Старицький також продовжує у трьох наступних діях відтворювати сюжет повісті Гоголя, пов'язаний з подальшою долею Тараса і Остапа.

Гоголівський текст X розділу повісті слідує за описом битви з поляками і захопленням Остапа у полон, словами "Долго же я спал! – сказал Тарас, очнувшись, как после трудного хмельного сна, и стараюсь распознать окружавшие его предметы. Странная слабость, одолевала его члены" [3, с. 145]. Товкач нагадує Тарасу, як його уже декілька днів всього порубаного, прив'язаного до сідла перевозив, тікаючи від поляків. "Хоть неживого, да доведу тебя! Не допущу, чтобы ляхи поглумились над твоей козацкою уродой, на куски рвали бы твое тело да бросали его в воду. Пусть же, хоть и будет орел высмыкивать из твоего лба очи, да пусть же степовой, наш орел, а не ялшский, не тот, что прилетает из польской земли. Хоть неживого, а доведу тебя до Украины!" [3, с. 146]. Товкач довів Тараса до Запорізької Січі і почав його лікувати різними травами та різними ліками.

"Лекарства ли или своя железная сила взяла верх, только через полтора месяца стал на ноги" [3, с. 146].

Гоголь детально описує як Тарас, залишившись без дітей, соратників по боротьбі, які загинули у сутичці з татарами та поляками, приходив до свідомості. Але все це давалось важко. Все, що діялося на Запоріжжі, уже не цікавило його. "Он уходил в луга и степи, будто бы за охотою, но заряд его остался невыстреленным. И, положив ружье, полный тоски, садился он на морской берег. Долго сидел он там, понутив голову и все говоря: "Остап мой! Остап мой! Перед ним сверкало и расстилалось Черное море; в дальнем тростнике кричала чайка; белый ус его серебрился, и слеза капала одна за другою.

И не выдержал наконец Тарас. "Что бы ни было, пойду разведать, что он: жив ли он? в могиле? или уже и в самой могиле нет его? Разведаю во что бы не стало!" [3, с. 148].

І через тиждень він уже опинився у місті Умані, де зустрівся з євреєм Янкелем, якого просив відвезти непомітно до Варшави. В п'єсі події спочатку відбуваються у будинку єврея Янкеля.

Саме з цього епізоду і продовжує М. Старицький розкривати долю Тараса Бульби. У п'єсі три перші яви п'ятої дії розповідають про сім'ю Янкеля, в будинок якого приходять польський гайдук і розповідає про те, що завтра мають страчувати козаків і серед них Бульбу. Співставляючи факти, Янкель говорить, що це будуть карати Остапа, бо Тарас загинув. Але гайдук заявляє, що Тарас Бульба живий і наносить багато шкоди полякам, а тому урядом оголошено винагороду у дві тисячі дукатів тим, хто спіймає Тараса чи вкаже, де він знаходиться. Жадність жидків тягне до зради, але Янкель пам'ятає про те, що Тарас колись врятував його від смерті.

У цей час як пішов гайдук, до будинку входить Сруль, син Янкеля, разом з Тарасом. І Сруль словами із повісті Гоголя розповідає, як передбачалось везти Тараса на возі, спочатку у бочці з-під горілки, а потім закладеним таранею і, нарешті, обкладеним цеглою.

Тарас дає Янкелю дві тисячі золотих, щоб той допоміг йому зустрітися з сином Остапом, якого поведуть на страшні муки. Жиди радіють цій сумі, бо Тарас обіцяє після повернення з зустрічі з Остапом ще дати три тисячі. А якщо жиди допоможуть виручити Остапа, то Тарас обіцяв дати ще двадцять тисяч. (У повісті 12). Євреї по-жидівськи забелькотали своєю мовою, радіючи отримати таку винагороду. Янкель запрошує найрозумнішого жиди Мардухайя, щоб обговорити пропозицію Тараса.

Всі переговори з жидами Тарас веде в повісті у Варшаві, а у п'єсі під Дубно. М. Старицький намагається використати репліки персонажів,

які вони промовляють у повісті. Мардухай (у повісті Соломон, хоча серед трьох жидів діє і Мардухай) обіцяє: "Все для ясного пана зроблю, світ виверну. А коли ми та бог захочемо, то все буде як треба!" [4, с. 350].

Гоголь описує як Тарас, переодягнутий у графський одяг, і Янкель пробиралися через місто, а потім казарми і підземелля, щоб зустрітися з Остапом. Але побачення зривається, бо Тарас не отримує образ, які сиплються з боку гайдука на адресу козаків.

Порівняємо ці репліки, виголошені у повісті та п'єсі:

У Гоголя

"Прошу пана оказать услуги! Произнес жид: вот князь пришел из чужого края, хочет посмотреть на козаков. Он еще сроду не видел, что это за народ козаки" "Я не знаю, ваша ясно вельможность", – говорил Гайдук: зачем вам хочется посмотреть их. Это собаки, а не люди. И вера у них такая, что никто не уважает".

"Врешь ты, чортов сын!", – сказал Бульба: "Сам ты собака! Как ты смеешь говорить, что нашу веру не уважают? Это вашу еретическую веру не уважают!" "Эге, ге!", – сказал гайдук: "а я знаю,

приятель, кто ты: ты сам из тех, которые уже сидят у меня. Постой же, я позову сюда наших".

Тарас увидел свою неосторожность, но упрямство и досада помешали ему подумать о том, как бы исправить ее. К счастью, Янкель в ту же минуту успел повернуться.

"Ясновельможный пан! как же можно, чтобы граф, да был козак? А если бы он был козак, то где бы он достал такое платье и такой вид графский?" "Рассказывай себе..." и гайдук уже растворил было широкий рот свой, чтобы крикнуть.

"Ваша королевское величество! молчите! Молчите, ради бога!" закричал Янкель: "Молчите! Мы уже вам за это заплатим так, как еще никогда и не

У М. Старицького

Янкель. Прошу пана..., це ж ми от їх милость грабя з далекого краю хоче поглянути... хоче поглянути на козаків... зроду не бачив...

Гайдук. З охотою... тільки ясний грабя, нема нічого цікавого, то собаки – не люди, і віра у них така, що ніхто, не поважа її.

Тарас (із запалом) Брешеш ти, чортів сине! Сам ти собака! Хто сміє на нашу віру лихе що сказати?

Гайдук. Еге-ге-ге! Он що! Так я знаю, приятелю, хто ти! З тих, що там сидять у мене? Га! Ось я гукну!

Янкель (кидається) Ясновельможный пане, я пану, щоб ясний грабя... (до Тараса тихо) Ой пане, пане.

Тарас. Ех, урвалося! (стиска кулака)

Гайдук. Ось я вас грабем (хоче кричати).

видели; мы давали вам два золотых червонца".

"Эге! Два червонца! Два червонца мне ни по чем; я цырюльнику даю два червонца за то, чтобы мне только половину бороды выбрел. Сто червонных давай, жид!"
[3, с. 159]

Янкель. Ваше крулевство, ваша величність, пробі! Ми пану заплачимо!

Гайдук. Сто дукатів, не то зараз гукну!

Янкель. Ой вей! Нащо так багато?
Гайдук. Ані шеляга!
[4, с. 354]

Якщо у повісті Гоголя всі ці події відбуваються у підземеллі, то у п'єсі М. Старицького – під стінами брами.

Далі Гоголь описує площу, на якій зосередилось багато людей, серед них м'ясник зі збройним майстром, молодий шляхтич, гвардійці та представники соціальних верст населення. Репліки цих персонажів М. Старицький відтворює у третій яві шостої дії, додаючи при цьому натуралістичні розповіді різника про шматування тіла (цього нема у повісті). Без прозових гоголівських характеристик репліки у п'єсі сприймаються дещо збідненими.

Вражають читача і ліричні відступи в повісті "Что чувствовал старый Тарас, когда увидел своего Остапа? Что было тогда в его сердце? Он глядел на его из толпы и не проронил ни одного движения его. Они приблизились уже к лобному месту. Остап остановился. Ему первому приходилось выпить эту тяжелую чашу. Он глянул на своих, поднял руку вверх и произнес громко: "Дай же, боже, чтобы все, какие тут ни стоят еретики, не услышали, нечестивые, как мучится христианин! Чтобы ни один из нас не промолвил ни одного слова!" После этого он приблизился к эшафоту.

"Добре, синку, добре!" – сказал тихо Бульба устави́л в землю свою седую голову.

Палач сдернул с него ветхие лохмотья; увязали руки и ноги в нарочно сделанные станки, и...

Не будем смущать читателей картиною адских мук, от которых дыбом поднялись бы волосы. Они были порождены тогдашнего грубого, свирепого века, когда человек вел еще кровавую жизнь одних воинских подвигов и закалился в ней душою, не чужа человечества"
[3, с. 163].

М. Старицький як драматург добре розумів складність постановки цієї сцени. Тому у ремарках до сьомої яви шостої дії він вказує на її оформлення: чути дзвін католицького дзвону. З монастиря чути сумний хорал. Чується голос: "Ведуть! ведуть!" Жовніри шикуються лавами, юрба, серед неї і Тарас оточує катарню. Одчиняється тюремна брама, із якої виходять козаки, на чолі з Остапом... Тарас

хмуρο промовляє: "Остапе! Сину мій!" А Остап, піднявши руку під звуки сумного органу, проголошує: "Нам прочитали вирок, нас ведуть на страшну дратвілю, на смерть... Не зігнемось же ми перед катом, як не зігнулися перед ворогами, і гордо глянемо смерті у вічі!" Козаки вигукують: "Не зігнемось!" А Тарас промовляє: "Добре, синку, добре!" Звучить похоронний дзвін. А Остап продовжує свою промову, і драматург вкладає в його вуста гоголівський текст: "Дай же боже, щоб ніхто з панів-ляхів, що збіглись сюди, не почув козацького стону, щоб ніхто з нас не промовив і слова". Тарас одобрює ці слова сина, повторюючи фразу гоголівського тексту: "Добре, синку, добре!". Остап знову звертається до козаків: "А нуте, братці, з піснею до катарні!" Козаки рушають за Остапом з величною піснею. І в кінці дії, коли проходить катування, Остап проголошує: "Батьку, де ти? Чи бачиш, чи чуєш?" І Тарас відповідає: "Чую, синку, чую!" [4, с. 355–356].

За повістю Гоголя далі довідуємося, що після смерті Остапа відшукався слід Тараса. "Сто двадцять тисяч козацького війська, – пише Гоголь у XII завершувальній частині повісті, – показалося на границях України. Это уже не была какая-нибудь малая часть или отряд, выступивший на добычу ли на угон за татарами. Нет, поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, – поднялась отомстить за посмеянье прав своих, за позорное своих уничтожение, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле, за все, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козакон" [3, с. 164].

Після такого вступу Гоголь розповідає про те, як молодий, але сильний духом гетьман Остряниця разом із радником Гунею та восьма полковниками та багаточисельними військовими чинами, які стояли на чолі полків, гуляли по своїй рідній землі знищували ворога. "Нечего описывать всех битв, – пише Гоголь, – где показали себя козаки, ни всего постепенного хода компании: все это внесено в летопись страницы. Известно, какова в русской земле война, поднятая за веру: нет силы сильнее веры. Непреоборимо и грозна она, как не рукотворная скала среди бурного, вечнойизменчивого моря. Из самой середины морского дна возносит она к небесам непроломные свои стены, вся созданная из одного цельного, сплошного камня. Отовсюду видна она и глядит прямо в очи мимобегущим волнам. И горе кораблю, который нанесется на нее! И щепы летят бессильные его спасти, тонет и ложится в прах все, что ни есть на них, и жалким криком погибающих оглашается пораженный воздух" [3, с. 165].

Цей ліричний відступ у гоголівській розповіді вражає високою і художньо-естетичною піднятістю, осмисленням того великого подвигу козацтва, яке проявило воно у боротьбі за свободу і незалежність своєї батьківщини.

У п'єсі М. Старицького нема і полум'яної промови Тараса Бульби. Драматург зосередив увагу на оцінці козаками ситуації, яка склалася біля розвалені башти над Дністром. В розмові між собою козаки Тарасового та Товкачевого куренів стверджують, що ні славний полковник Тарас Бульба, ні курінний отаман Товкач не змогли переконати гетьмана Остряницю. Другий козак у виході першому сьомої дії говорить: "Уже як старий Бульба насаджувався, аж плакав, щоб не няли віри Потоцькому, так ні! Цілу ніч сперечались, а таки, видно, передужала старшина" [4, с. 357].

Вся ця сцена, якої у повісті Гоголя немає, побудована на окремих фрагментах гоголівського тексту. Драматург вкладає в уста своїх героїв слова, які промовляв Тарас, або ж в описові подій стверджував Гоголь. Ця сцена побудована драматургом не лише, як діалог персонажів, які оцінюють події минулого, а й характеристика діянням Тараса Бульби, який справляв поминки по своєму сину Остапу.

Гоголь розповідав як гуляв Тарас по всій Польщі, справляючи поминки по Остапові, навіть після того, як Бульба, не підтримав гетьмана і старшин, які схилились до пропозицій Потоцького, самостійно продовжив боротьбу з поляками. М. Старицький подає різну оцінку пропозицій Потоцького старшиною і Бульбою у 1 яві сьомої дії. Як обробляє драматург гоголівський матеріал і зводить воедино дві точки зору на глобальні проблеми подальших взаємин з Польщею, свідчить порівняльна характеристика:

У Гоголя

"А Тарас гулял по всей Польше с своим полком, выжег восемнадцать местечек, близь сорока костелов и уже доходил до Кракова. Много избил он всякой шляхты, разграбил богатейшие и лучшие замки; распечатали и поразливали по земле козаки вековые меды и вина, сохранны сберегавшиеся в панских погребах; изрубили и пережгли дорогие сукна, одежды и утвари, находимые в кладовых. "Ничего не жалейте!" повторял только Тарас. Не

У М. Старицького

2-й козак... Ні, наш славний Тарас, даремно, що від туги і всякого лиха став білий, як лунь, а не такий: він навіть і на свій пай здобичі не брав, а лишив все на гурт... Йому одно в голові – зничтожить ворога упень, щоб і на розплід його не зосталось, бо, мовляв, що те чортяче насіння... корінням своїм путає нам волю і долю... і що жодного миру з лихвою бути не може... бо і у ворога така ж думка запекла, щоб нас всіх витрощити у пень. Так тут уже – хто кого.

уважили козаки чернобрових панянок, белогрудых, светлоликих девиц; у самых алтарей не могли спастись они: зажигал их Тарас вместе с алтарями. Не одни белоснежные руки подымались из огнистого пламени к небесам, сопровождаемые жалкими криками, от которых подвинулась бы самая сырая земля, и степовая трава поникла бы от жалости долу. Но не внимали ничему жестокие козаки и, поднимая копьями с улиц младенцев их, кидали к ним же в пламя. "Это вам, вражьи ляхи, поминки по Остапе!" приговаривал только Тарас. И такие поминки по Остапе отправлял он в каждом селении, пока польское правительство не увидело, что поступки Тараса были побольше, чем обыкновенное разбойничество, и тому же самому Потоцкому поручено было с пятью полками поймать непременно Тараса" [3, с. 168].

Осаул. Так-так, наш батько на них страшенно лютий. З того часу, як покарали на смерть його останнього сина Остапа, старий мов збожеволів од муки: одна тільки думка опанувала їм помста! Одна тільки річ зривалась з його уст: "Справити поминки по Остапові!". І батько справдив своє слово: всі свої хутори, всі маєтки, все добро до рубця спродав і на ту суму зібрав тисяч десять війська, тобто свій власний полк, та ще сопригласив до гурту отаманів Гуску, Чортопхала, Гонівітра, і почали гуляти та поминки по Остапові справляти. Багато і охочекомонних і простого люду приставати стало до батька, віддячити панам-ляхам за їхні катування, та знуцання над нашою вірою, за орендарів-жидів. Ну, батько й став руйнувати і вогнем палити панські двори і костьоли... Чотири місяця гуляв, нікого живого не пускав з пекла... ані жінки, а ні панянки, а ні дитини! Заб'ються, було, вони, нещасні, у костьоли, за престולי, лементують, плачуть, здіймають руки до неба, аж жаль бере за серце, а батько витяга їх звідтіля за коси і на гука: "Не жалійте псю! Хай бачать матері, як то солодко, коли дітей на їх очах катують. Оце вам, ляхи, поминки по Остапові!" [4, с. 358].

М. Старицький у діалозі козака і Осаула не використовує майже жодного гоголівського абзацу чи речення, хоча все те, про що говорять дійові особи в повісті Гоголя є. Драматург розширює характеристику Тараса Бульби, сповіщає про деталі, яких немає у тексті повісті Гоголя, посилює тему помсти за смерть Остапа, яка переважає в діяннях Бульби. "Помста, помста і ще раз помста за страшні муки, які переніс Остап, є основною рисою характеристики, яку дає устами

персонажів драматург. Національно-визвольні ідеї тут відходять на другий план. М. Старицький уміло передає у діалогах персонажів дух гоголівської розповіді про те, як гуляв по всій Польщі зі своїм поляком Тарас. І розгульні дії Тараса автор п'єси намагається зрозуміти, а не засуджувати, бо після смерті Остапа у страшних муках Тарас міг би "вовком-сіроманцем завити". М. Старицький вводить в текст п'єси ще один діалог, якого нема у Гоголя, що засвідчує перехід від стихійної боротьби полку Тараса як поминки по Остапу, знову до національно-визвольної війни під керівництвом гетьмана.

Діалог, якого немає у Гоголя:

"2-й козак. Так-то, так. А в слід же за Тарасом піднявся і молодий гетьман наш Остриця?"

Осаул. Старий Гуня сприяв думці Бульби та й підбив Гетьмана. А за Гунею повстав весь народ, то і гетьман мусив..." [4, с. 358].

У другій сьомої дії М. Старицький також відтворює події, пов'язані з переговорами Потоцького з козаками і боротьбою Тараса з поляками. У повісті Гоголя про це сказано декількома загальними рядками. М. Старицький цю сцену деталізує, вводить дійових осіб. У цій сцені беруть участь Тарас, Товкач, генеральний писар і декілька полковників. Тарас Бульба, який був не згоден з рішенням старшинської ради йти на переговори з Потоцьким, дорікає присутнім. Генеральний писар доводить, що гетьман Польщі дав добрі умови: унію буде скасовано, простолюду надані значні пільги, права козацтва затверджені... Ось уклад підписаний, зафондований... чого ж ще нам бажати? Погуляли, силу козацю показали, добра надбали, ворогів настращали...

Ну, по доброму мирові час і додому... "Старшина доповнює генерального писаря: "не весь же вік точити людську кров?"

Ширше на цю проблему дивиться кошовий отаман Товкач, який не погоджується з генеральним секретарем, що "уклад добрий":

"Товкач. Добрий? Що козацтву обіцяє деякі права, а простолюду-полегкість, то вже добре? Т'але ж простолюду наш вільний був до ляхів, а козацьке лицарство мало певні лицарські права... Та й земля вся нам належала... А тепер прийшла чужа, ворожа сила, захопила наші землі, людей повернула у своє бидло... та й тиче нам у зуби якісь полегкості..." [4, с. 359].

Цього тексту нема у Гоголя. Він необхідний був М. Старицькому, щоб оновити у сучасних умовах той стан, у якому знаходився український народ в час російського поневолення. Тут уже виражалась авторська позиція близька до тих, що відповідала поглядам представників національного руху ХІХ ст.

Тарас закликає старшину одуматись, розірвати угоду: і кинутись на Потоцького, який їх обдурить, а уклад на шмаття порвуть. Генеральний секретар і старшини залишаються на своєму, закликаючи: "не робіть бешкету, а вчиніть волю військової ради. Сумиріться і пристаньте до згоди!" [3, с. 167], бо вже військо рушило і його стан зайняли хоругви Потоцького. І далі у відповідь Тараса М. Старицький використовує текст гоголівської повісті, який художньо обробляє драматург (підкреслені слова):

"Тарас. Га, значить кінець? І мови шкода! Ну, прощайте ж навіки! Як цим двом кінцям кривулі не зійтися ніколи (лама шаблю), так і нам, товариші-браття, не стрінутись... Розійшлися наші шляхи, і хай милосердний буде нам суддею! (Цього рядка у Гоголя нема – Г.С.). Запам'ятайте моє слово прощальне! (І далі у тексті повісті ідуть слова у дужках: "при сем слове голос его вырос, подымался выше, принял неведомую силу, и смутились все от пророческих слов). Згадаєте ви мене у свою смертельну годину! Думаєте, купити спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Ой-ой! Запануєте ви іншим пануванням, здеруть з голови вашого гетьмана шкуру, наб'ють її гречаною половою і возитимуть по торгах і базарах. Та й вам панове старшина, не втримати своїх голів; загинете всі по темних льохах, в ланцюгах, між мурами або на дратівні, коли не поварять вже живцем у казанах, як баранів!" [4, с. 360].

Всі, хто слухав Тараса, оцінюють його по-різному. Одні сприймали промову як божевільного, інші, як пророкування. А Гоголь після цих слів зазначає: "Смутны стояли гетман и полковники, задумалися все и молчали долго, как будто теснимые каким-то тяжелым предвестием. Не даром провещал Тарас: так все и сбылось, как он провещал..."

Немного времени спустя, после вероломного поступка под Каневом, вздернута была голова гетмана на кол вместе со многими из первейших сановников" [3, с. 168].

Тарас залишається із своїми прихильниками і козаками Товкача, звертаючись до них словами тексту гоголівської повісті, які були сказані раніше, коли полковник Бульба умовляв гетьмана і старшин не вірити Потоцькому (текст поданий у точному перекладі). Порівняємо його:

У Гоголя

"А вы, хлопцы!" продолжал он, оборотившись к своим: "кто из вас хочет умирать своею смертью, – не

У М. Старицького

А ви, хлопці! Хто з вас хоче вмирати не на запічках на лежанках бабських, не п'яним по під тином, край

по запечьям и бабьим лежанкам, не пьяными под забором у шинка, подобно всякой падали, а честной, козацкой смертью, всем на одной постеле, как жених с невестою? Или, может-быть, хотите воротиться домой, да оборотиться в недоверков, да возить на своих спинах польских ксензов?" [3, с. 167].

корчми, як падло, а чесною лицарською смертю, всім на одній постелі, як молодий з молодою? Чи може, ви бажаєте вернутися додому та поширитись в недовірків і возити на своїй спинах польських ксьондзів?" [4, с. 361].

"За тобою, пане полковнику, за тобою!" – відповідають козаки словами із повісті Гоголя. І Тарас дає розпорядження козакам. Але вони основані уже на словах М. Старицького, яких немає у тексті повісті.

Тарас залишається один з вартовим. Після довгої паузи він промовляє досить великий монолог, у якому жаліється на тяжку втому, бо не радують його ні справа, ні перемоги, ні кроваві банкетети.

"Один, один на світі, як дуб серед степу, розчахнутий громом, опалений блискавицею", як сирота.

Тарас підводить підсумки своєму життю: "Ой, насміялось ти наді мною, щербата доле! Дала двох синів, двох орлів, яких по лицарському завязттю не бачило Запоріжжя, – і що ж? Один з-за ляхівки-баби зрадив вірі, Україні – і погинув без пуття, без честі, як пес, а другий – мої гордощі, моя слава... Ох, Остапе, Остапе! (тихо заплакав). Пора... чую серцем, що вже недовго... коли в козацьких очах замість пекельного вогню, проступа сльоза, - значить, кінець!" [4, с. 362].

Цей монолог Тараса, написаний М. Старицьким, сприймається природно, і він на місці. Це своєрідне передчуття героя кінця свого досить довгого, щасливого та важкого і трагічного життя.

Події, що відбуваються далі, різняться описові Гоголя, де він говорить, як Тарас гуляв по Польщі і опинився на березі Дніпра переслідуваний військом Потоцького. "Шість дней уходили козаки преселочными дорогами от всех преследований; едва выносили кони необыкновенное бегство и спасали козаков. Но Потоцкий на сей раз был достоин возложенного поручения; неумоимо преследовал он их и настиг на берегу Днестра, где Бульба занял для роздыха оставленную развалившуюся крепость" [3, с. 168–169].

М. Старицький далі досить динамічно, чітко і стисло подає цей момент, звертаючись до прийому домислення. Після проголошеного внутрішнього монологу до Тараса звертається вартовий, який сповіщає полковника про наближення групи кінних поляків з білою хусткою, що здивувало Бульбу. Виявляється, що стрілою поляки

направили Тарасу Бульбі ультиматум Потоцького, наповнений грубими вульгарними словами про полегшення козакам смертної кари, якщо вони здадуться у полон, і не розраховувати на обіцяний мир: "Я тим миром доїду ще і вашого бидлячого гетьмана!" Цим листом Потоцький підтвердив пересторогу Тараса. Бульба дає розпорядження: "На коней, хлопці! Держіть до Дністра! Не вважай на провалля, лях не перескочить!" Сам же Бульба замешкався, бо впала люлька, яку він не хотів залишати ляхам, і був схоплений поляками. Тарас, прив'язаний до сухого дерева, шляхтичі розвели вогнище, під яким менше всього думав про кінець свого життя. Він намагався скерувати дії своїх козаків, які тікали від погоні ворогів. І М. Старицький використовує репліки, які виголошує Тарас Бульба у повісті, обробляючи їх художньо:

У Гоголя

"К берегу! к берегу, хлопцы! Спускайтесь подгорной дорожкой, что налево. У берега стоят челны, все забирайте, чтобы не было погони!"
"Прощайте, товарищи!.. Вспомните меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь, да хорошенько погуляйте! Что взяли, чортовы ляхи? Думаете, есть что-нибудь на свете, чего бы побоялся козак? Пойдите же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!.."
[3, с. 171].

У М. Старицького

"Гей, хлопці! Ліворуч! Лі-во-руч! під кручею бачу човни.... не чують! Боже не чують!... Гей, ліворуч! Почули: так-так! Тепер безпечно! Прощавайте, друзі! Згадуйте і мене та там тої весни прибувайте сюди погуляти! А що, взяли, ляхи? Думаєте, що є що на світі, чого б злякався козак? Ех, необачні, зламали ви згоду з орлами і лишилися без своїх оборонців, а налетять на вас шуляки, то і закруть вашу буйну сваволю і славу!"
[4, с. 364].

М. Старицький, притримуючись передових прогресивно-демократичних поглядів, не міг повторювати слова Гоголя про російську віру та про російського царя, у якого повірив автор "Ревізора".

Гоголь завершує свою розповідь про Тараса Бульбу словами: "А уже огонь подымался над костром, захватывал его ноги и разостлался пламенем по реву ... Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!.. Козаки живо плыли на узких двухрульных челнах, дружно гребли веслами, осторожно минули отмели, всполошивая подымавшихся птиц, и говорили про своего атамана" [3, с. 171].

Порівняльний аналіз гоголівського тексту і п'єс М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького дав можливість з'ясувати спільність і відмінність їх текстів, трактування основних образів Тараса, Остапа, Андрія.

У драматургів ширше був розкритий образ матері, яка з другого-рядного перетворюється в один із основних. Як не важко було передавати геніальний гоголівський текст засобами сценічного дійства, все ж драматурги кожен по-своєму знаходили ті художні прийоми, які сприяли збереженню художньо-образної специфіки повісті і її основної сюжетної лінії. Відходи від гоголівського тексту пояснюються тим, що у драматичному творі необхідно було більш сконцентрованим подати основний розвиток подій, чіткіше і логічніше об'єднати окремі епізоди, щоб не перевантажувати дійство п'єси і подати вершинні моменти, які відіграють важливу роль у розвитку ідейного змісту твору.

У порівнянні з гоголівським текстом у п'єсах чіткіше звучать українські соціально-національні аспекти, зняті прославлення "русской земли" і "русского царя", що не відповідало ні історичному часові, який осмислюється у творах, ні тим національно-патріотичним настроям самих драматургів і тим цільовим настановам, керуючись якими вони вводили свої п'єси не лише в мистецьке, а і суспільно-політичне життя 70–90-х рр. XIX та поч. XX ст.

Важливу роль у розкритті ідейного змісту п'єс відіграє не лише автор, а й постановник і актор, які своїми сценічними засобами відтворювали події драми і підносили глядацькій аудиторії образи. Їх майстерність сприяла поглибленню сприйняття персонажів і визначенню їх ролі у національно-визвольній боротьбі українського народу проти ворогів. Часто створені на сцені образи переходили із часткового їх трактування у символ народної мудрості, звияжності, духові. Цьому допомагали включені в сценічне дійство музика, пісні, народно-побутові сцени. Введений М. Старицьким образ Кобзаря посилює національний характер всього дійства.

Література

1. Русский филологический вестник. – 1911. – Варшава. – TLXV. – С. 331–338.

2. Виноградов И. А. Повесть Н. В. Гоголя "Тарас Бульба" (из истории сценических интерпретаций / И. А. Виноградов // Н. В. Гоголь и театр. Третьи Гоголевские чтения : сб. докладов / под ред. В. П. Викуловой. – М. : КДУ, 2004. – С. 260–271.

3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1937. – Т. 2. В дальнейшем ссылки даются по этому изданию с указанием страницы в тексте.

4. Старицький М. Твори : у 8 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1964. – С. 308. В подальшому посилання подаються по цьому виданню з вказівкою сторінки.

Т. 4. – 1964. – С. 308.

5. Ванченко-Писанецький К. Тарас Бульба під Дубно: Драма в 4-х діях / К. Ванченко-Писанецький. – Нью-Йорк, 1919. В подальшому посилання подаються по цьому виданню з вказівкою сторінки.

6. Ванченко-Писанецький К. Іп. Спогади українського лицедія / К. Іп. Ванченко-Писанецький. – К., 1928.

7. Кино. Энциклопедический словарь / гл. ред. С. И. Юкевич. – М. : Сов. Энциклопедия, 1987.

8. Історія українського радянського кіно : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1986–1988.

Т. 1. – 246 с.; т. 2 – 215 с.

9. Микола Гоголь. Інтерпретації : зб. ст. / упоряд. Л. Брюховецька. – К. : Задруга, 2009. – 196 с. ; Брюховецька Л. Кінематографічність творів Гоголя і способи їх інтерпретації в кіно. – С. 71–80 ; Юрченко В. Гоголіана кіностудії ім. О. Довженка. – С. 83–88 ; Марченко С. Гоголь в історик о-пізнавальному кіно. – С. 93–130 ; Бут О. "Загублений рай" українця Миколи Гоголя. – С. 183–187 ; Тримбач С. Гоголь українське кіно. – С. 189–193.

10. Госейко Любомир. Історія українського кіно / Любомир Госейко. – К. : Кн. Вид. КИНО-КОЛО, 2005.

11. Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка. Анотований каталог фільмів 1928–1998 / упоряд. Р. Прокопович. – К. : Антіс Компані ЛТД, 1998.

12. Гоголю – 200! Актеры, игравшие в постановках по произведениям классика... // Сегодня. – 2009. – 1 апреля.

13. Миславский В. Кино в Украине. 1896-1921. Факты. Фильмы. Имена / В. Миславский. – Харьков : Торсинг, 2005.

14. Цит. за кн. Берков В. Гоголь о музыке / В. Берков. – М. : Музгиз, 1952. – 32 с.

15. Ашкаренко Г. А. Спомин / Г. А. Ашкаренко. – К., 1908.

16. Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" для української сцени / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Вип. 82. Серія "Філологічні науки". – № 6. – Ніжин, 2016. – С. 55–64 ; Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої пол. XIX ст.: лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно" / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Вип. 86. Серія "Філологічні науки". – № 8. – Ніжин, 2017. – С. 13–62 ; Самойленко Г. В. Українська кінематографічна гоголіана / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 87. – Серія "Історичні науки". – № 7. – Ніжин, 2017. – С. 233–240.

Наші автори

Баранова Наталія Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, права та філософії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Баров Володимир Володимирович, магістрант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Гайденко Павло Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Казанського національного дослідного гуманітарного університету.

Гейда Ольга Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка.

Гордієнко Дмитро Сергійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Дейнека Катерина Станіславівна, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Г. Спаського.

Дмитренко Наталія Михайлівна, кандидат історичних наук, завідувач історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Спаського.

Желєзко Роман Анатолійович, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Г. Спаського.

Костів Михайло Богданович, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Крупенко Оксана Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лейберов Олексій Олегович, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Луняк Євген Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мицик Юрій Андрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерел з історії України княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Морозов Сергій Олександрович, аспірант Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Моцяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Пархоменко Олександр Миколайович, магістрант кафедри географії природничого факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Співак Володимир Васильович, кандидат філософських наук, докторант Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського.

Стахурська Анастасія Володимирівна, магістрантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Тарасенко Інна Юріївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу джерел з історії України княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Токарєв Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка.

Філатов Богдан Сергійович, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя кафедри історії України.

Чеботарьов Дмитро Олександрович, магістр богослів'я, аспірант Київської духовної академії Української Православної Церкви.

ЗМІСТ

Історія Просвітництва та релігія

(До 300-річчя з дня народження Георгія Кониського)

Луняк Є. М. Суспільно-політична, культурна та релігійна діяльність Георгія Кониського.....	4
Страшко Є. М. Освітня та просвітницька діяльність Георгія Кониського.....	11
Токарєв С. А. Козацько-старшинська родина Кониських у суспільно-політичному житті Української козацької держави....	19
Гайденко П. І. Чи існували ереси в домонгольській Русі? (постановка проблеми).....	27
Моціяк П. П. Відьомські процеси і протестантські церкви Західної Європи XVI–XVIII ст.	34
Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Документи священнослужителів Сіверщини другої половини XVII ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Відділу рукописів Бібліотеки Польської академії наук у Кракові)	47
Співак В. В. Життя та спадщина Антонія Радивилівського в контексті української духовної культури епохи бароко	56
Желєзко Р. А. Ніжинський протопіп Симеон Адамович: змовник у рясі.....	64
Пархоменко О. М. Обер-прокурор Святейшого синоду Іван Іванович Меліссіно та його спроба реформування Російської православної церкви.....	72
Гейда О. С. Архівна збірка архієпископа Філарета (Гумілевського): легенди та історична реконструкція ..	85
Чеботарьов Д. О. Роль Свято-Володимирського братства в Київській єпархії (1903–1915)	96
Стахурська А. В. Наукова, культурно-просвітницька та релігійна діяльність Марка Грушевського (1865–1938)	103
Філатов Б. С. Українська православна церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр.....	113
Баров В. В. Німці-протестанти в українському повстанському русі 1919–1921 рр.	120
Баранова Н. М. Протестантизм у системі цінностей сучасного суспільства	129

Проблеми історії

Лейберов О. О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку XIX століття: спроба колективного соціального портрета.....	138
Гордієнко Д. С. Василь Ляскоронський та його дослідження з історії Реформації у Франції.....	151
Крупенко О. В. Господарський стиль старообрядця-підприємця у XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії)	164
Морозов С. О. Європейське бачення Альтьєро Спінеллі	174

Історія культури

Дмитренко Н. М. Археологічні дослідження провінційних музеїв Лівобережної України (20-ті роки XX ст.).....	185
Костів М. Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст.	194
Дейнека К. С. Культурно-просвітницька діяльність ніжинських театрів першої третини XX ст.	203
Самойленко Г. В. Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" і її інтерпретації в однойменних драмах М. Старицького К. Ванченка-Писанецького (до проблеми текстологічного порівняння)	214
Наші автори	269

СОДЕРЖАНИЕ

История Просветительство и религия

(К 300-летию со дня рождения Георгия Конисского)

Лунык Е. Н. Общественно-политическая, культурная и религиозная деятельность Георгия Конисского	4
Страшко Є. М. Образовательная и просветительская деятельность Георгия Конисского	11
Токарев С. А. Казацко-старшинская семья Конисских в общественно-политической жизни украинско-казацкого государства.....	19
Гайденко П. И. Существовали ли ереси в домонгольской Руси? (постановка проблемы)	27
Моцияка П. П. Ведьмовские процессы и протестантские церкви Западной Европы XVI–XVIII вв	34
Мицик Ю. А., Тарасенко И. Ю. Документы священнослужителей Северщины второй половины XVII в. (по материалам Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и Отдела рукописей Библиотеки Польской академии наук в Кракове)	47
Спивак В. В. Жизнь и наследие Антония Радивиловского в контексте украинской духовной культуры эпохи барокко.....	56
Железко Р. А. Нежинский протопоп Симеон Адамович: заговорщик в рясе	64
Пархоменко А. Н. Обер-прокурор Святейшего синода Иван Иванович Мелиссино и его попытка реформирования Русской православной церкви.....	72
Гейда О. С. Архивная коллекция архиепископа Филарета (Гумилевского): легенды и историческая реконструкция	85
Чеботарев Д. А. Роль Свято-Владимирского братства в Киевской епархии (1903–1915)	94
Стахурская А. В. Научная, культурно-просветительская и религиозная деятельность Марка Грушевского (1865–1938)	103
Филатов Б. С. Украинская православная церковь и протестантские союзы на Сумщине в 1986–1991 гг.....	113
Баров В. В. Немцы-протестанты в украинском повстанческом движении 1919–1921 гг.....	120
Баранова Н. Н. Протестантизм в системе ценностей современного общества.	129

Проблемы истории

Лейберов А. О. Дворянство Нежинского уезда Черниговской губернии в начале XIX столетия: попытка создания коллективного портрета.....	138
Гордиенко Д. С. Василий Ляскоронский и его исследования по истории Реформации во Франции.....	151
Крупенко О. В. Хозяйственный стиль старообрядца-предпринимателя в XIX в. (на примере Черниговской губернии)	164
Морозов С. А. Европейское видение Альтьеро Спинелли.....	174

История культуры

Дмитренко Н. М. Археологические исследования провинциальных музеев Левобережной Украины (20-е годы XX в.).....	185
Костив М. Б. Антирелигиозная пропаганда на страницах прессы Черниговщины в начале 30-х годов XX в.	194
Дейнека Е. С. Культурно-просветительская деятельность нежинских театров первой трети XX в.....	203
Самойленко Г.В. Повесть Н. Гоголя "Тарас Бульба" и ее интерпретации в одноименных драма М. Старицкого и К. Ванченко-Писанецкого (к проблеме текстологического сравнения)	214
Наши авторы	269

CONTENTS

History

Enlightenment and Religion

(Marking Grigoriy Konisski's birth tercentenary)

Luniak Yevgen M. Social and political, cultural and religious activity of Georgy Konys'ky	4
Strashko E. M. Educational and enlightenment activity of Georgiy Konyskiy	11
Tokarev S. A. Cossack officer's family of Konys'ky in social and political life of ukrainian cossack state.....	19
Gaydenko Pavel I. Did heresies exist in Premongolian Rus? (statement of a problem).....	27
Motsiaka P.P. Witches' processes and Protestant churches in Western Europe in the XVI–XVIII centuries	34
Mytsyk Yu. A., Tarassenko I. Yu. The priest's documents of Severia in the second half of the XVIIth century (through materials of Manuscript institute of Vernadsky National Library of Ukraine and Manuscript department of Polish Academy of Sciences in Krakow)	47
Spivak V. V. The life and heritage of Anthony Radivilovsky's in the context of the Ukrainian spiritual culture of the Baroque era	56
Zheliezko R. A. Nizhyn protopop Simeon Adamovich: the conspirator in the cassette	64
Parhomenko O. M. Chief Procurator of the Holy Synod Ivan Ivanovich Melissino and his reforme's attempt of the Russian Orthodox Church	72
Geyda Olga. Archival collection of Archbishop Filaret (Gumilevsky): legends and historical reconstruction.....	85
Chebotarev D. O. Role of St. Vladimir brotherhood in the Kyiv diocese (1903–1915)	94
Stahurska A. V. Scientific, cultural, elucidative and religious activity of Mark Hrushevsky (1865–1938)	103
Filatov B. S. The Ukrainian orthodox church and the protestant unions in Sumy region in 1986–1991	113
Barov V. V. Germans' protestant in the ukrainian insurgent movement of 1919–1921 rr.....	120
Baranova N. O. Protestantism in the system of values of modern society	129

Problems of History

Leiberov A. Social portrait of the nobility of the Nezhin district of the Chernigov province in the early 19th century	138
Gordiyenko D. S. Vasyl Liaskoronsky and his studies on the Reformation history in France	151
Krupenko O. The economic style of the old believer entrepreneurs in the XIX century (on the example of Chernihiv province)	164
Morozov S. European Vision of Altiero Spinelli.....	174

History of Culture

Dmitrenko N. M. Archaeological analysis of the provincial museums of the Left-Bank Ukraine in the 20s of the XX-th century....	185
Kostiv M. B. Antireligious propaganda in the columns of the press of Chernigiv region in the early 30's of xx century	194
Deineka K. Cultural and educational activity of Nizhyn theaters of the first third of the XX century.....	203
Samoylenko H. V. Nikolai Gogol's "Taras Bulba" narrative and its interpretations in the same-titled dramas by M. Starytsky and K. Vanchenko-Pysanetsky (A case of textual comparison)	214
Our authors	269

ПРАВИЛА оформлення статей до збірника "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Поля: праве – 25 мм; верхнє, нижнє – 20 мм; лівє – 30 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** друкується великими літерами, вирівнювання по центру.

4) **Анотація та ключові слова** подаються *українською, російською та англійською мовами* (до 6 речень).

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється *напівжирним шрифтом* по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до Бюлетня ВАН № 5 за 2009 р.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою:
м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра світової літератури та історії культури)
E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович
тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 88

Серія "Історичні науки"

№ 8

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 23,26
Ум. друк. арк. 21,97

Папір офсетний
Тираж 100 пр.



Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.